

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО
ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»
№ 37

Харків 2008

ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»

Збірник наукових статей

Тематичний випуск

«Актуальні проблеми історії України»

37'2008

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету
з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 22.07.2001 р.

КООРДИНАЦІЙНА РАДА

Голова

Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, д-р техн. наук,
проф.

Секретар координаційної ради

К. О. ГОРБУНОВ, канд.техн.наук, доц.

А. П. МАРЧЕНКО, д-р техн.наук, проф.

Є. І. СОКОЛ, д-р техн.наук, проф.

Є. Є. АЛЕКСАНДРОВ, д-р техн.наук, проф.

Т. С. ВОРОПАЙ, д-р філос.наук, проф.

М. Д. ГОДЛЕВСЬКИЙ, д-р техн.наук, проф.

А. І. ГРАБЧЕНКО, д-р техн.наук, проф.

В. Г. ДАНЬКО, д-р техн.наук, проф.

В. Д. ДМИТРИЄНКО, д-р техн.наук, проф.

П. А. КАЧАНОВ, д-р техн.наук, проф.

В. Б. КЛЕПІКОВ, д-р техн.наук, проф.

В. А. ЛОЗОВИЙ, д-р філос.наук, проф.

О. К. МОРАЧКОВСЬКИЙ, д-р техн.наук, проф.

П. Г. ПЕРЕРВА, д-р екон.наук, проф.

М. І. ПОГОРЕЛОВ, канд.екон.наук, проф.

М. І. РИЩЕНКО, д-р техн.наук, проф.

В. Б. САМОРОДОВ, д-р техн.наук, проф.

В. П. СЕБКО, д-р техн.наук, проф.

В. І. ТАРАН, д-р техн.наук, проф.

Ю. В. ТИМОФЕЄВ, д-р техн.наук, проф.

А. Ф. ШЕХОВЦОВ, д-р техн.наук, проф.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

Ніколаєнко В. І., к.і.н., проф.

Відповідальний секретар

Савченко Л. П., канд. іст. наук, доц.

Бесов Л. М., д-р іст. наук, проф.

Білоцерковський В. Я., д-р іст. наук,
проф.

Заруба В. Я., д-р екон.наук, проф.

Калініченко В. В., д-р іст. наук,
проф.

Костаков Г. І., д-р іст.н., проф.

Міщенко В. Я., д-р екон. наук, проф.

Олійник М. М., д-р іст. наук, проф.

Силантьєв В. І., д-р. іст. наук, проф.

Требін М. П., д-р. філос. наук, проф.

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ

61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Кафедра політичної історії

Тел. 707-68-29

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». – 2008. – № 37. – 140 с.

У збірнику представлено результати досліджень з вітчизняної історії викладачів вищої школи, докторантів та аспірантів.

Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів та студентів, усіх, кого цікавлять актуальні проблеми історії України.

В сборнике представлены результаты исследований в области отечественной истории преподавателей высшей школы, докторантов и аспирантов.

Для научных сотрудников, преподавателей, аспирантов и студентов, всех, кого интересуют актуальные проблемы истории Украины.

Друкується за рішенням Вченої ради НТУ «ХПІ»
протокол № 7 від 4 липня 2008 р.

Харків 2008

© Національний технічний
університет «ХПІ», 2008

В. І. НИКОЛАЄНКО, канд. іст. наук, професор НТУ «ХПІ»
Л. П. САВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПРАКТИЧНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО І КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТІВ: СПІЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

Статтю присвячено історії заснування Харківського практичного технологічного та Київського політехнічного інститутів. Проаналізовано спільні риси й особливості процесів створення цих навчальних закладів, охарактеризовано внесок у їхнє створення видатних діячів науки й освіти, підприємців, місцевої громадськості Києва й Харкова.

The paper considers the history of the foundation of Kharkiv Practical Technological and Kyiv Polytechnic Institutes. Some common features and peculiarities of the processes of these educational establishments foundation have been analyzed, great contribution made the outstanding scientists, entrepreneurs, public of Kyiv and Kharkiv has been characterized.

В ряду публікацій з історії освіти й науки праці з історії вищих навчальних закладів займають дуже вагомe місце. Між тим, цей напрямок у дослідженні проблем історії освіти й науки не варто вважати вичерпаним. У попередньому номері даного тематичного випуску «Вісника Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» ми вже мали можливість виділити кілька сюжетів з історії вищої освіти в Україні – це недостатньо відображених у літературі, а також таких, що вимагають певної переоцінки [5]. Наша стаття має на меті проілюструвати ще один підхід до теми, який, на нашу думку, може певною мірою розширити дослідницьке поле в розробці історії вищих навчальних закладів. Цей підхід полягає в застосуванні до вивчення процесів виникнення та розвитку навчальних закладів порівняльного аналізу.

Нещодавно в «Українському історичному журналі» було вміщено статтю С. М. Ховрича «З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (На матеріалах Київського політехнічного інституту)», у якій розглядаються питання, пов'язані із заснуванням і початком діяльності Київського політехнічного інституту [6]. Матеріал цієї статті в сукупності з іншими науковими та науково-популярними публікаціями дає можливість прослідкувати багато як паралелей, так і відмінностей з історією виникнення іншого вищого технічного навчального закладу – Харківського практичного технологічного інституту (нині Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), минуле якого вже тривалий час є основним предметом нашого наукового інтересу. До розгляду взято такі сюжети, як

характеристика внеску в заснування Київського політехнічного та Харківського практичного технологічного інститутів окремих діячів науки й освіти, а також місцевої громадськості, хід проектування й будівництва цих ВНЗ.

Внесок видатних вчених і організаторів освіти. У створенні як Харківського технологічного, так і Київського політехнічного інституту дієву участь брали прогресивні, і найбільш далекоглядні вчені й організатори технічної освіти в Російській імперії. Не випадковим було те, що в історії виникнення обох інститутів фігурують одні і тіж діячі, такі як В. Л. Кирпичов та І. О. Вишнеградський. Про роль В. Л. Кирпичова, першого директора як Харківського технологічного, так і Київського політехнічного інститутів згадувалось неодноразово, у історіографії обох навчальних закладів йому заслужено відведено почесне місце основоположника.

Вважаємо, що час віддати належне й тим зусиллям, які доклав до вирішення долі Харківського технологічного і Київського політехнічного Іван Олексійович Вишнеградський. В. Л. Кирпичов мав усі підстави в лекції, присвяченій пам'яті Вишнеградського, наголосити: «Саме йому зобов'язані своєю організацією та сучасним становищем наші обидва технологічні інститути в Петербурзі та Харкові». Можна додати, що багато чим йому має завдячувати й Київський політехнічний. С. М. Ховрич відзначає активну організаторську діяльність І. О. Вишнеградського щодо відкриття Київського політехнічного інституту [6, с. 56]. Ця людина лише за рахунок таланту й наполегливої праці з простого різночинця з глухої провінції зуміла стати видатним ученим, підприємцем – мільйонером, одним із найвпливовіших сановників імперії, який понад п'яти років очолював міністерство фінансів Росії. Саме Вишнеградський з допомогою М. П. Ільїна здійснив вибір місця для розташування корпусів майбутнього Харківського технологічного інституту. У наступні роки, коли І. О. Вишнеградський перебував у складі різноманітних державних комісій, які займалися питанням створення у Харкові технічного навчального закладу, він неодмінно відстоював необхідність заснування інституту. Під його керівництвом було розроблено навчальні програми для хімічного відділення інституту [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 59].

Проектування і будівництво. Проектування навчальних корпусів майбутніх ХПТІ й КПІ здійснювали відомі петербурзькі архітектори Р. Р. Генріхсен (ХПТІ) і І. С. Кітнер (КПІ). Для дореволюційної Росії було звичайною практикою призначення для проектування важливих споруд у провінції столичних архітекторів. Авторитет обох названих зодчих був дуже високим. Вони стали авторами багатьох відомих будівель не лише в Росії, але й за кордоном. Об'єкти, що споруджувалися за проектом Генріхсена, двічі відвідував імператор. Крупн особисто звертався до нього за консультацією із

приводу будівництва своїх підприємств у Німеччині [5]. І. С. Кітнер був одним із зачинателів так званого «цегляного стилю». Інтерес до його творчості існує й сьогодні, свідченням чого є вихід у 2000 році монографії, присвяченої його життю та діяльності [1].

У Києві вибір архітектора став результатом конкурсу проектів, у якому брали участь 8 архітекторів – 7 петербурзьких і 1 київський. Варіант, запропонований архітектором Кітнером, передбачав найбільш швидкі темпи будівництва. Висунутий він був під відповідним гаслом – «Prestissimo» [2]. Цей проект і було визнано переможцем.

У документах міністерства фінансів, які стосуються заснування вищого технічного навчального закладу в Харкові, згадується про корисність проведення конкурсу. Однак конкурс не проводився. Рішенням комісії з облаштування у Харкові відповідного навчального закладу, яка працювала під головуванням директора департаменту торгівлі міністерства фінансів Бутовського, Р. Генріхсен вже на ранньому етапі був залучений до розробки програми для складання планів і проектів будинків ХПТІ [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 61]. Про подальший хід розробки проектів можна довідатись з журналів роботи цієї комісії.

І Генріхсен, і Кітнер під час будівництва в Харкові й Києві постійно не мешкали, тому розпорядниками робіт виступали місцеві архітектори. При спорудженні корпусів Київського політехнічного інституту номінальним керівником робіт спочатку був Кітнер, однак він відвідував Київ лише раз на місяць, тому фактично роботами керував архітектор Реутов. Через деякий час між Кітнером і комісією зі спорудження КПІ виник конфлікт. У результаті керівником робіт з 1 червня 1899 року офіційно було призначено київського архітектора Олександра Кобелева, чий проект на конкурсі зайняв друге місце [2]. У Харкові основними роботами керував В. Потресов. Заплановані першою чергою будівництва навчальні корпуси в Харкові та в Києві були зведені відносно швидко. Головні перешкоди для початку роботи інститутів були іншими й стосувались вони в першу чергу позицій тих чи інших офіційних установ, які виступали проти створення цих вищих навчальних закладів. У подоланні даних перешкод важливим виявилось слово громадськості Києва та Харкова.

Участь громадськості. У створенні обох інститутів діяльна, а багато в чому й вирішальну роль мала громадськість Харкова і Києва. Уже звіт професорів Петербурзького практичного технологічного інституту І. Вишнеградського та М. Льїна, відряджених у грудні 1870 року до Харкова з метою з'ясування на місці можливості й умов для створення інституту та пошуку місця для спорудження його корпусів, зафіксував позицію й активність міської громади [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 25–40]. Уже перші повідомлення про можливе створення нового вищого навчального закладу

викликали у харків'ян великий ентузіазм і бажання посприяти реалізації такого важливого задуму. Коли Вишнеградський та Льїн звернулись до міського голови з питанням про визначення місця для розташування майбутнього інституту, той запропонував їм на вибір п'ять місць на вільних землях, що належали місту, а саме: Кінну площу, Михайлівську площу, Попово озеро, ділянку поряд із залізничним вокзалом та Карпів сад у залопанській частині Харкова. Після огляду цих ділянок Вишнеградський з Льїним дійшли до висновку про небажаність їхнього використання. Далі вони почали самостійно оглядати землі, які знаходилися в приватному володінні. Найбільше їм сподобалася незабудована ділянка у нагірній частині міста, котра межувала із садом Харківського благодійного товариства. Коли про це було повідомлено міському голові, той терміново з'ясував особу власника землі й домовився з ним про ціну та умови придбання ділянки. 30 січня 1871 року відбулося засідання Міського товариства, яке одногосно вирішило придбати означену землю. На потребу облаштування технологічного інституту ухвалили виділити п'ятдесят тисяч карбованців [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 99, 113, 164].

Цією підтримкою роль харківської громадськості в долі ХПТІ не обмежилась. Сталося так, що за відкриття інституту довелося вести справжню боротьбу. У 70-х роках XIX століття фінансово-бюджетні ускладнення, пов'язані насамперед із російсько-турецькою війною, не дали можливість відкрити інститут. Та коли в 1881 році міністр фінансів знову підняв питання про заснування у Харкові технічного ВНЗ, початкове рішення про його відкриття було переглянуто. Тимчасово перемогла думка про те, що слід обмежитися створенням середнього навчального закладу на зразок технікуму [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 177, 274].

Проти такого варіанту активно виступила харківська громадськість. Звістка про скасування рішення відкрити в місті інститут, що надійшла в 1881 році, змусила харків'ян розгорнути справжню петиційну кампанію. Відразу було проведено засідання Міської Думи, на якому призначили й відрядили до Петербурга депутацію в складі міського голови Ковальова й гласних Думи статського радника Гордієнка (колишнього міського голови), відставного гвардії поручика Брезоля та кандидата природничих наук Фесенка з дорученням клопотати про відкриття технологічного інституту. Харківський губернатор і попечитель Харківської учбової округи надіслали офіційні листи з тим же проханням у відповідності службової підлеглих до міністрів внутрішніх справ та народної освіти [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 14-29, оп. 159, спр. 62, арк. 190-191]. Після цієї поїздки до урядових інстанцій Росії ще неодноразово надходили запити Харківського міського голови, в яких постійно наголошувалася невідкладна потреба міста у вищезазначеному учбовому закладі. Харків'яни апелювали по допомогу й до

громадськості інших губерній. Це призвело до цілої серії звернень з Курської [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 156], Херсонської [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 170], Таврійської [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 183] та інших губерній до центральних російських інстанцій.

Звернення з проханням відкрити технологічний інститут надійшли до російських урядових інстанцій від багатьох небайдужих до інтересів свого міста харків'ян. Так, у вересні 1881 року до міністра народної освіти барона Ніколаї надійшов розлогий лист статського радника Дмитра Павловича Пильчикова, у якому той аргументовано спростовував підстави до скасування рішення про відкриття в Харкові технологічного інституту [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 8–13]. В українському суспільному житті ця людина займала своє особливе й помітне місце. Він був діяльним учасником Кирило-Мефодіївського товариства, одним із лідерів Полтавської громади, засновником Літературного товариства імені Тараса Шевченка (згодом Наукового товариства ім. Т. Шевченка) у Львові. На кінець життя Д. П. Пильчиков осів у Харкові і його листи свідчать, що він щиро перейнявся проблемами міста. На цей час Д. М. Пильчиков уже майже повністю втратив зір. Тому текст цього звернення він надиктовував своєму синові. Через декілька років його син, Микола Дмитрович Пильчиков став викладачем, а потім і професором Харківського технологічного інституту, працюючи тут, він зробить відкриття й винаходи світового значення в радіофізиці, рентгенографії, геології, метеорології та інших галузях науки.

У своїх зверненнях до Петербургу представники громадськості та місцевої влади наводили велику кількість аргументів на користь відкриття в Харкові означеного інституту. Зазначалося, що звістка про підготовку відкриття інституту викликала в харків'ян великі надії. Міська громада внесла значні кошти на цю справу. Було створено реальне училище з підготовчими класами, випускники яких мали право продовжувати навчання у вищих технічних закладах. З року в рік, через відсутність вищої технічної школи, поставало питання про надання їм спеціального дозволу на вступ до місцевого університету. Закінчення реального училища його випускникам такого права не надавало. Зростала кількість бажаючих здобути вищу технічну освіту й у прилеглих до Харківської губерній. Значна частина цієї молоді їхала здобувати вищу освіту за кордон, до Львівської політехніки, котра знаходилась на території Австро-Угорщини. Міністр освіти Деянов спеціально звертав увагу Державної Ради Росії на те, що такі поїздки негативно впливають «на малоросів, прищеплюючи їм ідею сепаратизму» [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 316].

У решті решт цей тиск призвів до бажаного харків'янам рішення. У документах, які проходили останнє коло бюрократичних узгоджень, було зафіксовано, що відкриття в Харкові технологічного інституту є бажаним,

насамперед через «настійні й часто повторювані заяви, як місцевих громадських установ, так і вищої губернської адміністрації» [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 53].

На відміну від Харкова, Київська міська дума під головуванням С. М. Сольського, із самого початку обговорення питання про заснування політехнічного інституту зайняла негативну до нього позицію. Тут драматизм у вирішенні даного питання полягав не в подоланні позиції урядовців у російській столиці, як то було з Харківським технологічним інститутом, а в необхідності змінити погляди керівництва міста. Коли в жовтні 1896 року до Києва з робочим візитом прибув міністр фінансів С. Ю. Вітте, то міський голова С. М. Сольський обмежився лише побажанням відкрити середній технічний навчальний заклад [6, с. 58]. Тут варто враховувати, що будівництвом нових навчальних корпусів опікувалося міністерство фінансів. По завершенню зведення, корпуси нового інституту передавались міністерству народної освіти. На думку С. М. Ховрича пояснення такої позиції міської думи Києва полягає в її консерватизмі та небагатому міському бюджеті [6, с. 57–58].

У тому ж місяці місцева «училищна комісія» ухвалила проект про середній технічний заклад. Було визначено й спонсорів, на яких мав би лягти фінансовий тягар з облаштування училища. Цими спонсорами мали стати біржовий комітет та бюро цукрозаводчиків. Однак якраз позиція підприємців-цукрозаводчиків виявилась зовсім іншою, аніж позиція керівництва міської думи.

Саме завдяки зусиллям цукрозаводчиків, яких не задовольняло середнє технічне училище, відбулося скасування проекту середнього технічного закладу. Найбільш активними з підприємців були Бродський і родина Терещенків. І тут прослідковується ще одна відмінність київської ситуації від харківської. У заснуванні Харківського технологічного інституту підприємці такої помітної ролі не відіграли. Значно суттєвішими були й позабюджетні фінансові асигнування на створення КПІ. Якщо свого часу Харківська міська дума виділила на облаштування ХПТІ 50 тисяч карбованців, то Київська дума в грудні 1896 року вирішила асигнувати вже 300 тис карбованців. Усього ж на спорудження Київського політехнічного інституту, за деякими даними, було зібрано добровільних пожертв на суму понад один мільйон карбованців.

Окремо С. М. Ховрич наголошує на значенні для заснування КПІ діяльності такої організації, як Російське технічне товариство й особливо його київського відділення. Хоча, це була громадська організація, вона виконувала деякі урядові доручення, зокрема, їй пропонували представляти до урядової комісії проект програми навчання в новостворених технічних навчальних закладах [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 248]. Однак, як зазначалося в рішенні комісії зі створення Харківського технологічного інституту, яка

розглядала цей проект для ХПТІ, Російське технічне товариство скористалось проектом, розробленим Учбовим комітетом Петербурзького практичного технологічного інституту, внівши туди лише несуттєві доповнення. Значно більше значення мали численні звернення товариства до урядових інстанцій, які в критичний момент допомогли вирішити питання створення вищого навчального закладу позитивно. Так, у вересні 1882 року в Москві відбувся з'їзд Російського технічного товариства. Харківське відділення товариства поставило питання про заснування вищого технічного навчального закладу в Харкові. Російське технічне товариство підтримало цю позицію й адресувало відповідне клопотання уряду [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 129–130].

Таким чином, в історії заснування Харківського практичного технологічного й Київського політехнічного інститутів було багато спільного. Ініціаторами й організаторами створення ХПТІ та КПІ стали найбільш прогресивні й далекоглядні діячі науки й освіти, виникнення цих закладів було спричинено динамічним розвитком економіки українських регіонів Російської імперії в другій половині XIX століття і на той час було б неможливим без активної підтримки місцевої громадськості. На відміну від Харкова, де за створення інституту найбільш активно виступила Міська дума, у Києві провідну роль відіграли зусилля й фінансова підтримка підприємців-цукрозаводчиків. Проект корпусів Київського політехнічного інституту вже визначався через проведення конкурсу.

Розглянутими в даній статті сюжетами тема порівняння історії розвитку різних вітчизняних вищих навчальних закладів не обмежується. у наступних номерах Вісника НТУ «ХПІ» ми маємо намір її продовжити.

Список літератури: 1. Китнер Ю. И., Николаева Т. И. Иероним Китнер. – Санкт-Петербург: Белое и черное, 2000. – 256 с. 2. Мокроусова Е. Решается ли в споре истина? // Политик Hall. – 2005. – № 20. – http://politikhall.com/index.php?page=filing &a_id=187. 3. Николаенко В. I., Савченко Л. П. Про нові підходи до висвітлення історії вищих навчальних закладів (на прикладі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут») // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». 36. наук. праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ», 2006. – № 8. – С. 3–10. 4. Російський державний історичний архів. 5. Справочник Научных Обществ России. – <http://www.snor.ru>. 6. Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 55–65.

УДК 930.1

О. О. ДРАЧ, канд. іст. наук, докторант Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА: ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ

СУСПІЛЬСТВА Й ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1860–1870 РР.)

В статті досліджуються аспекти сприйняття російським суспільством та владою прагнень жіноцтва до вищої освіти. Відзначається згуртованість прихильників ідеї наукової освіти дівчат, що при повільності реакції влади на суспільні ініціативи, наочно продемонструвала дієвість зусиль громадянського суспільства й самостійно реалізовувало власний проект – вищі жіночі курси.

The perception of women's aspiration for higher education by the Russian society and the authority is investigated in the article. There is noted the solidarity of adherents of the idea of young women's education which demonstrated the efficiency of the society's efforts in the condition of slow authority's reaction to any social initials and realized independently their own project – the higher women's courses.

Сучасна українська держава переживає непростий процес побудови демократичного суспільства, соціальних і економічних трансформацій, що вимагає не тільки вивчення найкращого світового досвіду, а й переосмислення національної історичної спадщини та її досягнень. Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з розв'язання проблем освіти та виховання слабкої статі періоду ринкових трансформацій у Російській імперії, частиною якої була й Наддніпрянська Україна.

Дослідження з проблеми з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору сучасних авторів на теренах пострадянського простору. У більшості з них дії імперської влади щодо жіноцтва традиційно подаються як дискримінаційні [1]. З загального контексту слід виокремити фундаментальну працю Б. Миронова «Соціальна історія Росії», де автор вивчає еволюцію особистості, сім'ї та громадянського суспільства в Російській імперії, торкаючись і жіночої проблематики [2]. Цікавим є і низка досліджень, присвячених формуванню жіночої освіти в Україні [3]. Проте доцільно зробити спробу неупередженого аналізу позиції російської влади та громадськості щодо проектів наукового навчання слабкої статі.

Метою даної статті автор визначає дослідження у пореформений період особливостей реакції суспільства та влади в Російській імперії, складовою якої були й дев'ять губерній Наддніпрянської України, щодо спроб реалізації вищої освіти для жіноцтва, акцентуючи увагу на взаємодії державної адміністрації та громадськості із цього питання.

Російське громадянське суспільство, як окремий соціальний організм, відмінний і від влади, і від народу, виникло під впливом європейського Просвітництва та філософії раціоналізму. Воно було з самого початку світським, а тому при становленні суспільство та вищий світ – це майже теж

саме. Проте, поступово розвиваючись, воно включало в себе й нові соціальні прошарки. Важливою його особливістю була участь у ньому жінок. Для громадянського суспільства була характерна більш чи менш активна участь у громадських справах. Прагнення до єднання помітно посилюються в суспільстві передреформеного часу й набувають нових форм: «об'єднання людей шістдесятих років у гуртки стає типовим явищем, так як громадський рух, що охопив суспільство, ставив багато питань, що слід обговорити разом» [4, с. 95]. Середина 50-х років – це не тільки початок нового суспільного підйому, але і важлива віха у розвитку російського громадянського суспільства. Зрушення, що відбулися в контексті великих реформ, позначилися на подальшому громадському житті й можна з повною впевненістю констатувати, що громадянське суспільство набрало нової сили і його значення в масштабах усієї країни значно збільшилося. У структурі населення громадянське суспільство становило декілька відсотків, проте його значимість визначалася не стільки чисельністю, скільки ідейним та духовним впливом, а також фінансовими можливостями.

Характерною рисою пореформеного часу стає активне залучення до громадської діяльності слабкої статі в зародження жіночого руху. Дозволена в середині XIX ст. гласність, не зважаючи на цензуру, забезпечувала бюрократію та громадськість цінною інформацією про стан справ у державі. Поняття «громадська думка» стало популярним та широкоживаним, і головним каналом його вияву й уряд, і суспільство вважали пресу. Загострення жіночого питання зумовило попит у російському суспільстві на спеціальні дамські журнали. «Для ґрунтовного та всебічного вивчення жіночого питання необхідний окремий літературний орган, що б підтримував це питання, так як розумна, систематична пропаганда шляхом друкованого слова, найвірніший шлях впливу на суспільну свідомість» – саме так зазначено у передмові до першого номеру журналу «Женский вестник», котрий почав видаватися з 1866 р. і був помітно лівої орієнтації. [5, с. 3].

Організація наприкінці 50-х років XIX ст. всестанової дівочої середньої школи зруйнувала попередню сімейну замкнутість, надала поштовх до нової освіти та виховання. Реалізується ідея доступності наукових знань для жінок, найактивніші з яких почали відвідувати в 1860 р. заняття в Медико-хірургічній академії, Санкт-Петербурзькому та інших університетах. Співчуття ідеї вищої жіночої освіти на порядок підвищувало повагу студентів до професорів Медико-хірургічної академії [6, с. 282]. Проте прагнення до вищої освіти зустріло сильну протидію всіх ретроградних елементів суспільства. Поряд із сімейними перешкодами виникли обмеження й з боку державної влади, котра не підтримала прогресивну позицію більшості університетських рад (окрім Московської та Дерптської) про згоду на допуск вільнослухачок до навчання та іспитів на вчені ступені та статутом 1863 р.

заборонила навчання жінок [7, с. 521]. Особи, що співчували ідеї вищої освіти жіноцтва, групувалися навколо ініціативних жінок у столиці та у великих містах, утворюючи гуртки, у яких жваво обговорювалися можливі варіанти реалізації даної ідеї та робилися перші кроки до практичного втілення задуманого. Ідея вищої дамської освіти не загинула, змінила лише на певний час форма її реалізації: з другої половини 1860-х рр. російські жінки активно виїжджають у закордонні університети на навчання.

Дієвим каналом впливу громадянського суспільства на владу стає нова хвиля клопотань, що розпочалася з кінця 60-х рр. Почин у справі належить Є. Конрадї та жіночому гуртку А. Філософовой, Н. Стасовой, В. Тарнавської. Сама ж Євгенія Іванівна рішуче виступила за зміни: у грудні 1867 р. на Першому з'їзді природознавців у Санкт-Петербурзі відкрито подала клопотання з вимогою підтримати ідею вищої жіночої освіти. Прохання, зачитане вголос професором А. Фамінциним, було схвалено бурхливими оплесками присутніх науковців-жінок [8, с. 179]. Цей сміливий крок Є. Конрадї дав останній поштовх, указав шлях та згрупував найкращі жіночі сили.

Ось тут і виявляється перший досвід взаємодії з владою, апробуються форми легального тиску та співпраці з нею. Ініціативна група жіноцтва столиці оформлює офіційне клопотання до якого залучає майже 400 підписів. Наступним кроком стає подання листа на ім'я ректора Санкт-Петербурзького університету, професора К. Кесслера у травні 1868 р. Слід указати, що в цій петиційній кампанії об'єдналися жінки різних статків та станів: окрім ініціативного гуртка на зверненні стояли підписи графині В. Ростовцевої, графині А. Толстої, О. Мілютіної та Н. Мілютіної (дружини та доньки військового міністра), В. Римської-Корсакової [9, с. 80]. Напружене очікування результату навіть змусило ініціаторів скористатися особистими зв'язками для з'ясування ситуації. Офіційна відповідь університетської ради скеровувала на отримання дозволу в Міністерстві народної освіти. Проте бюрократична тяганина не зменшує енергії дам, починають розроблятися проекти майбутнього жіночого університету.

Чоловіча частина суспільства виявилася на висоті й не залишилися осторонь проблем слабкої статі: допомогу порадами здійснювали голова Медико-хірургічної академії М. Наранович та професор Санкт-Петербурзького університету А. Бекетов. Як форма розробки узгодженої позиції громадянського суспільства, котре підтримувало ідею наукових знань жінок, апробують спільні збори ініціативних жінок і професорів університету та академії. Наслідком стає окреслення спільного плану дій для реалізації проекту жіночого університету, що дає підстави для клопотання до міністерства. Однак міністр народної освіти Д. Толстого відхилив ідею створення університету для жіноцтва, а дав лише дозвіл на загальні публічні

лекції для обох статей [8, с. 186]. Перед суспільством постала дилема: чи відкласти реалізацію ідеї до кращих часів, чи скористатися пропозицією міністерства. Дискусії із проблеми відбувалися як у світських салонах, так і в студентських кімнатах Петербурга через те, що жінки, котрі підписали клопотання, вважали себе правомочними обговорювати всі перипетії цієї справи. Метри науки університету наполягали на необхідності погоджуватися на пропозицію міністра, так як, аналізуючи реалії, прогнозували, що бажаний жіночий університет нескоро дозволить [10, с. 32]. Це можна вважати певним симптомом недовіри інтелігенції до дій влади, яка у свою чергу з підозрою ставилася до суспільства. Підтвердженням тези є неодноразова заборона публікувати в пресі оголошення про прийом пожертвувань на організацію справи. Можна припустити, що в такий спосіб влада випробовувала міцність громадської підтримки даного проекту.

Громадянське суспільство Російської імперії в найактивнішій своїй частині для реалізації ініційованої ідеї доступності наукових знань жінотству у щоденній, часто невдячній практиці використовує як традиційні форми роботи (пожертви, організація благодійних концертів та свят для збору коштів), так і народжує нові, сміливі (безкоштовне надання приміщень та обладнання для організації курсів, відмова професорів від платні за проведені заняття, повна господарська самостійність жіночих гуртків). Як указували сучасники, визначальними принципами для російської громадської думки стали – «думати про власну особу – егоїзм і непристойність; справжньою людиною є лише той, хто думає про суспільні справи, цікавиться громадськими питаннями, думає про загальну користь» [11, с. 322]. У загальному пориві не втримався навіть міністр народної освіти Д. Толстой, надавши власну квартиру в будинку міністерства для лекцій. Наслідком стає відкриття Аларчинських та Володимирських спільних курсів у Санкт-Петербурзі, лекції на останніх відвідував як приватна особа Д. Толстой, мотивуючи пробілами в знаннях з анатомії та фізіології, проте не можна відкинути й елемент контролю. Зацікавленість справою професорів реалізовувалася й у практичних заняттях зі слухачами по суботах та неділях в університетських лабораторіях та кабінетах. Аналогічною була ситуація й на Луб'янських курсах у Москві, котрі, незважаючи на найвіддаленіший район, систематично відвідувалися понад сотнею дівчат, що й доводило серйозність жіночих намірів [12, с. 192].

Історичною заслугою перших курсів, що відкрилися наприкінці 1860 – на початку 1870 рр., вважають примирення влади і громадянського суспільства з ідеєю вищої жіночої освіти. Лекції засвідчили, що публіка приходила дійсно навчатися задля власного самовдосконалення. Вони дали багатьом дівчатам солідну підготовку для вступу на вищі жіночі медичні курси та в закордонні університети [9, с. 89]. Позитивною практикою є й

перший досвід жіночого самоуправління на них, що довів неабиякі організаторські та адміністративні можливості активного жіноцтва, і слухачок зокрема. Одночасно, наполегливі дівчата, що отримали дипломи в Європі, довели російській спільноті можливість вищої освіти для слабкої статі. Це ж підтвердив і досвід курсів учених акушерок при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі та вищих жіночих курсів Гер'є в Москві, відкритих у 1872 р.

Від самого початку успіх чи невдача даної справи стає важливим питанням для зацікавленої громадськості, котра розуміє визначальне значення цієї спроби для подальшого перебігу справ у галузі освіти жіноцтва. Непоодинокі голоси віщували всілякі негаразди «жіночому університету», убачаючи в ньому розсадник нігілістів. Саме цією щойно започаткованою справою суспільство мало довести власну «дозрілість» до розширення програм жіночої освіти. Питання ускладнювалося тим, що прогресивна громадськість мала тримати цю ношу виключно на своїх плечах. Від такту та серйозного ставлення до справи слухачів залежав кредит довіри до публічних професорських лекцій, від ступеня активності, співчуття справі забезпечених осіб залежала їхня матеріальна організація, що ускладнювалося не тільки можливим охолодженням прагнень бажаних чи підтримуючих, а й різностатевим контингентом відвідувачів. Був страх того, що все це співчуття не піде далі порожньої балаканини. Ускладнювалася ситуація й часом відкриття спільних публічних лекцій (в подальшому Володимирських курсів) – середина зими, коли жіноцтво вже визначилося із графіком занять на рік, окрім цього вже діяли Аларчинські курси для жінок, що мали характер підготовчих, існувала й маса приватних гуртків для навчання. Проте кількість проданих у перші дні квитків засвідчила шалений попит серед жіноцтва на наукове знання: продавалося понад 200 квитків на лекції професорів, що означало переповнену залу й відмови частині бажаних. Втім, далася взнаки інша небезпека: бажання жінок записатися на лекції з усіх предметів, що було не під силу. Однак, це був перший досвід дівчат-слухачок, котрі вже із другого семестру, з неослабним зав'язанням вибудовують певну систему навчальних дисциплін, яку мріяли освоїти. Лекції на Володимирських курсах засвідчили, що жіноча публіка приходила дійсно навчатися, це не модна забава, а серйозна праця над собою задля власного самовдосконалення. Присутність на навчальних заняттях обох статей не створювало жодних проблем, тому що чоловіків було небагато, і це були серйозні особи, котрі прийшли за поповненням знань. Досвід роботи Петербурзьких курсів виявив серйозність ставлення слухачів до лекцій, велику кількість бажаних, серед яких переважали жінки, самостійність і відповідальність останніх у виборі навчальних предметів.

Саме тому російське жіноцтво наполегливо продовжує боротьбу за повноцінну вищу освіту. Послідовність прагнень слабкої статі до наукових знань у вигляді активної еміграції росіянок за кордон, найперше до Швейцарії, стала для влади подразнюючим чинником через острах поширення серед них революційних ідей, і опосередкованим засобом тиску на неї. Перемогу в двобій здобуло суспільство: імперський уряд циркуляром 1875 р. зобов'язувався надати можливість жіноцтву отримувати вищу освіту в Росії. Наслідком стає дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів (далі ВЖК) в університетських містах. ВЖК відкрилися протягом 1876–1878 рр. у Казані, Києві, Санкт-Петербурзі на тих засадах і з тими програмами, які організатори справи намічали ще наприкінці 1860-х рр. Це засвідчує глибоку продуманість і усвідомленість завдань непростой справи як активістами громадського руху за реалізацію права на вищу освіту дівчат, так і професорською корпорацією, що діяльно та «власне по-братньому» допомагали цьому суспільному проекту [9, с. 170].

Найпершою перешкодою, з якою зустрілася на новостворених ВЖК молоде жіноцтво, котре жадало вищої освіти, стала матеріальна незабезпеченість багатьох. Проте суспільство не розгубилося, а втілення в життя вистражданої ідеї наукової освіти для всіх призвело до створення спеціальних товариств та отримало значний резонанс у російській публіцистиці. Реалізація ВЖК на запропонованих владою засадах визначала їх як приватну інституцію, що змусило організаторів ініціювати створення «Товариства для надання коштів вищим жіночим курсам», «Товариства для допомоги слухачкам медичних та педагогічних курсів», члени яких власними внесками фактично вможлилювали реалізацію цієї ідеї. Доволі непростю була практика існування Товариства допомоги слухачкам через безвідповідальність частини його членів (за 1877 р. сплатили внески лише 54% членів). Керівництво товариства турбувала необхідність надсилення листів-нагадувань боржникам, і неможливість повністю задовольнити зростаючий розмір потреб незаможних курсисток, і облаштування помешкань для слухачок у Будинку дешевих квартир [13, с. 429, 433]. Реальну допомогу здійснювала і небайдужа до справи преса редакції «Вестника Европы», «Голоса», «Нового времени», «Северного вестника», типографія М. М. Стасюлевича безкоштовно друкували звіти діяльності Товариств допомоги, упроваджуючи у практику їх оприлюднення, прозорість діяльності та громадський контроль за витратами. За десять років (1879–1889) чисельність членів «Товариства для надання коштів вищим жіночим курсам» у Санкт-Петербурзі зросла з 254 до 1026 осіб, тобто в чотири рази, проте потреба в жертвній праці на курсах російської професури не зменшувалася: О. Ф. Міллер, котрий був його засновником та професором російської літератури на курсах до кінця життя, більшість лекцій читав безкоштовно [14,

с. 170]. Труднощі діяльності Казанських ВЖК за відсутності опікунської ради визначались концентрацією всіх питань життєдіяльності курсів у компетенції професорської корпорації, окремі з яких власними пожертвами вможлилювали навчання бідних дівчат [15, с. 106].

Складність реалізації ідеї вищої жіночої освіти професор В. Гер'є, засновник жіночих курсів у Москві, обумовлював відсутністю в Росії розвинутого громадянського суспільства в особі суспільних корпорацій, асоціацій та товариств, метою яких є захист і протегування загальних інтересів. Проте прогрес у справі вищої освіти жіноцтва він пов'язував виключно з урядовою ініціативою, пропонуючи створити для цього навіть окрему владну структуру, котра опікувалася різноспрямованими інтересами жіноцтва [16, с. 700]. Логіка професора зрозуміла, саме імперський уряд, як це продемонстрували великі реформи, став ініціатором модернізаційних змін у країні. Крім цього, це традиційне очікування допомоги від держави можна пояснити вкрай напруженою роботою, котру професор здійснював як засновник жіночих курсів для популяризації ідеї та залучення коштів.

Взагалі, у пореформений час суспільне життя у всіх його проявах було настільки політизоване, що багато своєчасних і корисних суспільних ініціатив, стримувалися адміністрацією через побоювання політичної агітації [2, с. 233]. Прикладом може слугувати ситуація на Київських курсах. У червні 1879 р. дружини професорів Університету Св. Володимира Н. Афанасьєва, М. Гарнич-Границька та А. Гогоцька надіслали Київському, Волинському та Подільському генерал-губернатору М. І. Черткову клопотання про затвердження Статуту Товариства для надання засобів ВЖК у Києві [17, арк. 1]. Мотивуючи зростаючою потребою у вищій жіночій освіті та значним успіхом курсів, що наочно демонстрували працелюбність та старанність жіноцтва, указують на бажання усунути єдину перешкоду, що заважала розвитку справи, а саме нестачу коштів – шляхом створення окремого Товариства, котре буде опікуватися виключно справою допомоги курсам та курсисткам. Утім при найкращих намірах відповідь Міністерства внутрішніх справ чітко вказувала на побоювання зміцнення справи вищої жіночої освіти в Києві, де зазначалося, що заснування даного Товариства без сумніву вплине на збільшення числа дівчат на курсах, що «за сучасного стану справ є досить небажаним, а тому визнається корисним відхилення клопотання» [17, арк. 5].

У той же час тогочасно публіцистика вказує на пріоритетність громадської самодіяльності в справі наукової освіти жіноцтва, а необхідною умовою її вияву визнається повна свобода суспільної діяльності [9, с. 122]. Авторі констатують, що вища жіноча освіта виникла й поширилася виключно завдяки суспільному почину, завдання ж держави зміцнити її існування шляхом затвердження постійних статутів, без надмірної регламентації чи паралізації роботи діяльності ВЖК. Лунає критика в бік

влади щодо поганої поінформованості суспільства зі станом справ у вищій жіночій освіті (натяк на відсутність свободи преси), наявності наклепників (на думку суспільства фінансованих владою), надмірної бюрократизації та жорсткого адміністративного контролю з боку відомств та міністерств, які узгоджують та надають дозволи, у той же час закидається бездіяльність провінційним міським управлінням з організації стипендій для курсисток, бажаючих працювати в середніх жіночих навчальних закладах.

Отже, російське громадянське суспільство в зв'язку з лібералізацією урядового курсу середини XIX ст. істотно активізується, що виявляється в формуванні громадської думки з усіх проблемних питань життя, рупором якої стає демократична преса. Верховна влада дотримувалася позиції, за якої абсолютний пріоритет мало спільне благо та громадський порядок і заради них слід пожертвувати і правами людини, і самою особистістю. Громадськість постійно відзначає повільність реакції влади на суспільні ініціативи, так як у справі вищої жіночої освіти уряд лише під тиском обставин змушений реагувати на виклики життя. Жіночі самодіяльні гуртки, що виникли в столиці як засіб обговорення й реалізації інноваційного суспільного проекту наукової освіти жіноцтва, уперше апробують легальні форми тиску на владу шляхом петиційної кампанії. Значна громадська підтримка цього питання науковим товариством, яке практично повністю складалось із чоловіків народжує нові форми взаємодії з владою, що виявилось в організації в столиці та університетських містах спільних публічних курсів та приватних товариств для організації допомоги дівчатам, бажаючим отримати вищу освіту. Згуртованість ініціаторів навколо ідеї доступності жіноцтву наукової освіти змусила владу поступитися й наочно продемонструвала дієвість зусиль громадянського суспільства, котре самостійно реалізовувало власний проект – вищі жіночі курси. Тягар існування курсів несла найактивніша частина російського суспільства – слухачки власними внесками, небайдужі скромними приватними пожертвами, активісти – зборами від концертів та спектаклів на користь курсів, викладачів-чоловіків – цілеспрямованим невеликим розміром платні за викладання чи безкоштовною працею.

Список літератури: 1. *Веремченко В.* «Ученая женщина»: дискуссии в российском обществе (вторая половина XIX – XX вв.) // Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 171–195. 2. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): В 2 т. / Б.Н. Миронов. – С.Пб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 с. 3. *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Историчний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87 – 92; *Сарапулова Э. Г.* Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 140–147. 4. *Водовозова Е. И.* На заре жизни. Мемуарные очерки и портреты. – Изд-во «Художественная лит-ра», 1964. – Т. 2. – 589 с. 5. *Мессарош Н.* Предисловие // Женский вестник. – 1866. – № 1. С. 1–3. 6. *Чуоносский С.* Из

дальних лет / С. Чуносский // Былое. – 1907. – № 1. – С. 278–295. 7. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – С.Пб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1862. – Ч. 2. – 533 с. 8. *Стасов В. В.* Воспоминания о моей сестре. // Книжки недели. – 1896. – № 6. – С. 157–186. 9. *Песковский М. Л.* Очерк истории высшего женского образования в России (за 20 лет) / М.Л. Песковский // Наблюдатель. – 1882. – № 4. – С. 74–92; № 5. – С. 164–177; № 6. – С. 117–136. 10. Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – С.Пб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – 260 с. 11. *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII-XIX веков: Традиции и новации. – М.: Наука, 2003. – 517 с. 12. Судьба женских курсов в Москве // Неделя. – 1870. – № 6 – 8 февраля. – С. 192–193. 13. Отчет общества для пособия слушательницам врачебных и педагогических курсов // Вестник Европы. – 1878. – № 7. – С. 427–436. 14. Годовой отчет о деятельности «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1890. – № 4. – С. 435–442. 15. О деятельности высших женских курсов в Казани в 1877-78 учебном году // Журнал министерства народного просвещения. – 1878. – Ч. СХСVIII. – С. 102–107. 16. *Герье В. И.* Теория и практика женского образования // Вестник Европы. – 1877. – № 4. – С. 645–700. 17. Центральный державный историчний архів України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 140.

УДК 069.013

В. В. МОРОЗОВ, канд. іст. наук, доцент НТУ „ХПІ”
І. В. ДВОРКІН, аспірант НТУ „ХПІ”

МУЗЕЙНИЦТВО В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1834 – 1915 РР.)

У статті розглядається історія створення та діяльності музеїв Київського університету в 1834 – 1915 рр. Розкривається внесок учених Київського університету в розвиток музейництва. Стаття узагальнює значну кількість літератури та джерел із питань розвитку музейної справи в Україні другої половини XIX – поч. XX ст.

The article presents the history of opening and activity of Kiev University museums 1834 – 1915. The Kiev University scientists contribution to the museology evolution is shown. The clause summarizes a great number of sources and literature for the problem of museum work evolution in Ukraine during the second part of XIX and early XX centuries.

Київський університет (Університет св. Володимира) у дорядянський період був провідним осередком музейництва Наддніпрянської України. Саме тут були засновані перші музейні заклади історичного, художнього та природничого профілю в м. Києві. Створені як навчально-допоміжні заклади, більшість з цих музеїв поступово перетворилися на значні наукові осередки із багатими та часто унікальними колекціями.

Вивчення історії музеїв Київського університету другої половини XIX – початку XX ст. було розпочато в період їхньої роботи як дослідниками історії університету, так і безпосередніми учасниками розбудови його музейних закладів [1–4]. У радянський період діяльність музеїв університету була висвітлена переважно в загальних роботах з історії музейної справи в Україні та з історії Київського університету [5, 6]. У 1980-х рр. з'явилися перші

спеціальні роботи з даної теми [7]. Сучасні дослідники також приділяють чималу увагу розвитку музейної справи в Київському університеті дорадянського періоду [8–11].

Метою статті є висвітлення історії створення, накопичення колекції та функціонування музейних закладів Київського університету різних профілів у 1834–1915 рр.

Актуальність обраної проблеми зумовлена необхідністю вивчення внеску музеїв України XIX – початку XX ст., які були в той час провідними науково-дослідними та просвітницькими закладами, у справу збереження та національно-культурної спадщини. Дослідження саме університетських музеїв дозволяє доповнити загальну картину розвитку вищих навчальних закладів XIX – початку XX ст., більш чітко окреслити їхній внесок у становлення вітчизняної науки.

Датою заснування археологічного зібрання Київського університету можна вважати 15 липня 1834 р. – день урочистого відкриття вищого навчального закладу. Саме того дня К. А. Лохвицький – один із перших дослідників археологічної минувшини Києва – передав частину своїх знахідок до „музею, що може відкритися при кабінеті університету”. Археологічні матеріали потрапили до мінералогічного кабінету [8, с. 82].

Водночас, першим осередком систематичного дослідження та збереження київських старожитностей став Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей, заснований у жовтні 1835 р. До комітету, який очолив попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Бريدке, увійшли професори Київського університету Г. М. Данилович, С. Ф. Зенович, ректор М. О. Максимович, археологи М. Ф. Берлінський, К. А. Лохвицький [12, с. 60]. Розуміючи необхідність збереження пам’яток археології, комітет звернувся до міністра народної освіти із запитом про дозвіл на заснування при Університеті св. Володимира Музею старожитностей. На думку комісії, музей мав зберігати й досліджувати старожитності не лише з Києва, а й з „усього південного та південно-західного краю Росії” [13, ф. 299, оп. 1, спр. 6, арк. 48]. Дозвіл на відкриття музею було одержано 17 березня 1837 р. Основу його зібрання склали речі, що надійшли до того часу від приватних осіб. Першим завідувачем музею став К. А. Лохвицький [14, с. 78].

Після офіційного відкриття музею комітет звернувся до громадськості із закликом передавати до закладу стародавні речі [8, с. 83]. Завдяки цьому музей одразу ж після свого відкриття поповнився значною кількістю старожитностей. Хранитель музею К. А. Лохвицький уже в 1837 р. склав перший музейний каталог. До нього було занесені 150 предметів. Ця колекція містила предмети, що їх передали члени комітету з розшуку старожитностей; речей, наданих сторонніми особами; предметів, що належали безпосередньо комітету [3, с. 65].

К. Лохвицький протримався на посаді завідувача зовсім недовго (до січня 1838 р.). Причиною його звільнення став конфлікт, який виник між ним та Комітетом з розшуку старожитностей у зв’язку з певною некомпетентністю завідувача й, зокрема через те, що, не будучи професійним археологом, він уважав, що музей має зберігати не лише археологічні пам’ятки, а й всілякі рідкості [3, с. 65]. Наступником К. А. Лохвицького став А. І. Ставровський, який обіймав посаду хранителя музею з 1838 по 1854 рр.

На початковому етапі діяльності музею джерелами його поповнення стали старожитності, віднайдені під час археологічних розкопок у Києві та Київській губернії; пожертви та придбання за кошти університету, предмети, знайдені під час дослідження колекцій, які отримав університет перед відкриттям [15, с. 947]. Наприклад, завідувач мінералогічного кабінету віднайшов серед колекцій, отриманих з Віленського університету, „предмети, що відносяться до старожитностей”, які й були передані за рішенням Ради університету до відповідного закладу [13, ф. 16, оп. 284, спр. 62, арк. 1].

Найбільшою пожертвою, що надійшла до музею в цей час, стало зібрання колишнього київського губернатора І. І. Фундуклея, яка складалася з 537 предметів, віднайдених переважно під час розкопок курганів. Особливістю колекції було те, що практично всі її предмети були атрибутовані [3, с. 69]. Загалом за цей час музей збагатився на 900 предметів [16, с. 379].

Наступником А. І. Ставровського став завідувач нумізматичного кабінету Я. Я. Волошинський, який протягом 11 років (до 1865 р.) був хранителем обох університетських музеїв історичного профілю. Зібрання Музею старожитностей у цей період поповнювалися переважно за рахунок археологічних розкопок, які проводилися під керівництвом хранителя музею [3, с. 70].

Певний час, після введення в дію університетського статуту 1863 р., Музей старожитностей було об’єднано з Музеєм красних мистецтв. Такий поділ усіх університетських музеїв Росії був зумовлений застарілими вже на той час поглядами на археологію як історію мистецтв [16, с. 379].

Під час підготовки до проведення III (київського) Археологічного з’їзду (1877 р.), намагаючись полегшити підготовку археологічної виставки, історико-філологічний факультет звернувся до Ради університету із пропозицією про роз’єднання археологічних та мистецьких колекцій університету й повторного створення окремих музеїв. Після затвердження поділу А. І. Лінніченко очолив Музей красних мистецтв, а В. Б. Антонович – Музей старожитностей [3, с. 73]. Період, під час якого видатний історик очолював музей (1873–1908 рр.) став часом розквіту закладу. Якщо в 1873 р. археологічна колекція університету налічувала 1287 одиниць зберігання, то на

початку ХХ ст. вона складалася вже з понад 9 тис. предметів. До того ж, вже після смерті вченого у 1908 р. до музею надійшли знахідки з розкопок В. Б. Антоновича, завдяки чому кількість предметів у музеї перевищила 11000 [16, с. 387]. Його учні, відомі дослідники української старовини В. Ю. Данилевич та М. Ф. Біляшівський, неодноразово передавали до музею предмети із власних розкопок [16, с. 386]. Не припинялися й пожертви від приватних осіб, періодично надходили колекції від Археологічної комісії [17, с. 25].

Значно вплинуло на розвиток університетського музею проведення в Києві III та XI Археологічних з'їздів. Так, в основу виставки старожитностей III Археологічного з'їзду було покладено колекцію Музею старожитностей Київського університету [18, с. 27]. Після завершення з'їзду до музею надійшло 114 речей [16, с. 386].

Наступником В. Б. Антоновича став Ю. А. Кудаківський, який очолював Музей старожитностей до 1915 р. Разом з ним у музеї працювала дружина В. Б. Антоновича К. М. Мельник-Антонович [16, с. 388].

Діяльність Музею старожитностей Університету св. Володимира фактично була припинена в 1915 р., коли його колекції разом з університетом були евакуйовані з Києва, зважаючи на складне становище на фронтах та небезпеку окупації міста. Частина експонатів музею зберігається зараз у Національному музеї історії України.

На відміну від Музею старожитностей, інші університетські музейні заклади ведуть свій початок із Кременецького ліцею. Нагадаємо, що в 1831 р., під час польського повстання, цей навчальний заклад було закрито царською владою. Саме в Кременецькому ліцеї працювали навчально-допоміжні заклади – так звані „кабінети” різної спрямованості. Колекції, що отримав університет, були значними та багатими в науковому відношенні. Так, зібрання мінералогічного кабінету нараховували 15 тис. предметів, зоологічного – 12 тис., нумізматичного – близько 18 тис. [1, с. 22]. Після закриття Віленського університету його колекції також надійшли до Київського університету.

Отже, ще одним музейним закладом університету історичного профілю став мініц-кабінет (нумізматичний музей). Цікаво, що під час передачі до новостворюваного навчального закладу майна Кременецького ліцею, Університет св. Володимира отримав лише 173 монети. Протягом перших трьох років збірка повільно збільшувалася й сягнула в 1838 р. 640 екземплярів [2, с. 49]. Під час реорганізації Віленського університету, як уже зазначалося, його майно також було передано до Києва. Нумізматична збірка університету в цей час збагатилася колекцією власне Віленського

університету, що нараховувала 2783 монети, а також збіркою Кременецького ліцею (близько 20 тис. монет та медалей), яка перебувала у Вільно з 1828 р. [2, с. 49].

У 1838 р., переймаючись значним збільшенням нумізматичної колекції, Рада університету вирішила відокремити нумізматичне зібрання від бібліотеки університету, де воно до цього часу зберігалось, та заснувати новий навчально-допоміжний заклад – мініц-кабінет. Першим завідувачем музею став університетський бібліотекар П. О. Янковський. Першочерговим завданням для нього виявилось впорядкування величезного зібрання. Протягом двох років він склав оновлені каталоги зібрання, до яких було внесено 22722 одиниці зберігання [9, с. 88].

Починаючи з другої половини 1830-х рр., до музею надходили монетні знахідки з території Київської навчальної округи. Надходження були досить різноманітними – до мініц-кабінету потрапили західноєвропейські, польські, античні, російські монети. Одним із найцінніших зібрань стала колекція джучидських монет, що надійшла до кабінету в 1853 р. [9, с. 88]. Практично з самого заснування кабінет мав змогу робити придбання на кошти, що їх виділяв університет на втримання навчально-допоміжних закладів [6, с. 42]. Наприклад, лише в 1845 р. кабінет придбав 19 римських монет, монету Стефана Баторія, турецьку монету та велику кількість мідних монет [13, ф. 16. оп. 284, спр. 5. арк. 1]. Нумізматичний кабінет отримував також і пожертви. Серед них найбільш цінним було зібрання з 300 монет, що передав до університету імператор Микола I. Колекцію складала російські монети, починаючи із грошей часів Петра I. Найбільш цінними з них були платинові карбованці, що знаходилися в грошовому обігу Росії в 1828 – 1845 рр. [9, с. 89].

У 1842 р. нумізматичний кабінету був переведений із будинку Корта, де він знаходився з часу заснування, до щойно спорудженої будівлі університету. З'явилася можливість виставити частину зібрання (4 тис. монет та медалей) для відвідувачів. Починаючи із цього часу, колекції мініц-кабінету разом з зібранням університетського Музею красних мистецтв мали змогу оглянути жителі Києва [9, с. 88]. Частина дослідників музейної справи Києва виокремлюють саме ці два музеї, називаючи їх першими загальнодоступними музейними осередками міста. Згідно з іншою точкою зору першим публічним музеєм Києва був Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, заснований у 1872 р.

Наступниками П. О. Янковського на посаді завідувача нумізматичного кабінету були: О. Я. Красовський (1845–1852 рр.), Я. Я. Волошинський та К. Ф. Страшкевич (1865–1868 рр.) [6, с. 192]. За час їхньої роботи колекція

кабінету продовжувала поповнюватися досить інтенсивно. Цей процес був значно загальмований після видання у 1866 р. урядового розпорядження, за яким усі монетні скарби мали надходити до Археологічної комісії [2, с. 56]. У зв'язку із цим кабінет втратив можливість отримувати найбільш чисельні та багаті надходження – скарби, що були знайдені на території губернії Київської навчальної округи. Проте, деякі монети зі скарбів усе ж таки поверталися комісією до нумізматичного кабінету Київського університету [19, с. 63]. Незважаючи на подібні труднощі, поповнення та систематизація колекцій, їхня наукова обробка не припинялися. Наприкінці перебування на посаді К. Ф. Страшкевича колекція нумізматичного кабінету налічувала близько 30 тис. одиниць зберігання [9, с. 89].

З 1868 до 1872 р. посаду завідувача посідав видатний український історик В. С. Іконніков. За цей час кабінет поповнився 348 монетами, серед яких виділялася колекція зі 190 сасанідських монет [11, с. 110].

Наступником В. С. Іконнікова став інший видатний вчений – В. Б. Антонович, який одночасно обіймав посади хранителя мінц-кабінету (1872–1908 рр.), Музею старожитностей університету та декана історико-філологічного факультету [154, с. 89]. Лише за перші 12 років перебування В. Б. Антоновича на посаді завідувача до мінц-кабінету надійшло близько 5000 монет та медалей. Найбільш численними надходженням стала колекція з 1500 медалей та монет, переважно польських та римських, що потрапили до музею за заповітом професора Волинського ліцею Ульдинського [2, с. 56]. У 1906 р. колекція вже нараховувала близько 60 тис. одиниць зберігання [9, с. 90]. У період Першої світової війни, восени 1915 р., нумізматична колекція була евакуйована до Саратова. До Києва вона повернулася вже наступного року. Після встановлення радянської влади, у 1920-х рр., колекцію музею було передано у власність Всеукраїнської академії наук, а в 1936 р. – у розпорядження Центрального історичного музею. У період Другої світової війни частина колекцій була евакуйована, а частина вивезена до Німеччини (повернута в 1947 р.) З 1964 р. колекція знаходиться у Музеї історичних коштовностей України [9, с. 90–92].

Ще одним музейним закладом Київського університету, колекції якого були започатковані у Волинському ліцеї, став Музей красних мистецтв. Його було відкрито під назвою „Музей художніх витворів” у 1834 р. [4, с. 77]. До зібрання Волинського ліцею (450 предметів) у 1835 р. було долучено художні колекції, що раніше належали скасованим царською владою Віленському університету (50 картин, 40 скульптурних творів та 1777 гравюр) та Уманському училищу (209 малюнків) [1, с. 222]. Колекції музею

були розподілені на три відділи: живописного, гравірувального та скульптурного мистецтва [20, с. 461].

Згідно з університетським статутом 1842 р., було засновано три окремих мистецьких музеї: красних мистецтв та старожитностей, зібрання архітектурних моделей та зібрання для школи малювання [4, с. 77]. За статутом 1863 р. два останні музеї були скасовані, а їхні експонати ввійшли до складу Музею красних мистецтв та старожитностей. Після того як у 1876 р. було відкрито кафедру теорії мистецтв, Рада університету постановила відокремити мистецькі предмети від старожитностей. З 1877 р. в Університеті св. Володимира працювало два окремих навчально-допоміжних заклади – Музей красних мистецтв та Музей старожитностей. У середині 1880-х рр. колекція художнього музею нараховувала близько 100 предметів пластичного мистецтва та 238 книг з історії та теорії мистецтва [4, с. 79]. Загалом, експонати Музею красних мистецтв використовувалися лише під час вивчення студентами курсу історії мистецтв. Видатних творів у ньому не було [21, с. 241].

Окрім історичних та художнього музеїв у Київському університеті працювали й природничі музейні заклади. Мінералогічний кабінет Київського університету був відкритий у 1834 р., проте початком його існування варто вважати заснування того ж року за назвою кабінету Кременецького ліцею. Упорядкуванням колекції, яка на момент закриття ліцею нараховувала близько 15500 предметів, займався С. Ф. Зенович [1, с. 212], який у 1834–1836 рр. був завідувачем музею. Першим значним надходженням кабінету стала велика геологічна колекцією з Гейдельберга. Наступник С. Ф. Зеновича – Е. К. Гофман значною мірою впорядкував колекції, позбувшись великої кількості дублетів, нецінних предметів та експонатів, що не належали до профілю кабінету.

Протягом понад 40 років завідувачем мінералогічного кабінету Університету св. Володимира працював видатний вітчизняний вчений К. М. Феофілактів. Якщо на початку цього періоду роботи кабінету колекція нараховувала 7 тис. предметів, то в 1883 р. – 27500 експонатів на суму 20000 крб. К. М. Феофілактів зумів зібрати значні палеонтологічні колекції, переважно місцевого походження (до цього в кабінеті зберігалися лише геологічні та мінералогічні колекції, чого було недостатньо для повноцінного вирішення навчальних та наукових завдань). Колекції кабінету постійно поповнювалися за рахунок наукових екскурсій та пожертв від різноманітних інституцій та приватних осіб [22, с. 106, 107].

Зоологічний кабінет (музей) університету також був заснований у 1834 р. на основі колекцій Кременецького ліцею. У 1835 р. до неї долучилося зібрання

закритого царською владою Віленського університету, а в 1841 р. – ліквідованої Віленської медико-хірургічної академії. Загальна кількість експонатів кабінету в цей час налічувала 20 тис. предметів. Справжньою науково-дослідною інституцією музеїв став під час перебування на посаді завідувача професора зоології К. Ф. Кесслера (1843–1862 рр.). У 1870-х рр. було складено каталог виставкових колекцій, а дещо пізніше – каталог наукових колекцій [23, с. 239]. Поповнення колекцій відбувалося за рахунок пожертв з боку Академії наук, приватних осіб та завдяки придбанням на кошти університету. У 1884 р. фонди університетського зоологічного музею вже нараховували близько 44 тис. предметів [24, с. 111, 120]. У музеї зберігалися колекції фауни Чорного, Азовського та Середземного морів, озера Байкал тощо [7, с. 107]. На жаль, до сьогодні ця багата колекція не збереглася – вона була частково знищена, а частково вивезена до Німеччини під час Другої світової війни.

Діяльність музеїв Київського університету була призупинена в 1915 р. Це було пов'язано з евакуацією університету до Саратова. Разом з університетом були евакуйовані його найцінніші колекції. У 1917 р. університетські зібрання повернулися до Києва.

Отже, в 1834–1917 рр. у Київському університеті працювали музейні заклади різної спрямованості: Музей старожитностей, Музей красних мистецтв, Нумізматичний кабінет, Зоологічний музей та Мінералогічний кабінет. Значний внесок у розвиток університетського музейництва зробили вітчизняні вчені – професори Київського університету. Становлення музеїв було безпосередньо пов'язано із розвитком відповідних наук в університеті св. Володимира. Залишаючись у першу чергу навчально-допоміжними закладами університету, музеї поступово перетворилися на значні наукові та просвітницькі осередки м. Києва. Сьогодні музейні експонати, які пережили громадянську війну та німецько-фашистську окупацію, є прикрасою провідних українських музеїв.

Подальші дослідження історії створення та діяльності музейних закладів інших українських університетів, що працювали в ХІХ – на початку ХХ ст. – Харківського, Одеського, Львівського та Чернівецького – необхідні для узагальнюючого розкриття історії університетського музейництва відповідного періоду.

Список літератури: 1. Шульгин В. История университета св. Владимира. – СПб: В тип. Рюмин и комп., 1860. – 230 с. 2. Антонович В. Б. Нумизматический кабинет // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / Под. ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. имп. университета св. Владимира, 1884. – С. 49–59. 3. Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / Под. ред.

В. С. Иконникова.– К.: Тип. имп. университета св. Владимира, 1884. – С. 60–76. 4. Павлов П. В. Музей изящных искусств // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / Под. ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. имп. университета св. Владимира, 1884. – С. 77–78. 5. Мезенцева Г. П. Музеи Украины.– К.: Изд-во Киев. унив., 1959. – 180 с. 6. История Київського університету (1834 – 1959).– К.: Вид. Київськ. унів., 1959.– 629 с. 7. Бондар М. М., Гладких М. І., Омельченко Ю. А. Внесок вчених університету у розвиток археології та музейної справи // Вісник Київського університету.– Історичні науки.– № 26.– К.: Вища школа, 1984. – С. 106–116. 8. Федорова Л. Перший музей Києва// Київська старовина. – 1992. – № 3.– С. 83–85. 9. Гарбуз Б. Музей нумізматики // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 88–92. 10. Федорова Л. Д. З історії створення музею Києва (1837–1936) // УІЖ.– 1991.– № 2. – С. 134–140. 11. Беляя О. Професор В. Б. Антонович про історію міні-кабінету Київського університету// Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали.– К., 1994. – С. 107–111. 12. Григор'єва Т. Ф. З історії створення та діяльності Тимчасового комітету по розшуку старожитностей Києва // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 59–66. 13. Державний архів м. Києва 14. Отчет о деятельности временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838.– Ч. 18. – № 4.– С. 77–89. 15. Иконников В. С. Опыт русской историографии: Т. 1. – Кн. 2. – К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1892.– С. 883–1539. 16. Данилевич В. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т.: Т. 2.– К.: Заповіт, 1997.– С. 379 – 390. 17. [В музей древностей университета св. Владимира] // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т. 2. – С. 25. 18. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с. 19. В нумизматический кабинет университета Св. Владимира // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 4. – С. 63. 20. Музей Киевского университета// Исторический вестник.– 1885.– Т. ХІХ.– С. 461. 21. Федорова Л. Освіта. Культура. Історична хроніка: події та імена // Володимирська. Культурологічний путівник.– К.: Вид. дом. „Амадей”, 199. – С. 187 – 259. 22. Феофилактов К. М. Минералогический кабинет // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира / Под. ред. В. С. Иконникова.– К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1884. – С. 106–109. 23. Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення.– К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 1994. – 286 с. 24. Паульсон О. М. Зоологический кабинет // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира / Под. ред. В. С. Иконникова.– К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1884. – С. 110–122.

УДК 94(477.54) «1850/1900»

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент ХНУ ім. В. Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕКТИ ХЛИСТІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті, на підставі широкого кола джерел, зроблено спробу виявити та проаналізувати особливості розвитку секти хлістів на Слобожанщині в другій половині ХІХ століття, зокрема, акцентується увага на історії харківського хліства.

The thesis deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the late XIX century. Special attention is paid to the following aspects: the appearance of religious sects of khlysts

and spiritual spadones, the dynamics and the main factors of their development, the character of sectarians relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

Історія православного або так званого «містичного» сектантства є важливою складовою релігійного життя в Україні. За умов офіційного статусу Руської Православної Церкви (далі – РПЦ) та її монопольного права на опікування духовними потребами населення в народному середовищі з'являлися прихильники різноманітних сект і ересей. Найбільш численною серед них була секта «Людей Божих», яку православні місіонери назвали хлистівською.

На жаль, на сьогодні відсутні будь-які дослідження як з історії секти хлистів на Харківщині, так і в цілому в Україні. Можна відзначити лише роботи дореволюційного дослідника Т. І. Буткевича [1], радянського історика О. І. Клібанова [2], сучасних українських релігієзнавців А. М. Колодного та П. Л. Яроцького [3], російського літературознавця та філософа О. Еткінда [4], американської вченої-етнолога Л. Енгельштейн [5].

Досить складно відобразити становище хлистівської секти в межах Харківської губернії в 2 половині XIX ст., оскільки офіційні джерела того часу взагалі не згадують про неї. Сучасні вчені А. М. Колодний та П. Л. Яроцький у своїй праці "Історія релігії в Україні" називають Слобожанщину в переліку місцевостей, де хлистівські "човни" з'явилися ще в XVIII ст. [3, с. 312–313]. Ми погоджуємося з цією думкою, оскільки, за логікою подій, христововірство, як певною мірою материнська течія по відношенню до скопечтва, повинно було з'явитися раніше за останнє або, як мінімум, одночасно з ним. Скопці ж були відомі на Харківщині з самого початку XIX ст. Будучи завжди більш масовим, ніж рух скопців, хлистівство часто відіграло роль певної опори для "білих голубів" (скопечька самоназва). "Чернецький орден", як часто називали скопців, міг отримувати від братніх, схожих на них догматами та церемоніалом, сект матеріальну допомогу і, головне, нових adeptів у свої "човни".

Відсутність писемних свідчень про наявність у XVIII ст. на території Слобідської України секти хлистів можна пояснити декількома чинниками. Основною ознакою приналежності до секти скопців для влади завжди залишалося фізичне оскоплення, лише у випадку підтвердження такого факту могли бути застосовані карні заходи [6, арк. 17; 7, арк. 1–2]. Разом із цим, чиновники МВС не виявляли бажаної активності при пошуках цих сектантів. Хлисти, які не проходили через хірургічну операцію, взагалі мали небагато шансів бути затриманими. Звичайні, зовні глибоко віруючі люди, часто найкращі християни парафії, вони не викликали підозри. Однак вони відрізнялися від інших деякими звичками: не пили горілки, не палили тютюну, не лялися, не носили прикрас, не брали участь у сільських святах,

не мали дітей. Звичайні православні священники із причини відсутності будь-якої літератури про цю секту також не могли впевнено стверджувати, що хтось з парафіян є хлистом. Таким чином, будь-які неоскоплені знайомі скопців залишалися поза увагою офіційних спостерігачів та їхні прізвища не потрапляли до документації.

Судовий процес 1847 р. над 38-річним Нестором Сомковим зі слободи Попівка Старобільського повіту відкрив нове явище в історії слобожанського сектантства: була викрита хлистівська група. Серед зв'язків скопця Н. Сомкова слідство виявило 77 підозрілих молодих хлопців та дівчат віком від 20 до 30 років. У них провели обшук, за результатами якого всіх було притягнуто до суду за звинуваченням у приналежності до молоканської секти [8, арк. 4–5]. Усі вони були мешканцями слободи Попівка та міста Старобільська. Суд віддав Н. Сомкова в солдати та відправив на Закавказзя, а інших підозрюваних через відсутність у них фізичних пошкоджень залишив на волі під наглядом духовного керівництва, рівно як і їхні родини [8, арк. 20]. У даному випадку викритого співробітництва скопця із хлистівським "човном" вражає співвідношення сектантів: один "білий голуб" об'єднав навколо себе 77 молодих людей, які, напевно, готувалися до "вогняного хрещення".

Уперше хлисти, саме під такою назвою, згадувалися у зв'язку із порушенням у 1854 р. кримінальної справи проти еретиків Валківського повіту, який очолював Є. Сапега [9, арк. 1–10]. Декілька сектантів заарештували, але суд не зміг довести їхньої провини [9, арк. 45–47]. Солдат у відставці Є. Сапега поширював хлистівське вчення в місті Валки, а його однодумці селяни М. Макаренко та Г. Бреславець – у селі Ков'яги на хуторі Старо-Валківському [11, с. 563]. Слід зробити висновок, що хлисти з'явилися на Харківщині приблизно на межі XVIII та XIX ст., але довгий час перебували в глибокому підпіллі, виходити з якого деякі представники секти почали лише у 1850-ті рр. Головною причиною конспіративного режиму, у якому діяли секти хлистів та скопців, була небезпека, що загрожувала їм із боку уряду. Останній уважав дані релігійні об'єднання надто шкідливими як для простих громадян, так і для РПЦ.

Наслідком внутрішніх перетворень у секті "білих голубів" стала поява релігійних об'єднань зі скопечькою догматикою та церемоніалом, однак без жодного фізично оскопленого adeptа. У Харківській губернії, починаючи з 1870-х рр., були дуже поширені такі "човни", більше того, можливо, саме в зв'язку з цим класичні скопці-ортодокси майже зникають із релігійного життя регіону як впливова сила й впевнено з'являються знову лише після 1905 р. Найбільш типовим прикладом подібних об'єднань нового типу був "човен" О. Сухотіна, що об'єднав усі хлистівські громади Валківщини. У даному випадку ми маємо змогу вказати точну дату заснування нової релігійної

організації, а не час викриття її поліцією або духовенством. Напевно відомо, що в 1870 р. із м. Миколаєва Херсонської губернії на хуторі Мирошников Валківського повіту прибув штабс-капітан у відставці, колезький реєстратор О. Сухотін, майбутній керманіч великого хлистівського "човна". Сам факт приїзду проповідника є переконливим доказом прагнення до прозелітизму. Однак ми не можемо називати О. Сухотіна засновником громади в цій місцевості, оскільки там уже певний час (згідно з документами, як мінімум один рік) існувало сектантське угруповання під назвою "Спасительне життя", що очолював Г. Хухрянський. У це об'єднання входило декілька селян [12, арк. 23]. На цей раз мало місце визнання одним хлистівським "пророком" проповідницьких якостей та авторитету іншого, оскільки згідно з демократичними традиціями цієї секти ніхто не міг заборонити простим віруючим обирати собі духовного лідера. 60-річний стовбовий дворянин О. Сухотін прийшов разом із двома жінками, яких він називав "пророчицями". Об'єднання приїжджих із місцевими сектантами відбулося на взаємовигідних засадах. О. Сухотін став керманічем "човна", Г. Хухрянський – його помічником, до того ж "радиння" спочатку відбувалися в будинку останнього, а його донька Ганна 18 років була названа "пророчицею". О. Сухотін за короткий термін збільшив кількість прихожан свого імпровізованого молитовного будинку до 40 осіб [12, арк. 23].

Місцеве православне духовенство непокоїли підозрілі зібрання. Священик І. Бакановський просив родичку Г. Хухрянського Євдокію вступити до секти з метою збирання інформації [12, арк. 23]. Як бачимо, православне духовенство в боротьбі з ересями у своїх парафіях вдавалося до різноманітних прийомів, навіть до упровадження своїх агентів у секти. Євдокію Хухрянську разом із її чоловіком дисиденти із задоволенням прийняли до громади. Урочистий вступ неофітів до "човна" супроводжувався досить цікавим церемоніалом, що згодом православними місіонерами було визнано як скопечський. Чоловіки та жінки в довгих білих сорочках, тримаючи в руках запалені свічки та рушники, стояли по різні боки від входу. Окремої уваги заслуговує клятва на вірність секті, що вважалася головною запорукою від зради організації та була поширена як серед скопців, так і серед хлистів. Наведемо її текст мовою оригіналу, щоб не втрапився колорит: "Поручаюсь и обяуюсь, хоть головушку сложить, а веры не отложитъ, претерпеть гонение, биение, темничное заключение, никуда по мирским беседам не ходитъ, скоромного не есть, с мужем (женою) греха не иметь" [12, арк. 24]. Як бачимо, обряд вступу до секти був максимально спрощеним, що робилося, на нашу думку, з метою заохочування неофітів. Тобто на той час ці сектанти за головну мету могли вважати поширення та збільшення організації.

Пізніше, у 1874 р., О. Сухотін взяв в оренду у валківського поміщика фон Циглера велику ділянку землі біля хутора Бригадирського [13, арк. 5].

Там йому "брати" збудували велику землянку, де далі й відбувалися "радиння". Із цього виходить, що секта невпинно збільшувалася, знаходилася у відносній безпеці та володіла значними коштами. До землянки О. Сухотіна вночі перед суботою, неділею та святами приходили люди не лише з найближчих хуторів, а й із Ков'ягів та Валок. Хлистівські громади утворилися ще наприкінці 1880-х рр. [13, арк. 8]. Під час "радинь", які докладно описала Є. Хухрянська, практикувалося співання духовних пісень, акафістів, водіння "кола", тобто невпинний біг навколо "пророка" окремо чоловіків та жінок. Колезький реєстратор казав, що так "ангели літають" [13, арк. 9].

О. Сухотін піклувався також про матеріальне забезпечення організації. Є. Хухрянська розповіла, що вони із чоловіком, як усі інші, повинні були "...надати панові 2 мішки борошна, 2 – жита, 2 – гречки та один карбованець з родини щорічно" [12, арк. 8]. Із селянина П. Бондаря за вступ до "човна" взяли цілих 5 карбованців [12, арк. 9]. Головний "пророк" охоче позичав гроші своїм послідовникам та приймав їх до себе на роботу [12, арк. 10]. Отже, О. Сухотін улаштував своє фінансопостачання в межах секти, що, звичайно, забезпечувало її життєздатність. Взаємодопомога та авторитет пана-дворянина полегшували агітаційну роботу хлистів. Простим селянам вони розповідали, що "...ведуть спасительне життя, йдуть вузьким тернистим шляхом, як Спаситель, і все терплять. І як Спаситель Небесний керує ангелами, так керує ними пан" [12, арк. 9]. Можливо, ці сектанти хотіли використати певну ностальгію, що відчували деякі селяни за минулими часами, коли пани повністю за них відповідали.

Робота агітаторів із пошуку прозелітів мала вражаючі результати – послідовників О. Сухотіна, за підрахунками православних священиків, було в межах повіту до 1700 осіб [11, с. 565-566]. Важко судити, наскільки ця цифра відповідала дійсності, однак нам відомо, що місіонери були не схильні перебільшувати кількість сектантів у власній епархії, скоріше навпаки. У будь-кому випадку мала місце народна симпатія до О. Сухотіна. Під час судового процесу проти всього активу секти, що розпочався після офіційної заяви Є. Хухрянської (її побив чоловік за доповіді священику та спроби вийти із секти) та П. Бондаря, вирок колегії присяжних засідателів виносили тричі. Перший раз присяжні, серед яких переважну більшість склали селяни, виправдали "пророка". Другий раз після апеляції Священного Синоду склад колегії було змінено: там майже не залишилося селян і О. Сухотіна засудили до ув'язнення. Лише третій склад колегії, де знов селяни були в більшості й який скликали після скарги адвокатів, остаточно виправдав колишнього штабс-капітана [13, арк. 181]. Прості люди співчували О. Сухотіну; можливо, цьому сприяв факт, що його вважали народним лікарем [12, арк. 10]. Як нам здається, зміни, що відбулися в середовищі "людей Божих", мали свої

результати: у православних ставлення до "нових скопців" ставало більш поміркованим.

Той факт, що О. Сухотін та його послідовники були "духовними скопцями", у нас не викликає сумнівів. Одна з причин виправдального вироку суду була нездатність експертів чітко визначити характер секти О. Сухотіна. Версій щодо цього було дуже багато. Священик І. Бикановський називав їх "шалопутами". За офіційною судовою документацією, вони проходили як мар'янівці, або "Апостольська згода" [12; 13;15]. У народі цих сектантів звали "шаплишниками", оскільки вони ніби танцювали навколо діжки з водою, яку в тій місцевості називали "шаплишок" [12, арк. 279]. Фахівці з сектантства від Харківської духовної консисторії були схильні вважати прихильників О. Сухотіна скопцями, або хлистами – "...нижчим ступенем скопцтва" [12, арк. 277]. Логіка цього висновку досить показова, місіонери наводили таку аргументацію: скопцям притаманні назви "пророк", "батьюшка", зібрання вночі перед неділею, білі рушники, звертання один до одного як до "брата" та "сестри" [12, арк. 279]. Відзначимо, що такі ж ознаки тогочасна література визначала як хлистівські. Деякі висловлювання О. Сухотіна під час "радинь", безумовно, відносяться до скопецької традиції, наприклад: "подпоясаться золотым пояском", що за жаргоном "білих голубів" означало "приховувати вчення", або вірш "Елечи во Христа креститесь, во Христа обратитесь! Аллилуя!" [12, арк. 277]. Як свідчила Є. Хухрянська, послідовники О. Сухотіна співали пісні з популярної книжки Ліванова "Раскольники и острожники", що були розміщені в другому томі на сторінках 347-373 та мали назву скопецьких [12, арк. 26]. Таким чином, виходило, що за прямими та непрямыми ознаками "човен" О. Сухотіна був скопецьким. Але судова медична комісія знайшла керманіча цілком здоровим. Отже, перед нами постає знайоме явище: нескопці, які сповідували скопецьку ідеологію. Тобто ця багаточисельна секта являла собою об'єднання нового типу, дуже пристосоване до ведення агітаційної роботи та майже недосяжне для карних органів.

Діяльність О. Сухотіна та посилення руху "людей Божих" у регіоні, що безперечно було пов'язане з його ім'ям, дали сильний поштовх для подальшого поширення хлистівських ідей. У штабс-капітана було багато помічників, які відрізнялися енергією та володіли значними коштами. Одним із найталановитіших проповідників був І. Крашаниця, селянин селища Сніжков Кут Валківського повіту. Він дуже цікавився забороненими релігійними вченнями, тому здійснив подорож по "човнах" Кавказу, Херсонщини, Катеринославщини [11, с. 565–566]. До того ж він володів комерційним хистом, мав шинок, баштани а, головне, машину для молотіння. І. Крашаниця багато їздив по селах, робив селянам безліч різних послуг і, як наслідок, був серед них дуже популярним [11, арк. 565–566]. Звичайно, багато

хто із числа вдячних йому православних згодом приєдналися до "човна" О. Сухотіна. Як бачимо, свої сили І. Крашаниця та подібні до нього агітатори спрямовували на залучення до секти нових людей, які прийняли хрещення за православним обрядом. У цьому полягає головна різниця між діяльністю хлистів та духовних скопців у 1870-х рр. та діяльністю старообрядців у 1860-х рр. Останні, як ми пам'ятаємо, мали собі за мету повернути в розкол природних старовірів, що відійшли до РПЦ.

"Човен" О. Сухотіна був найбільшим у губернії, однак у ті ж самі 1870-ті рр. подібні громади діяли й у інших місцевостях. У слободі Котельві Охтирського повіту існувала хлистівська група під керівництвом Я. Перебийніса, про яку писали, що вона постійно збільшувалася [16, арк. 10]. У селі Озерянка Харківської губернії відставний солдат Є. Сапега, який ще в 1850-х рр. заснував у місті Валках секту, а у 1870 р. утворив новий невеликий "човен" [17, арк. 1–2]. Інший солдат П. Кушнір, який у 1878 р. повернувся зі Ставропілля у селище Вільшани Харківського повіту, почав проповідувати селянам незвичне релігійне вчення та збирати їх у себе вдома вночі [18, арк. 6]. А селянин хутора Луб'янка Старобільського повіту І. Жадановський, який був неоскоплений, зберігав у себе велику кількість рукописів із заповітом К. Селіванова, піснями, легендами "білих голубів" [16, арк. 29–30]. При цьому він також мав певну кількість послідовників.

Загалом у цих організацій є деякі спільні риси: по-перше, Є. Сапега, П. Кушнір приїздили з інших місць, тобто можемо стверджувати, що саме в 1870-х рр. вони заснували свої "човни", яких раніше не існувало; по-друге, усі названі громади, як зазначали місцеві священики, мали тенденцію до збільшення, що свідчить про їхню популярність; по-третє, у двох випадках, у слободах Котельва та Вільшана, місіонери, які приїхали для роботи з дисидентами, не знайшли жодних ознак сектантства, що може означати високий рівень конспірації релігійного підпілля.

Таким чином, можемо припустити, що й до 1860-х рр. на Харківщині зберігалися окремі осередки секти "людей Божих", але вони перебували в прихованому стані, тому піднесення слобожанського дисидентства, що мало місце у пореформені роки, можна охарактеризувати як спробу легалізації таємних релігійних угруповань.

У 1870-х рр. "люди Божі" змогли змінити цю досить небезпечну для них ситуацію. Утворивши новий рух – так званого "духовного скопцтва", вони винайшли своєрідний симбіоз ефективної ідеології, привабливого церемоніалу та відносно безпечної практики, що зробило цю течію досить прийнятною для тих людей, котрі прагнули духовної альтернативи РПЦ, але були не готові відкрито розірвати стосунки з офіційною церквою. Досягнувши певного компромісу, хлистівство й скопцтво об'єднали свій потенціал та в 1870-х рр. звернулися до активної прозелітичної діяльності,

яка на Харківщині мала величезний успіх.

Важливим чинником, що визначив дану локальну перемогу "людей Божих", була відсутність ефективних перешкод із боку РПЦ та уряду. По-перше, духовенство в 1870-х рр. активно займалося боротьбою зі старообрядництвом, яке не приховувало своєї сектантської сутності. Священники ініціювали обшуки, закриття молитовних будинків розкольників, реквізицію культових речей сектантів, громадські вироки селян про виселення старообрядців за межі губернії. Таким чином, більшість активних представників духовенства були зайняті на цьому напрямі, не вдаючись у таємні рухи "людей Божих". По-друге, ті з числа священників, хто проводив розслідування, навіть агентурну роботу, проти хлистів та скопців, не були достатньо обізнані в догматах та історії цих сект, тому вони не могли переконливо виступати в якості експертів під час слідчих дій та судових процесів. По-третє, світська влада, перш за все поліція, у більшості випадків не задовольнялася тими речовими доказами, що отримувала від свідків, священників та під час обшуків. Навіть за наявності бажання прокурорських чиновників покарати сектантів у 1870-х рр. це було досить важко зробити, оскільки впроваджений після реформ суд присяжних майже ніколи не отримував головних аргументів провини підсудних, а саме – добровільного зізнання та факту фізичного пошкодження. Тому більшість кримінальних справ або суди по цих справах закінчувалися для сектантів виправдувальними вироками, що, звичайно, лише збільшувало їхній авторитет та пропагандистський потенціал.

Список літератури: 1. *Буткевич Т. И.* Обзор русских сект и их толков. – Харьков: Тип. губ. правления, 1910. – 610 с. 2. *Клибанов А. И.* История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). – М.: Наука, 1965. – 348 с. 3. *История религии в Украине: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького.* – К.: Знання, 1999. – 736 с. 4. *Эткинд А.* Хлысты: секты, литература и революция. – М.: Новое литературное обозрение, 1998. – 688 с. 5. *Энгельштейн Л.* Скопцы и царствие небесное. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 328 с. 6. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40, оп. 47, спр. 2307. 7. ДАХО. Ф. 3, оп. 211, спр. 59. 8. ДАХО. Ф. 3, оп. 151, спр. 15. 9. ЦДІАУ. Ф. 969, оп. 2, спр. 3-6. 10. Исследование скопческой ереси. – Б.м.: б.и., 1844. – 238 с. 11. Журнал заседаний Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2–5 сентября 1896 г. // Вера и разум. – 1896. – Т. 3. – № 22. – С. 561–629. 12. ДАХО. Ф. 372, оп. 1, спр. 516. 13. ДАХО. Ф. 372, оп. 1, спр. 515. 14. *Мироненко А. Д.* Жизнь Алексея. (В поисках лучшей жизни) // Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества. – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 80–155. 15. ЦДІАУ. Ф. 360, оп. 1, спр. 256. 16. ДАХО. Ф. 40, оп. 51, спр. 141. 17. ДАХО. Ф. 3, оп. 242, спр. 43. 18. ДАХО. Ф. 40, оп. 58, спр. 297.

УДК 94 (477)

О. М. РОГОЗА, канд. іст. наук, викладач Харківської державної академії дизайну та мистецтв

ЗЕМСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО Й ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ З ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ДО ОСВІТИ (друга половина XIX - початок XX ст.)

У статті Рогози О. М. "Земське шкільництво й діяльність земств України з формування позитивного ставлення селян до освіти (др. пол. XIX – поч. XX ст.)", присвяченій проблемі залежності ефективності освітньої діяльності органів місцевого самоврядування від ставлення до неї селян, досліджується еволюція поглядів сільського населення на навчання своїх дітей чинники, що впливали на ставлення сільського населення до освіти та діяльність земств зі створення умов, котрі сприяли зміні цього ставлення в позитивний бік.

In Rogoza A.N.'s article "Zemstvo's schools and activity of zemstvo's of Ukraine on formation of the positive attitude of peasants to education (second half XIX – beginning of XX century)", the devoted problem of dependence of efficiency of educational activity of institutions of local government from the attitude relation to her of peasants, evolution of sights of agricultural population on training of children, the factors influencing formation of the attitude of agricultural population to education, and activity of zemstvo's on creation of conditions which promoted change of this attitude in the positive party is investigated.

Запорукою планомірного поступу будь-якого суспільства є розвиток освіти. Економічні негаразди періоду становлення ринкової економіки в Україні позначилися тимчасовим зниженням престижу освіти в суспільній свідомості, падінням інтересу до отримання знань, до інтелектуального росту. Стабілізація суспільно-економічного життя сприяла відродженню національної освітньої системи, якій, однак, довелося еволюціонувати в напрямку відповідності запитам сьогодення, а головне – відродити довіру до освіти, відновити позитивне ставлення до неї в суспільстві. Схожу проблему у позаминулому столітті змушені були вирішувати земства – всестанові органи місцевого самоврядування. Вивчення історичного досвіду, порівняння методів і способів дій при вирішенні подібних проблемних питань у різні епохи, безумовно, є не тільки цікавим з історичної точки зору, але, імовірно, може вказати на можливі варіанти дій для вирішення аналогічних проблем у майбутньому. Останнім часом історія освіти в Україні взагалі і освітня діяльність земств зокрема стали об'єктом вивчення ряду українських дослідників: ця проблема порушувалася в дисертаціях Т. М. Кравченко «Розвиток початкової освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століття» та І. С. Мартинової «Розвиток середньої освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX століття», у статтях М. В. Дмитренко (наприклад, «Про організацію фінансування земствами освіти в Харківській губернії у другій половині 1860-х років»). Однак ролі земств у формуванні позитивного ставлення сільського населення до освіти достатньої уваги не приділялося. Автор статті має на меті дещо висвітлити це питання.

До запровадження земських установ 1864 року й передачі їм обов'язку

підкупатися про народну освіту “початкові училища відкривалися й управлялися різноманітними відомствами: існували школи духовного відомства, відомства державного майна, самих сільських громад, приватні, і всі ці школи не мали ні спільної програми, ні навчального плану, ні підручників, що відповідали б вимогам народної школи, і кожне відомство керувало народною школою за вказівками з міністерств... дійсне існування школи не йшло далі існування її на папері” [13, с. 28], вказувалося в “Короткому історичному нарисі 25-річної діяльності Вовчанського повітового земства”. Якщо ж вона існувала в дійсності, то картина цього існування не могла не справляти гнітючого враження: “... У школах стіни були вкриті пліснявою, земляні підлоги, немазані й неметені, укриті шаром сміття. Весною в таких школах на земляній підлозі й на підвіконнях проростав бур’ян, а вентиляцією слугували розбиті шибки. Класні меблі являли собою “якісь знаряддя торгтур, якщо не більше”. Вчитель-писар прив’язував учнів до лавок, щоб не порозбігалися” [1, с. 5]. Підсумовуючи реальний стан організації народної освіти, що дісталася земствам від Міністерства державного майна чи інших установ, земці Херсонської губернії дійшли висновку, що “... шкіл не було взагалі в розумінні навчальних закладів, а були якісь жалюгідні притулки при волосних правліннях або в покинутих хатах, де під виглядом освіти учні знайомилися з есенцією сільських неподобств та пороків... Не дивно, що за таких умов сільське населення не довіряло справі освіти...” і “мало не з відразою” ставилося до сільських “учителів” [16, с. 503]. Тож земства, беручись до справи народної освіти, повинні були зважати на “умови, не менш могутні, ніж причини економічні – такі, наприклад, як ставлення батьків до шкільного навчання” [23, с. 1051].

Таким чином, земцям на першому етапі своєї діяльності в галузі народної освіти довелося зіштовхнутися з байдужим, а інколи й негативним ставленням селян до школи й навчання своїх дітей, що, вочевидь, було свого роду спадком від попередньої організації народної освіти: як стверджувалося в “Короткому нарисі діяльності Херсонського повітового земства з народної освіти за 50 років”: “народ дивився на школу, як на щось нав’язане йому начальством, і посилання дітей до школи здійснювалося як би з примусу” [14, с. 3]. Разом з тим земці розуміли, що в справі освіти народу “... більша чи менша швидкість досягнення успіхів може досягатися за певних умов”, зокрема, позитивного “ставлення народу до шкіл” [29, с. 90-91]. Земські діячі вважали, що “вельми природно було б очікувати від громад тільки таких дій, котрі повинні вести до покращення становища школи” [3, с. 9]. Однак їм не раз доводилося констатувати “прохолодне”, “апатичне”, байдуже ставлення селян до освіти своїх дітей. Як зазначало Богодухівське повітове земство 1872 р., “... вони (селяни – О. Р.) все так само ставляться до неї апатично, і доки

час не змінить такого погляду на грамотність, народні училища не можуть піти вперед, як того хотілося б” [2, с. 8]. Пириятинська повітова земська управа з приводу “розповсюдження грамотності між народом” відзначала “байдужість та відсутність співчуття до цього громад” [5, с. 21]. У звіті Костянтиноградської повітової земської управи 1870 року вказувалося, що через небажання навчати своїх дітей грамоті не відкрилося три з 50 училищ [19, с. 57]. У Полтавському повіті навіть після двадцятирічного існування земств були закриті чотири народних училища “... внаслідок незручності приміщень, які вони займають і нестачі співчуття з боку місцевих сільських громад до підтримки цих училищ” [6, с. 116]. Слід зауважити, що під “байдужістю та відсутністю співчуття” головним чином малося на увазі небажання сільських громад виділяти кошти на утримання шкіл та брати будь-яку іншу матеріальну участь в їх утриманні. У 1872 році Глухівська повітова земська управа доповідала: “Не можна сказати, що й селяни достатньо турбувалися про навчання своїх дітей. Деякі громади навідріз відмовилися приймати на себе спорудження приміщень та наймання сторожа”, а у двох селах Глухівського повіту “громади вперто відмовлялися надати будинки, опалення та сторожа для школи, при тім, що в обох селах є готові приміщення” [27, с. 20, 12]. Утім, Хорольська повітова управа, доповідаючи 1867 року про “закриття в п’яти селах училищ через небажання громад виділяти на їхнє утримання кошти”, зауважувала: “Такий факт можна пояснити не байдужістю громад до освіти юнацтва, а усвідомленням безкорисності навчання одній лише грамоті” [9, с. 99]. З метою продемонструвати селянам практичну користь від шкіл земці багатьох повітів намагалися на додачу до шкільних програм запроваджувати в сільських народних училищах навчання якимось сільськогосподарським знанням чи ремеслу. Так, наприклад, серед чинників, що могли б підняти авторитет школи в селянському середовищі, член Катеринославської повітової училищної ради від земства Залюбовський пропонував “відкриття, на перший раз, при деяких школах, практичного вивчення ремесел, хоча б по одному ремеслу (швецькому, теслярському, кравецькому, ковальському, столярному)” [31, с. 162]. Золотоноська ж повітова управа вважала, що якщо найбільш старанним учням надавати від земства стипендії для навчання сільському господарству і ремеслам, то “на майбутнє можна буде мати на увазі, що сільські громади, побачивши результати від освіти, будуть заводити в себе при школах ремісничі відділення, а що найголовніше – довірливіше поставляться до самої науки, якщо побачать удалий почин і його застосовуваність у житті” [26, с. 117]. Член Полтавської повітової училищної ради від земства Клименко вказував: “До відкриття ремісничого відділення в Ковалівській народній школі учнів було до 35..., а після запровадження ремесла число учнів зросло до 95 чоловік” [29, с. 102].

Поza сумнівом, важливим фактором у справі розповсюдження освіти було усвідомлення селянами того, що освіта матиме корисні наслідки, що розуміли земці: "... успіх у справі народної освіти залежить переважно від ступеня довіри громад до діяльності вихователів та впевненості в благодетельності їхньої праці..." [10, с. 108]. Та розуміння це прийшло не одразу. Земці нерідко констатували, що "... не можна сказати, що всі взагалі селяни уміють розуміти і цінувати користь для свої дітей, що витікає із грамотності" [7, с. 128]; "... холоднокровне (байдуже – О. Р.) ставлення народонаселення до своїх шкіл... стається через те, що населення не розуміє дійсної користі від повної грамотності та вдовольняється навчанню дітей початковому читанню, письму та рахуванню" [13, с. 103]. Костянтиноградське земство прямо вказувало на необхідність "... зробити якнайбільш зрозумілим, щоб увійшло у свідомість кожного, що школа це не зло, а що відсутність її тягне за собою всі, як економічні, так і моральні негаразди" [4, с. 127]. Земства також докладали зусиль, і не без успіху, щоб на державному рівні вживалися заходи для того, аби зробити оволодіння освітою привабливим для селян. У доповіді управи Пирятинському повітовому земському зібранню вказувалося, що "... пропозиції управи вже впроваджені в життя, а саме: звільнено сільських учителів народних шкіл від рекрутства та, наскільки можна судити з реформи військової повинності, грамотним буде також надана пільга перед неграмотними – ці два заходи будуть уже слугувати більшим двигуном у майбутньому до навчання" [5, с. 15–16]. Дійсно, за військовим статутом 1874 року ті, хто мали свідоцтво про закінчення курсу народних училищ, отримували пільгу з відбуття військової повинності, яка полягала в скороченні терміну служби. У доповідній записці Сумському земському зібранню 1882 року, з'ясовуючи користь від освіти, вказувалося: "Більший вплив здійснює на економічний добробут народу те право на пільгу з відбуття військової повинності, котре дає школа, оскільки працівники повертаються з війська до сім'ї на два роки раніше а саме в тому віці, коли сили людини найбільш продуктивні...", додаючи, щоправда, при цьому, що "... вочевидь, ця пільга не особливо приймається до уваги і селянами, що віддають своїх дітей до школи", бо, мовляв, число учениць зросло за сім років у сім разів, тоді як учнів – лише в 2,5 рази [8, с. 145].

Утім, деякі випадки дій селянських громад стосовно школи справді можна було розцінювати як дійсну байдужість. Як повідомлялося Полтавському повітовому земському зібранню, "... у Жуках училище розташовувалося у чудовому приміщенні, але приміщення це віддано під шинок, і натомість цього, шинкар Верчик відвів інше приміщення, нікуди не годне; громада настільки не співчуває училищу, що навіть не побажала перевезти соломку, пожертвувану економією на опалення приміщення училища, і діти мерзли на холоді." Щоправда, у земців виникали сумніви

щодо дійсно такого вже байдужого ставлення селян до освіти: "... Може, тут відіграє роль не неспівчуття громад, а неспівчуття волосного старшини" [6, с. 34] Однак такі випадки, на жаль, були непоодинокими: як зазначалося в доповіді Херсонської повітової управи, "... для школи іноді відводиться приміщення до того холодне, що діти у великі холоди лишуються вдома... училищна кімната слугує одночасно школою, розправою й квартирою для писаря..." [1, с. 4]. У Маріупольському повіті заняття мали проходити в школах, "... де немає можливості перемінити спертого, задушливого повітря; де під димить і чадить, а в школі холод і сирість; де учні сидять у напівтемряві, майже один на одному, на кульгавих лавках, що хитаються, підклавши під себе, через відсутність роздягальні, мокрі кожухи та сіряки, і топчуться на земляній підлозі школи, що перетворилася на грязюку... картина ця для значної кількості земських шкіл взагалі, а для нашого повіту особливо, а ніскільки не перебільшена ..." [21, с. 165–166]. Утім, у пояснювальній записці Катеринославському повітовому земському зібранню "Про стан народних училищ у Катеринославському повіті в 1878–1879 роках" гласний Залюбовський висловлював думку, що "... школа в такому безвідрадному стані знаходиться не тому, що в селян не було можливості покращити її, а тому, що вони взагалі не мають про школу кращої уяви" [31, с. 157]. Ще одну причину начебто негативного ставлення до шкільної справи висвітлював він у тій же пояснювальній записці: "Розмовляючи із селянами на сільських сходах, я дійсно зустрічав з боку багатьох селян цілковите відкидання школи, але тут же інші селяни ясно доводили, що не бажають школи – або ті, котрі зовсім не мають дітей і для яких, відповідно, платити за школу – це витрата, яку не буде винагороджено; або ті, котрі взагалі не турбувалися про яке-небудь виховання своїх дітей і ростять з них ідіотів і людей сумнівних якостей. На жаль, таких недоброзичливців школи ще більшість. Ось чому сільські громади не надто стараються у влаштуванні своїх шкіл..." [31, с. 150] Земці Хорольського повіту констатували, що школи "відкриваються й закриваються присудами громад... присуди одного сходу громади можуть бути відмінені присудами іншого сходу тієї ж громади, виходячи з випадкової чисельності осіб, що приймають участь у сході, таких, що або мають дітей і бажають їх навчати, або ж осіб несімейних і противників грамотності" [11, с. 88]. На подібний стан речей у Полтавському повіті вказував член училищної ради від земства Клименко: "... Кобещанська народна школа... після 17-річного існування її доводиться закрити, оскільки громада усієї волості більшістю представників своїх на волосному сході відмовилася асигнувати суму на наймання приміщення... подібне явище є пересічним явищем... у селі Жуках мені двічі доводилося бути на сході громади з питання про школу, де громада вимагала закриття школи, чим керував один з присутніх

на сході. Якби його не було в середовищі громади, ніколи б громада не піднімала б такого питання” [29, с. 92]. Бувало, що селяни, очевидно, під впливом чи тиском вищезазначених представників сільського населення, навіть за умов матеріальної підтримки з боку земства не виявляли належної зацікавленості в організації навчання дітей і кардинально змінювали своє ставлення до школи протягом короткого часу. Так, у доповіді Херсонському повітовому земському зібранню 1880 року управа вказувала: ...Вавилівській громаді... управою була надана... допомога, що не потребувала повернення, у 400 крб. на будівництво школи, але, протримавши кілька місяців ці гроші, громада повернула їх в управу й заявила, що будувати школу вона роздумала. Ніякі потім старання управи не змогли переконати громаду відмінити це останнє її рішення” [20, с. 46]. Земці змушені були констатувати, що “на добробут школи й на її успіхи має вельми значний вплив оточуюче її середовище – та громада, серед якої і для якої школа влаштована. Цей вплив може бути настільки сильним, що ані достоїнства вчителя, ані турботи земських представників не виправлять недоліків, якщо зустрінуть перешкоду в цих стремліннях з боку громад” [3, с. 9].

На додачу до окремих активних недоброзичливців освіти в селянській масі, ще й місцеве сільське керівництво не вважало за необхідне перейматися проблемами школи. Так, гласний Катеринославського повітового земства Залюбовський зазначав: “... що стосується попечителів сільських шкіл із селян, то більшість із них ставиться неухважно й недбало до шкільної справи”, “... попечителі школи всюди селяни; йдуть вони на цю посаду вельми неохоче. Пожертвувань школі не роблять. Тим не менш, з’являючись до школи, люблять набирати поважний, поблажливий тон і з виглядом розуміння вдивляються й вслуховуються у те, що роблять і читають учні, і дають інколи свої зауваження й поправки. На негаразди школи і її недоліки ніякої уваги не звертають вони, і на вказівки вчителя, що слід би зробити те-то й те-то часто відповідають: “а, підожде”... Загальний же тип попечителя, його розумовий рівень може ясно бути змальований із наступного випадку. Відвідавши школу с. Чумаків... я покликав попечителя для вказівки йому на недоліки. З’явився літній селянин із поважною фізіономією: видно було, що він людина зі статками й користується на селі повагою... Я почав говорити з ним про неподобства чумацької школи... Вислухавши мої слова, попечитель задав мені питання: “Та чого ж їй ще треба? Здається, усе ж є...” Взагалі попечителі-селяни або не розуміють своїх обов’язків, або не хочуть виконувати їх, як потрібно, й вважають усякий зайвий крок або зайву витрату на користь школи великим для неї благодіянням... Настільки неухважні бувають попечителі і старости до школи своєї, що не дають навіть коней на проїзд учителя з учнями на екзаменаційний пункт, за викликом училищної

ради на іспити для отримання учнями пільги по військовій повинності” [31, с. 159, 156–157, 160].

Ставлення сільських властей і власне до особистості вчителя також часто бувало не вельми коректним, відмічалось “..грубе ставлення до справи вчителя з боку місцевих властей”. Як констатовалося в звіті діяльності Херсонського земства за дев’ять років, “...місцеві сільські власті... не могли позбавитися від погляду на вчителя як на людину зайву... а іноді як на перешкоду їхньому свавіллю... Будучи, іноді мимоволі, гальмом для свавілля сільського старшини чи писаря, як особа, що обмежує таке свавілля своєю грамотністю й освітою, учитель ставав для подібних властей осоружним, від якого ці власті вмюють позбавитися багатьма способами” [16, с. 647, 657]. В якості таких засобів застосовувалося “виморожування вчителів із школи” (тобто, не надавали палива для шкільних приміщень – О. Р.), зокрема, з приводу неприйняття дітей до школи через нестачу місць або через видалення зі школи ледачих та зіпсутих [12, с. 28]. Бувало, що “...внаслідок переїми якимось чином добрих стосунків або внаслідок стороннього впливу, зміна громадської ухвали (стосовно вчительської платні в бік зменшення – О. Р.) застосовується як засіб до усунення вчителя з посади. Це скорочення тягне за собою залишення вчителем школи, чим досягається мета громади” [1, с. 3].

Бувало, що сільські громади, виходячи із власного розуміння про школу, висували вчителям непродумані вимоги, виконання яких могло зашкодити навчальному процесу, а невиконання, у свою чергу, могло стати приводом для виникнення конфліктної ситуації. Так, у інструкції земським учителям Золотоноського повіту, з огляду на прецеденти, указувалося: “Учитель не вправі зобов’язуватися перед сільськими громадами, які іноді вимагають, щоб діти сиділи в школі від ранкової зорі до вечірньої, і вважають, що при меншій кількості годин навчання вони даремно витрачають гроші вчителю й діти без користі проводять час та шкодять вдома. Такий погляд на справу абсолютно неправильний, оскільки ні в дітей, ні у вчителя не вистачить сил для того, щоб цілий день займатися як слід; $\frac{3}{4}$ дня, проведених дитиною у стінах школи по необхідності пройнуть даремно, і дитина отримає відразу до школи” [15, с. 177].

Серед чинників, що впливали на негативне ставлення до шкільної справи з боку селян, була й та, на яку вказувало Хорольське повітове земство: “... самий хід навчання в громадських школах, при справжньому складі наставників, котрі, маючи обов’язки по священнослужительству, часто бувають змушені залишати школу без усяких занять і нагляду, що, за словами народу, породжує одні лише забавки й привчає дітей до неробства і пустощів, – і зупиняє благорозумних людей в їх бажаннях відкривати і утримувати школи, і спонукає багатьох звертатися до приватних шкіл, у яких більш

помітна правильність у ході навчання, аніж у школах громадських, якими завідують священно- та церковнослужителі” [11, с. 88]. Викладачі іноді дійсно могли давати привід для невдоволення; так, наприклад, Глухівська повітова земська управа доповідала, що “... у 1872 році вчителі не дуже старалися, будучи впевнені, що за 90–100 крб. на рік земство не знайде вчителів”, і земці вважали, що “... наскільки співчутливо поставиться населення до влаштування правильно організованих шкіл, досвід показав, що в школах, де діти добре втримуються, народ підтримує освіту й готовий надавати матеріальну допомогу” [27, с. 20, 6]. Земці усвідомлювали, що в їхній просвітницькій роботі “успіхи можуть бути досягнуті... при складі відданих справі народної освіти викладачів шкіл” [29, с. 90-91].

Уважаючи неодмінною умовою розвитку освітньої справи забезпечення своїх шкіл добрими фахівцями (причому бажано такими, що й самі вийшли із селянського стану), земства планомірно вирішували це питання, і на кінець XIX століття, підводячи підсумок своїм зусиллям, уже могли констатувати, що “знаючий учитель майже завжди авторитет на селі, авторитет надійний ... добрий порадник у нещасті чи в горі селянина, миротворець у сварках та дрібних суперечках... до якого звертаються часто й охоче і в цьому полягає головним чином основа й застосування його просвітницької діяльності” [22, с. 791].

Суттєвою проблемою земської освітянської справи була низька відвідуваність шкільних занять, що при поверхневому погляді також могло сприйматися як “прохолодне” та “неспівчутливе” ставлення селян до освіти. Як вказувалося Бердянським земством, “... багато хто ще й досі продовжує пояснювати це явище тим, що населення зовсім не шукає грамотності, і що її йому нав'язують мало не силоміць” [24, с. 416]. Земці також убачали в цьому перш за все недостатнє наполягання з боку батьків. У Харківському повітовому земстві в 1869 році вважали, що “... багато з них не тільки не спостерігає за постійним і своєчасним відвідуванням дітей у встановлені години школи, але ще самі їх від цього відволікають, при найменшій потребі зайняти їхні якими-небудь сільськими роботами. Таке відволікання переважно буває влітку. Вони не задовольняються тим, що діти їх мають вакансії протягом червня та липня, цілих двох місяців, коли передбачається найбільш посилена сільська робота: ні, вони займають їх роботами в полі також і в травні і в серпні, а іноді й вересні, від чого школи в зазначений час бувають зовсім порожні” [7, с. 128]. Як відзначалося в пояснювальній записці Катеринославському повітовому земському зібранню у 1879 році, “... часто вчителю доводиться вмовляти батьків-селян не розбирати дітей хоча б до настання іспитів, і ще частіше їх прохання залишаються не задоволеними: батьки забирають дітей, і школа пустіє” [31, с. 151]. Це явище земці

намагалися подолати як адміністративними, так і економічними методами. Одеське повітове земство у 1871 р., наприклад, видачу допомоги в 100 крб. на школу обумовлювало тим, щоб “сільські громади склали присуд про обов'язкове навчання (малося на увазі обов'язкове відвідування – О. Р.) дітей від 7 до 12 років та обкладали штрафом тих батьків, які не виконували б цього приговору”. Такі приговори були складені ще 22-ма сільськими громадами, але були опротестовані губернатором [12, с. 15–16]. Аналогічним чином діяли Глухівське повітове земство, де, улаштуючи школу, “попередньо вимагали від громади ухвалу про те, що... батьки не стануть відмовлятися посилати дітей своїх до школи” [27, с. 8], а також Бердянське повітове земство, яке вважало, що “... добре було б установити ще й те, що земство лише тоді відкриє на свої кошти училище, коли громада дасть запоруку, що всі віддані до училища діти будуть справно його відвідувати” [24, с. 417]. У Святотроїцькій сільській громаді Херсонського повіту батьки із власної ініціативи затвердили ухвалу, яка встановлювала покарання для батьків, діти яких відволікаються ними від занять [12, с. 75].

Та слід було зважати на реалії тогочасного господарського повсякдення селянства. Так, те ж Бердянське повітове земство вказувало: “Кількість учнів незначна. Здавалося б, що легше за все пояснити такий незадовільний стан нашого початкового порядку освіти небажанням її, нерозумінням користі. Однак пожертвування, що робить населення для втримання шкіл, наймання самими селянами учителя й т. ін., позбавляють подібні припущення вірогідності. Причини ж цього управа вбачає в тому, що селяни не можуть надати дітям своїм усього року для заняття навчанням. Зазвичай навчання починається в грудні, а закінчується початком посіву, тобто триває не більше чотирьох місяців” [24, с. 375]. Аналогічної думки було й Золотоносське земство: “... на віці син або дочка є вже допомога в господарстві батьку та матері, і допомога настільки значна, що відмовитися від неї вони не можуть без явного збитку для їхнього господарства, і не тільки влітку, але й узимку. Ця обставина дуже важлива й була однією із причин, чому так мало було учнів у штатних школах при дарових учителях” [25, с. 123].

Таким чином, серед багатьох причин, що негативно позначалися на повільному розвитку освіти, і спричиняла багато інших негараздів, головною залишалась одна й та ж сама – бідність сільського населення. “Від цієї головної, основної причини залежить усе: пізній початок навчання, що співпадає з початком зими; раннє закінчення його, що настає з початком весни; неакуратне відвідування школи учнями, що є наслідком відсутності теплої одягу та взуття, посилення дітей у школу в дуже ранньому віці, коли вони не потрібні вдома, як робітники; неможливість утримувати у школі “ніякими засобами” тих, хто закінчує курс, до приїзду екзаменатора... якщо

іспит під час оранки або сівби, то багато просто не з'являється” [12, с. 67]. Утім, іноді аргументом проти освіти ставало і протилежне: як доповідала Золотоноська повітова земська управа 1868 року, “... за свідченнями, зібраними з розмов з особами в селах, де запроваджені штатні училища, виявляється, що не стільки бідність буває причиною того, що не віддають учитися дітей грамоті, скільки багатство. Заможний хазяїн говорить: у мене діло й вдома є, ніколи сину ходити до школи. Відомо, що де лише не навчаються грамоті сільські діти, чи в штатних училищах, чи вдома у священника, пономаря, то вони вже цілком відцураються від своїх домашніх занять і цілий день сидять за абеткою, так що в народі вже склалася думка, що тільки тоді й можна вивчитися грамоті, коли займеться однією справою, тобто навчанням грамоті. Ця думка в народі також є причиною, чому не віддають навчатися грамоті” [25, с. 123–124].

Однак наполегливість земців, з одного боку, і ті переваги, які в майбутньому могла надати грамотність, поступово змінювали ставлення селян до освіти, що в різний час відзначалося земцями. Так, уже 1873 року Бердянське повітове земство вказувало: “...справа народної освіти в повіті... з кожним роком усе більше й більше набуває співчуття як окремих осіб, так і маси населення, цьому найбільш красномовним доказом може слугувати те, що сільські громади, без усякого з чийого боку спонукання, продовжують подавати клопотання про відкриття в селах шкіл, влаштовуючи для цього власним коштом приміщення й класні меблі, а деякі із них асигнують з власних коштів суми в допомогу на утримання шкіл”, а в 1876 року наводило такий приклад: “Сільське населення саме, з власної ініціативи будує з великими витратами шкільні будівлі, опалює їх, освітлює і наймає сторожів, і тільки лише прохає земство дати їм учителя, причому якщо бували випадки, що управа через які-небудь обставини не могла прислати вчителя до початку навчання, то громади через своїх повірених починали облогу управи стосовно присилки вчителів і не полишали в спокої доти, доки управа не виконувала їхнє прохання” [24, с. 384, 416]. “Самі сільські громади, самий народ остаточно визнав уже необхідність навчання”, – переконане було в тому ж 1876 році Костянтиноградське повітове земство [4, с. 127]. “Населення не тільки саме усвідомлює потребу в освіті, але вже прагне самостійно до задоволення такої потреби, не відступаючи в такому разі й перед матеріальними витратами”, – указувала в звіті Херсонська губернська земська управа [16, с. 507]. Як відзначав у своїй пояснювальній записці Залюбовський, “не зважаючи на всі перелічені мною недоліки народної школи, потреба в ній сильно починає відчуватися в селах; і на сільських сходах із приводу утримання школи відбуваються нерідко вельми гарячі суперечки” [31, с. 161]. Коли Переяславське земство зібралось відкрити

ремісничу школу в с. Баришівка, то попередньо поцікавилось “...яку саме суму жертвує Баришівська громада на пристосування приміщення для училища... Баришівська громада ухвалою 1884 року, асигнувала... 500 крб. з тим, що, у разі коли асигнованої суми виявиться недостатньо, то вона готова призначити ще додатково суму...” [28, с. 96–97]. Правда, слід зазначити, що нерідко громади через деякий час відмовлялися від узятих на себе зобов'язань, як це, зокрема, відмічалось в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії, де наголошувалося на необхідності “... зобов'язати яким-небудь чином громади виконувати точно взяті на себе зобов'язання” [30, с. 255].

У початковий період земської діяльності завжди можна було відшукати як приклади, що свідчили про прихильне ставлення сільських громад до освіти дітей, яке проявлялося передусім у матеріальній підтримці шкільництва, так і байдужого й навіть нехлюйського ставлення до школи, що проявлялося в позбавленні її такої підтримки, навіть за наявності повної можливості її надавати. Значно переконливішим і реальнішим фактом, що свідчив про зміну ставлення селянства до освіти, можна вважати збільшення числа бажаючих навчатися; такі факти стали спостерігатися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. Так, у 1893 р. директор народних училищ Херсонської губернії В. І. Фармаковський указував: “... селянські громади усе більше й більше цінують ту освіту, яка дається школою; майже всюди число бажаючих навчатися перевищує кількість вільних місць, через неприйняття до школи часто подаються скарги батьків... Це доводить, що сільські громади усвідомлюють уже не лише користь навчання, але починають свідомо ставитися і до умов, необхідних для успішності занять” [12, с. 75]. Пізніше в тій же губернії відзначалося “... переповнення класів учнями, котре особливо стало помітним останнім часом, коли народ усвідомив уже користь добре влаштованої школи й став наполегливо добиватися прийняття до неї своїх дітей” [14, с. 36]. Подібні факти переконливо свідчили, що більшість селян дійшла того ж висновку, що й гласний Бахмутського повітового земства від селян Бутенко: “У хорошій школі полягає найголовніша основа нашого добробуту” [23, с. 927].

Із плином часу, загальним економічним розвитком регіону й, відповідно, певним покращенням матеріального становища селян, останні, уже цілком розуміючи “дійсну користь від повної грамотності” та не вдовольняючись “навчанням дітей початковому читанню, письму та рахуванню”, почали висувати щодо земської освітньої системи вимоги, сутність яких полягала у підвищенні рівня освіти, яку дозволяли отримувати сільські школи. Так, на розгляд наради з питань народної освіти при Херсонському губернському земстві надійшла доповідь, у якій говорилося: “Життя наполегливо висуває

питання про створення більш високого типу земської школи. Необхідність такої школи усвідомлюється населенням нашої губернії... Як зразок ставлення до школи в сучасному становищі й такою, якою вона бачиться в ідеалі, наведемо витяги з клопотання до Єлисаветградської управи Обозновської громади селян: “Чому люди, котрих ми звемо азіатами, неосвіченими й дикунами, завжди і в усьому беруть над нами гору (подія відбувалася 1907 року, після нещодавньої поразки в російсько-японській війні – О. Р.). А на ділі виявилось от що: якщо і є неосвічені, то це ми. У нас солдати неграмотні й темний народ, а їхній солдат кожний грамотний, освічений, більше розуміє, аніж наші офіцери. Це все тому, що там усюди школи і вчать у них не так, як у нас. Є школа земська, є і парафіяльна, але вони ні до чого не ведуть. Якщо грамоті навчать, то й ту скоро забуваємо. А тому маємо честь покірно просити Ваше Високородіє доповісти наше клопотання земському зібранню. Ми просимо встановити обов'язкове й безкоштовне навчання дітей наших, улаштувавши для цього школу, у котрій наші діти навчалися би всебічно, що є на світі і від чого це відбувається, навчалися б повній грамоті, а не по верхам, як зараз; навчалися б ремеслу різному, хто до чого охоту має й бажає”. Такі звернення селянських громад свідчать, що питання про необхідність створення земської народної школи вищого типу не придумане, а назріле, усвідомлене самим населенням, і необхідно відшукати негайно шляхи його вирішення” [18, с. 128–129].

Аналогічна картина спостерігалася й у інших губерніях. У доповіді Полтавському повітовому земському зібранню 1913 року нагадувалося, що з 1907 року до управи стали надходити ухвали сільських та волосних сходів із клопотаннями про відкриття в поселеннях шкіл вищого типу. Причому немало цих клопотань супроводжувалося мирськими присудами про пожертву чималих грошових коштів та земельних ділянок для шкільних садиб (Старо-Сенжарівський та Мачухський волосні сходи асигнували по 4000 крб., земельну ділянку та будівельні матеріали, Сторожевський сільський схід жертвував 2500 крб. та садибну ділянку, Байракський волосний схід жертвував 5000 крб. та садибне місце), причому три волосні та три сільські громади клопоталися саме “... про відкриття в них “шкіл вищого типу, гімназій чи прогімназій з двома новими мовами”, очевидно, маючи на увазі можливість надати учням доступ із такої школи до “вищих навчальних закладів і на державну службу”. Як підсумовувала управа, “... з вищезазначеного видно, що потреба в сільській школі вищого типу вже давно назріла серед місцевого населення...” [17, с. 16–17].

Таким чином, земства, узявши на себе справу поширення освіти в народі, зіштовхнулися на перших порах із байдужим чи навіть негативним ставленням до неї з боку сільського населення. Причини цього явища, що

гальмувало розповсюдження грамотності, а відтак і загальний розвиток села, крилися як у не вельми привабливому досвіді доземської організації навчання селянських дітей, так і в нерозумінні селянами користі від освіти, вірніше, у невмінні побачити цю користь у перспективі. Однак земські діячі не склали рук перед цією, здавалося б, важко вирішуваною проблемою, оскільки поділяли думку, висловлену 1879 року членом Катеринославської училищної ради від земства Г. А. Залюбовським: “Цілком у порядку речей – нехтувати тим, чого не знаєш, чого не усвідомлюєш як користь. Ось звідки маса невіглаських поглядів селянства, що школа їм не потрібна. Та, з іншого боку, хіба ці погляди можуть слугувати нам у даному випадку керівною засадою земської діяльності? Хіба думку невігласа можна сприймати за основу наших заходів? ... **Ми даємо й повинні дати освіту нашому народу навіть усупереч його бажанню, тому що, по-перше, глибоко усвідомлюємо всю користь знань взагалі, і, по-друге, тому що ми зобов'язані внести в народну масу все те, що корисно й вигідно для розвитку земського життя**” [31, с. 149–150]. Переважна більшість земців вірно визначили неодмінну умову для розвитку народної освіти, а тому “... починаю, прикладом і коштами своїми земство прагнуло поновити правильний погляд населення на освіту” [16, с. 504]. Земства поступово, але неухильно й наполегливо долали ті негативні явища, що були притаманні земській освітній системі, забезпечували школи досвідченими викладацькими кадрами, надавали допомогу сільським громадам при влаштуванні шкільних приміщень, вводили до шкільних програм навчання практичним умінням, прагнули надати селянам можливість скористатися отриманими знаннями й розвинути їх. Ці зусилля увінчалися успіхом, і ставлення селян до освіти докорінно змінилося: поступово вони стали не тільки прагнути її, але й воліли, щоб рівень цієї освіти був якомога вищим. У цьому була безсумнівна заслуга й земської освітньої системи в цілому, і окремих земських діячів – активних провідників ідей народної освіти.

Список літератури: 1. Доклади Херсонской уездной земской управы уездному земскому собранию Херсонского уезда созыва 1870 г. – Херсон: Тип. Ващенко, 1871. – С. 4, 45, 59. 2. Журнали Богодуховского уездного земского собрания, бывшего в 1871 году и в январе 1872 года, и отчет местной уездной земской управы с 1 января по 1 августа 1872 г., а также проекты смет и раскладок, составленные управою на будущий 1873 г., с приложениями. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1872. – С. 69, 72, 76, 142. 3. Журнали заседаний очередного Полтавского уездного земского собрания XXIV созыва с докладами Полтавской уездной земской управы и ревизионной комиссии. – Полтава: Тип. Фришберга: 1888. – С. 65, 166. 4. Журнали и отчеты XII-го очередного Константиноградского уездного земского собрания 1876 г. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1876. – С. 200. 5. Журнали VII-го очередного Пирятинского уездного земского собрания 1871 г. – Полтава: Тип. Пигуренко: 1871. – С. 232. 6. Журнали XXI очередного Полтавского уездного земского собрания 1885 года. – Полтава: Тип. Пигуренко: 1885. – 160 с. 7. Журнал очередного земского собрания Харьковского уезда за 1869. – Харьков: Университетская

типографія: 1869. – С. 382. **8.** Журнали Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. – Харьков: Тип. Варшавчика, 1883. – С. 241. **9.** Журналы Хорольского уездного очередного земского собрания. Третьего созыва. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1867. – 116 с. **10.** Журналы заседаний 1-го очередного созыва Хорольского земского собрания второго трехлетия с 9 по 17 августа 1868 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1868. – 109 с. **11.** Журналы 6-го очередного Хорольского уездного земского собрания 1870 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 92 с. **12.** Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Выпуск 3. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1906. – 276 с. **13.** Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства Харьковской губернии. – Волчанск: Типография при земстве, 1891. – 212 с. **14.** Краткий очерк деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 50 лет. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1914. – 37 с. **15.** Отчет за 1869 г. Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 187 с. **16.** Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон: Тип. Ващенко, 1875. – 733 с. **17.** Полтавское уездное земство. Сборник постановлений земских собраний 49-го очередного созыва и чрезвычайных 9 января, 24 марта, 2 ноября и 29 декабря 1913 года, с докладами управы и другими приложениями. – Полтава: Тип. Подземского, 1914. – 595 с. **18.** Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1907 года. (С приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Тип. Макаревича и Коныхина, 1907. – 286 с. **19.** Постановления Константиноградского уездного земского собрания 1870 года 6-го очередного созыва. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 186 с. **20.** Постановления Херсонского уездного земского собрания очередной сессии 1880 года и приложения к ним. – Херсон: Тип. Ващенко, 1880. – 556 с. **21.** Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессий 1879 года, с приложениями. – Мариуполь: Тип. Франтова, 1880. – 198 с. **22.** Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии с 5-го по 18 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1900. – 1620, XXIV с. **23.** Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – 44, 2606 с. **24.** Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. Т. 1. - М.: Типография Московского товарищества Казещкого, 1910. – XX, 932 с., 3 л. табл., 1 л. диагр. **25.** Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания, четвертого созыва. 8 - 16-го августа 1868 года. - К.: Тип. Федотова, 1868. – 216 с. **26.** Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания, XIX очередной созыва, заседаний его: 31 июля, 1, 2 и 3 августа 1883 года, с приложениями к ним, - в копиях. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1883. – 325 с. **27.** Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865–1895 гг. – Чернигов: Тип. Дворкина, 1899. – 421 с. **28.** Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXI -го созыва в августе 1885 г. – Переяслав: Тип. Ленского и Вурмана, 1885. – IX, 204 с. **29.** Свод журналов Полтавского XIX очередного уездного земского собрания, заседания 1, 2 и 3-го сентября 1883 года с приложениями, бывшими в рассмотрении собрания. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1884. – 107 с. **30.** Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 г. – Чернигов: Земская типография, 1890. – 843 с. **31.** Чрезвычайное и четырнадцатое очередное Екатеринославские уездные земские собрания. 22-го января и 15-24 сентября 1879 года. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – 185 с.

УДК 261. 2(477)

О. А. КИР'ЯНОВА, пошукач кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

ЯЗИЧНИЦТВО ТА ЙОГО ЗАЛИШКИ В СУЧАСНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Стаття подає загальні відомості про виникнення первісних релігійних уявлень та їхні типи. Розкривається історія появи та поширення язичництва на території сучасної України, показується його взаємозв'язок з християнством.

The article gives general information about the origins of primitive religious presentations and their types. History of appearance and distribution of paganism on territory of modern Ukraine, his intercommunication is shown with christianity.

У системі українських релігійних вірувань, традиціях, святах та літературі залишилися певні дії, символи, котрі з'явилися на українській території або були привнесені з інших регіонів декілька тисячоліть тому назад – в період язичництва. Усе це належить до культурної скарбниці нашого народу. Про час появи язичництва та його форму на території України можна дізнатися з давніх творів та археологічних знахідок. Оскільки твори давніх авторів збереглися не повністю і не в первинному вигляді, то вивчення теми для дослідників ускладнюється. Та й прадавні автори дуже скупо розповідають про язичницькі вірування. Лише в творах XI–XV століть – "Повість временних літ" [1, с. 559], "Літопис Руський" [2, с. 145] описується язичництво.

Мета роботи – визначити елементи язичництва, що збереглися й сьогодні, розглянути питання поняття язичництва, час його появи, ознаки та види, заміна його іншими релігіями.

Для з'ясування причини появи язичництва в українських землях, слід пояснити причини його появи взагалі у світі в більш ранній період у різних народів. Так, язичництво з'явилося із прагненням людей пояснити природні явища, своє місце в природній системі. В історії вірувань різних племен та народів можна виділити три періоди розвитку язичництва: "чуттєво-надчуттєвий", духовний (демоністичний) та теїстичний.

Перший тип уявлень про надприродне пов'язаний із найдавнішими формами вірувань – фетишизмом, тотемізмом та анімізмом. Другий тип – "чуттєво-надчуттєвий", характеризується наділенням природних явищ, речей, тварин таємничим життям, здатним впливати на людей та навколишній світ.

Згідно з найбільш ранніми уявленнями камені-фетіши могли притягувати дощ, наприклад, якщо їх кидати вгору. Фетишизовані зуби хижаків, стулки ракушок і т.п. люди розглядали як амулети й талісмани, приписували їм різні властивості, наприклад, здадність знімати хворобу, оберігати від звіря, завдати ворогові шкоди.

Тотемічні уявлення були пов'язані із кровними зв'язками даного роду чи племені з тим чи іншим видом тварин або рослин. Реальна істота, котрим люди наділяли особливими якостями, робила свою конкретну справу: піклувалася про

людей даного роду, надавала їм певну поміч (орли вказували кочовикам, де пасуться дикі коні, і т.п.). Ці істоти навіть могли наділяти людей своїми надзвичайними здібностями: дикі кабани – гострими іклами, ведмеді – силою.

Анімістичні вірування пов'язані з вірою в душу. Душа як об'єкт анімістичних вірувань уявляється у вигляді чогось цілком тілесного (маленької пташки, що живе в грудях, крові, дихання, тіні тощо), яке має особливі надчуттєві здатності робити людину живою, мертвою, хворою, непритомною, бадьорою, веселою. Душа мала індивідуальний характер: тимчасово залишаючи тіло під час сну, вона не могла поселитися в іншому предметі й оживити його, а поверталася додому. Показово, що її зовнішність, колір волосся, форма зубів і т.п. визначалися відповідними рисами тіла конкретної людини.

"Чуттєво-надчуттєві" фетиші, тотеми, душі із часом стали передумовою виникнення другого типу язичництва – уявлень про духів (демонів). Головна відмінність цього типу від попереднього полягає в тому, що духовне існує поряд із тілесним незалежно від нього. Духи (демони) видавалися істотами, що вільно вітають над простором, вселяються в людину або предмет і так само вільно залишають її. У цей період з'являються уявлення про переселення та перевтілення душ і духів. Уважалося, що є добрі духи – охоронці, і злі духи – ними кишать гаї, води, гірські ущелини.

Духовний тип передувє зародженню третього типу – теїстичного (божественного). Характерною рисою цього періоду є те, що Бог починає сприйматися як незалежна особистість. Формування цього типу стало можливим тільки в ході й на ґрунті виділення з родової общини індивіда як особистості, що шукає морально-ціннісних орієнтацій. А цей світоглядний процес можливий на основі глибоких змін у життєдіяльності людини, тільки за умови появи продукуючого господарства, влади людини над природою, появи додаткового продукту, виникнення якісно нових соціальних організацій, відособлення розумової праці від фізичної. З появою віри в богів їх наділяють людськими образами, дають людські імена. Вони добродішні, караючі й милостиві, живуть у палацах, одружуються, умирають і воскресають, будують і навчають. У цьому знаходить свій вияв виділення індивіда з масиву кровно родинних зв'язків.

У теїстичних віруваннях складається уявлення про ієрархію богів. У найдавніших же формах віри не було жодного випадку, щоб один фетиш чи тотем панував над іншим, щоб одна душа була зверхньою над іншою.

Поняття східнослов'янського язичництва історично охоплює період IV–X століть, на який припадають життєдіяльність слов'янських племен та перші кроки київської державності. За свідченнями візантійських письменників, на початку цього періоду слов'янське плем'я антів, яке називало себе також русами, "сиділо" над Дністром і далі на схід. Ще в IV столітті анти створили досить сильне військово політичне об'єднання, яке невдовзі

розпалося в ході подальшого розселення антів. Але із часом економічний, політичний і культурний розвиток племен зумовив розвиток інтенсивних етнокультурних процесів. Це торкнулося й племен, розселених по Середньому Подніпров'ї, де інші племена – поляни, об'єднали сіверців, древлян, тиверців та ін. У соціально-економічному відношенні це був період розкладу первіснообщинного ладу, зародження феодалних відносин, формування державності. У світоглядно-релігійному плані це був також час, коли зустрілися розвинуті духовні уявлення зі сформованим політеїстичним язичництвом.

Слід зауважити, що часові межі релігійні процесів умовні:

По-перше, дотримуючись принципу історизму, аналіз духовного типу в східнослов'янських вірувань має починатися не з "літописних племен", а з релігійних уявлень праслов'ян та їхніх індоєвропейських прашурів, оскільки "літописні племена" завершують власну історію духовного типу, а сама ця історія лежить значно нижче. Вона починається близько 10 тисяч років до нашої ери, ще в епоху мезоліту, коли зароджувалося продукуюче господарство, що продовжувалося у неоліті. Саме тоді відбулися якісні зміни в релігійності, виникає віра в духів, яка передається праслов'янам у ході їхнього виділення з індоєвропейських племен й розселення між Прикарпаттям та Середнім Подніпров'ям, наприкінці III – на початку II тисячоліть до нашої ери. У перші століття нашої ери розгортався процес формування теїстичного типу віри. Він привів до появи політеїстичного язичництва.

Археологічні знахідки щодо вірувань праслов'ян та слов'янських племен, на жаль, дуже обмежені. Вони переконують у тому, що існували різні форми віри: "чуттєво-надчуттєвий" тип надприродного, профетістичського, тотемістичного й анімістичного віри. Вони певним чином трансформувалися й передавалися іншим поколінням. Ці вірування презентують камені-фетиші та стулки річкових ракушок із поховань Васильківського могильника, рибоподібні піщаникові чуринги з кам'яної могили, що на Мелітопольщині [2, с. 248].

Та все ж праслов'янські прашури були передусім анімістами. Відомий фольклорист і етнограф В. Гнатюк подає такі узагальнені відомості про душу, що відтворені в чисельних записках серед населення України: у народу немає чіткого уявлення про те, звідки береться душа й де перебувають ті душі, що мають прийти з людиною на цей світ; немає одностайних уявлень і про місце перебування душі в людському тілі. "Одні думають, що душа сидить у голові або в ямці під шиєю, інші – що в крові, животі, грудях чи під шиєю. Коли чоловік помирає, то душа покидає тіло. Вона виходить крізь тім'я, яке тоді отвиріається... Може виходити також ротом у вигляді пари... Вигляд душі може бути різноманітний. Звичайно представляють собі душу як маленького чоловічка з чистим прозорим тілом або як дитину з крильми і т.п." [3, с. 397].

Душа за життя постійно тримається тіла людини, але під час сну могла тимчасово покинути його, а потім знову повернутися тільки у своє тіло, унаслідок чого людина пробуджувалася. Душа тісно пов'язана із людиною: вона "живиться, як людина", росте разом з нею, "відчуває біль і радість, терпить і тішиться" [3, с. 397]. Щоправда на сучасних уявленнях язичників про душу позначився і вплив християнських традицій, зокрема ідея переселення душ.

По-друге, дохристиянські політеїстичні вірування – і не тільки в богів, а й у їхніх попередників, духів (ще тривалий час після "хрещення Київської Русі") продовжували активно жити в масовій свідомості. Причому відома в літературі проблема двовір'я охоплює не лише протистояння старих і нових релігійних форм, не тільки змішання із християнством слов'янського язичництва, а й великої ролі останнього в трансформації візантійського християнства в східнослов'янське. Східнослов'янське язичництво й після утвердження християнства заявляє про себе аж до наших днів, особливо в народній релігійності, традиціях, культурі. Наприклад, неври вважали, що кожен з них на декілька днів щороку перетворюється на вовка. Кияни згідно "Повісті временних літ" [4, с. 142–143] вшановували окремі ліси, гаї, забороняючи полувати в них, ловити птахів, рубати дерева.

У більш пізній період та й в наші дні теж залишилися відголоски язичництва, наприклад, відомі в українській літературі, народних билинах, які дійшли до наших днів. Образи упирів, русалок, відьом, чортів, берегинь, домовиків, польовиків, лісовиків показують духовний (демонічний) тип на ранній стадії вірування в духів.

Слід зазначити, що ці образи майже не збереглися в первісному вигляді – вони зазнали чималих змін під впливом пізніх вірувань. Упирі – один з персонажів демонічних вірувань, уособлення темних і ворожих сил природи. Це не просто духи, що можуть існувати поза тілом, а різновид перевертнів: упирі-духи перекидаються звірами, птицями тощо, можуть набирати людського вигляду. Їхнє основне заняття – висмоктувати кров у людей, молоко у корів. В упирів з'являються риси духів-господарів, розпорядників різних сфер. Вони не лише п'ють кров, але й крадуть дощ, насилають неврожай.

Відьми – напівміфічні істоти, що мають таємничу силу чаклунства. Зовні вони майже не відрізняються від інших людей, але можуть перекидатися різними звірами, літати на мітлі, красти місяць і зорі, викликати дощ або посуху тощо.

Чорти водяться в болотах, греблях, очеретах. Вплив християнства на образ чорта яскраво видно з еволюції цього поняття. Ранній чорт не має ніякого відношення до пекла, тепер же "куций у пеклі припікає" [3, с. 386–388]. Більше того, пізній чорт допомагає творити світ.

Домовики, польовики, лісовики були добрими духами, що оберігали домашнє вогнище, посіви, людину в полі й у лісі [5, с.83–88]. Та поступово під впливом християнських вірувань набрали негативних рис, і часом народна свідомість сприймає їх як нечисту силу.

У період існування на землях Київської Русі політеїстичного язичництва відбувся різкий перехід до візантійського християнства. Це призвело до змішання язичництва та християнства, так званого язичницько-православного симбіозу.

Багато функцій язичницьких богів пізніше перейняли християнські святи. Наприклад, Сварог – бог сонця й вогню, а також ремесла, ковальської справи й ковалів. У подальшому із прийняттям християнства Сварогове опікунство ковальською справою перейшло на святих Кузьми й Дем'яна. Образ Перуна як бога родючості, військового бога трансформувалася в образи святих Іллі Громовержця (дощоносця) та Григорія Побідоносця. Образ богині Мокоші, яка постає як покровителька дому, сім'ї, життєвих благ, достатку, як добродійниця вівчарства та прядіння, трансформувалася в образ святої Параскеви – П'ятниці. Серед Володимирських богів зустрічається зооморфний образ Смарагда – крилатої собаки. На капітелі Борисоглібського собору в Чернігові можна бачити зображення фантастичного крилатого собаки, якого дослідники вважають за Смарагла. Але Смарагл не демон, а нижче за рангом божество, охоронець насіння й посівів, посередник між небом і землею. Купайло – бог родючості, радості, згоди та любові із приходом Християнства поєднався зі святом Іваном Хрестителем.

Відбилися язичництво і на нашій мові. Ми вживаємо такі вирази сонце сходить (заходить, сідає), ударив грім, буря вис, вітер свище, небесне світило та сотні інших, усе це вирази анімістичного світогляду.

Таким чином, з нижчезазначеного стає зрозумілим, що язичництво – це не якась одноманітна віра. Вона має три типи – «чуттєво-надчуттєвий» (який поділяється на фетішистський, тотемістичний та анімістичний світогляд), духовний та теїстичний. Існування цих типів було характерне для ранніх стадій розвитку всього людського суспільства, коли люди намагалися пізнати навколишній світ, пояснити природу та її явища, пристосуватися до неї. З розвитком та зміною суспільних відносин змінюється й ускладнюється тип язичництва. Язичницький період релігійних вірувань мав місце і в українських землях у відповідності з світовими принципами ускладнення віри. Після запровадження православ'я на українських землях, що теж було зумовлено історично, починається взаємодія візантійських і київських традицій. У результаті з'явилося єднання цих культур, у яких і зараз можна виділити язичницькі й християнські елементи. Ці елементи дійшли до наших часів у мові, релігії, літературі.

Список літератури: 1. Повість врем'яних літ. Літопис. – К.: Рад. письменник, 1990 – 559 с. 2. Чмьхов И. Истоки язычества Руси. – К.: Львів, 1990. – 381 с. 3. Українці: народні вірування,

повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 637 с. 4. *Іларіон (митрополит)*. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1994. – 424 с. 5. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 2003. – 143 с. 6. *Лобовик Б.О.* Вірування давніх українців та їхніх пращурів. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 48 с. 7. *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 783 с. 8. *Боровський Я.* Світогляд давніх киян. – К.: Наук, думка, 1992. – 172 с.

УДК 94:314.148(477.54)“18”

А. В. ХАРЧЕНКО, магістр ХНУ ім. В. Н. Каразіна

ОСНОВНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУПЕЦЬКИХ РОДИН ХАРКОВА XIX СТ.

Стаття присвячена вивченню демографічного розвитку купецьких родин Харкова в XIX ст. Досліджується статева й поколінна структура купецьких родин, кількість дітей у них, а також форми і типи їх організації. Приходимо до висновків, що наприкінці XIX ст. у середовищі харківського купецтва основною стає мала родина, яка складалася з батьків та дітей.

The article is devoted the study of demographic development of the merchant's family in Kharkiv at the XIX th centuries. Populousness of family, sexual and generation structure merchant family pattern, amount of children in them, and also forms and types of their organization, is in-process explored. Conclusions are in-process drawn, that by the end XIX th centuries in the environment of Kharkiv the merchants the basic was become by small family consisting of parents and children.

Проблемам історії родини, її трансформаціям у XIX ст., присвячені вітчизняні [1] та закордонні [2] публікації. Утім, ступінь вивченості окремих її аспектів не знижує гостроти дискусій із багатьох питань, які стосуються цих змін. Своєрідність проблеми визначається тим, що трансформація купецької родини у XIX ст. вочевидь була незавершеною, відбувалася неоднаковими темпами в різних містах та регіонах Російської імперії. Метою даної статті є дослідження основних характеристик демографічного розвитку, виявлення специфіки купецької родини Харкова в зазначений період.

У XIX ст. в Україні, як і в інших регіонах Європи, традиційна велика родина в купецькому середовищі зазнала значних змін, які може допомогти виявити історико-демографічні дослідження купецької родини. Порівняно невелика чисельність купецької верстви дає можливості для її детального вивчення. Зокрема, корисними можуть стати дослідження на мікроісторичному рівні. Дослідники відзначають, що саме такий підхід у останні роки дає найбільші результати [3, с. 26].

Дослідження окремих аспектів демографічного розвитку родини у вітчизняній історіографії розпочинається із другої половини XIX ст. Вивченню сімейної структури приділяли увагу й радянські дослідники. У 70-х роках XX ст. проблеми історичної демографії соціальних структур

суспільства (зокрема структури родини), вийшли на якісно новий рівень дослідження. У науковій літературі були представлені різні методики, що використовувалися для аналізу соціальних структур [4].

Основними групами джерел, використаними в даному дослідженні, є статистичні й справочні матеріали. Зокрема, загальнодержавні і місцеві переписи населення, різноманітна справочна документація – гільдійські списки харківського купецтва, ревізькі казки, свідоцтва про осіб, зарахованих до харківського купецтва. Ці документи репрезентують основну інформацію про чисельність, склад, організаційну структуру купецтва Харкова.

У сучасній практиці історико-демографічних досліджень усе більше уваги приділяється вивченню кількісного складу родини. Сьогодні такі дослідники, як Ю. Гончаров, І. Кусова встановили взаємозв'язок кількісного складу родини, так званої людності родини, з різними аспектами родинного життя, а саме: з господарською діяльністю, соціальним становищем, укладом життя, внутрішньородинними відносинами та ін. [5, 6] При вивченні людності родини враховують не тільки загальну кількість членів родини, але й людність чоловіків і жінок, дітей та онуків. Дослідники вважають, що на стану особливості кількісного складу купецької сім'ї впливав професійний чинник. Крім того, чисельність родини визначалась існуючою шкалою цінностей, тобто носила етичне забарвлення.

Протягом XIX ст. у масштабах Російської імперії загальною тенденцією змін людності купецької родини було зменшення її кількісного складу. Відповідні тенденції в загальноімперському вимірі відзначає російський дослідник Б. Миронов [7, с. 235]. Дослідники відзначають зменшення кількісного складу купецької родини в різних регіонах Російської імперії. Так, І. Кусова відзначає, що родина рязанського купецтва зменшилась з 6,8 особи в 1782 р. до 4,9 особи в 1830 р. [6, с. 33].

Людність купецької родини Харкова протягом XIX ст. також мала тенденцію до зменшення. Однак цей процес йшов поступово, іноді прискорюючись чи гальмуючись. На підставі аналізу архівних даних, а саме: списків мешканців міста; ревізьких списків; гільдійських списків харківського купецтва, можна встановити людність купецької родини м. Харкова в різні роки. Так, у 1811–1814 рр. людність родини харківського купецтва становила 5,8 особи [8, арк. 51–412], а у 1826–1829 рр. ці показники знизились до 5,1 особи [9, арк. 42–331]. Втім у 1832–1835 рр. людність купецької родини істотно збільшилась, становлячи 6,4 особи [10, арк. 54–527]. Аналізуючи дані, які стосуються купецької верстви Харкова, що були зібрані під час IX ревізії населення Російської імперії (1850 р.), відзначаємо чергове зменшення людності до 5,7 осіб. Цей показник, що характеризує родину харківського купецтва, порівняний з аналогічними даними, які

стосувалися родин купецтва Томська або Барнаула (до 6 осіб на середину XIX ст.) [5, с. 115].

Таким чином, у другій третині XIX ст. спостерігаємо досить значні коливання кількісного складу родини. У сучасній науковій літературі вже зверталася увага на феномен зростання міської родини в першій половині XIX ст. Так, білоруський дослідник В. Носевич стверджує, що такі обставини спростовують гіпотезу про поступово зникаючу в цей період патріархальну родину [11, с. 30]. До сьогодні немає чіткого пояснення цього явища, але відзначається вплив цілого комплексу обставин, що викликали таке “повернення” великої родини й відповідно збільшення людності родини в цей час. Зазвичай появу великих родин у середовищі купецтва дослідники пов’язують зі вступом селян до купецького стану (саме для селян були характерні великі багатопокілнні родини). Однак, дослідження джерел формування харківського купецтва в другій половині XIX ст. не підтверджує такої тези. Так, досліджуючи шляхи формування купецтва Харкова за матеріалами ІХ ревізії 1850 р., приходимо до висновку, що переважна більшість купців були вихідцями з міських станів Харкова та харківської губернії або міст інших губерній. Лише 12 % харківських купців походили із селянського стану. Така ситуація зберігалася й надалі. Так, у 1861 р. з 35 осіб, зарахованих до харківського купецтва, 27 осіб були вихідцями з міських станів і тільки двоє походили з селян [12, арк. 1–193].

Утім, аналіз гільдійського списку 1870 р. дає змогу відзначити різке зменшення людності родини – до 3,2 осіб. У подальші роки тенденція до зменшення людності купецької родини Харкова зберігалася. Так, за гільдійським списком 1882 р., фіксуємо подальше скорочення людності родини до 2,8 осіб. На різке скорочення людності купецької родини в цей період вплинуло істотне збільшення в середовищі харківського купецтва кількості господарств які склалися з однієї особи, та господарств, представлених молодими бездітними парами. Аналізуючи дані гільдійського списку 1893 р., спостерігаємо збільшення людності купецької родини до 4,5 осіб. Така людність родини відбиває дані Всеросійського перепису 1897 р., за яким середня цифра для людності міської родини купецтва Російської імперії становила 4,3 особи. Наприклад, людність харківської родини майже співпадала з людністю купецьких родин Томська [5, с. 116] або Рязані [6, с.110], яку дослідники визначають як невисоку. Досить значні коливання показників людності родини харківського купецтва протягом XIX ст. (при збереженні загальної тенденції до її зменшення) є свідченням складного процесу соціальної модернізації купецької верстви в цей період.

Незважаючи на існуючу в науковій літературі тезу про те, що купецтву була притаманна велика родина з багатьма членами, у середовищі купецтва Харкова кількість великих родин, у яких проживало більше 10 членів, була

досить незначною. Прикладом великої родини харківського купецтва в XIX ст. може виступати родина купця 2-ої гільдії В. Шимбір'ова, яка складалась з 37 осіб. Це найбільша з купецьких родин, що були досліджені. У родині разом зі вдовим батьком мешкали троє одружених синів з дітьми, невістка - дружина померлого сина з дітьми, та шестеро одружених онуків, четверо з яких мали своїх дітей [13, арк. 907 зв. – 908]. Великими були родина купця 1-ої гільдії Ф. Сандомирського, що складалась з 29 осіб [14, арк. 96 зв. – 97], родина купця 3-ої гільдії А. Кожина, що складалась з 24 осіб [15, арк. 245 зв. – 246]. Аналіз архівних даних (списків мешканців міста; ревізьких списків; гільдійських списків харківського купецтва), дає змогу стверджувати, що такі великі родини становили незначний відсоток від загальної кількості родин харківського купецтва (у середньому до 9 % у XIX ст.).

Для харківського купецтва можна виділити три групи сімей: родини, які мали від 1 до 5 членів; родини, які мали від 5 до 10 членів; родини, які мали більше 10 членів. Протягом XIX ст. переважна кількість родин харківського купецтва складалась з 1–5 осіб. У першій половині XIX ст. кількість таких родин наближалась до половини від загальної кількості купецьких сімей. На середину століття родина з 1–5 членами становила більшість купецьких родин. За гільдійським списком 1882 р. з 294 купецьких родин які досліджувалися, 197 були представлені 1–5 членами [10, арк. 2 – 245]. Потрібно зауважити, що більше третини цих родин становили господарства однаків. Однаками були переважно молоді чоловіки у віці від 20 до 40 років, які ще не створили своєї родини.

Протягом XIX ст. значний відсоток родин харківського купецтва становили родини із кількістю членів від 5 до 10. У першій половині XIX ст. такі родини складали до половини від загальної кількості родин, й кількісно не поступалися родинам із людністю 1–5 членів. За даними 1835 р. вони навіть отримали невелику перевагу над малими родинами. У другій половині XIX ст. кількість родин з людністю 5–10 осіб істотно скоротилася.

Якщо поррахувати окремо господарства однаків, які все ж не мали необхідного для родини осередка – шлюбної пари, ми маємо підстави казати про те, що родина з людністю 5–10 членів, разом із родиною, де людність становила до 5 членів, були найбільш поширеними формами родини харківського купецтва протягом усього XIX ст.

Родини з людністю більше 10 членів лише на початку XIX ст. становили близько 1/5 від загальної кількості родин. У подальшому їхня частка коливалась у межах 10%, з тенденцією до зменшення протягом століття. Після 1870 р. їхня частка в загальній кількості купецьких родин значно скоротилася, коливаючись від 1 до 3%. Це дає нам підстави стверджувати, що

родини з великою кількістю членів не були характерними для харківського купецтва.

При вивченні родини важливим є питання про частку чоловіків та жінок у родинях купецтва. Протягом XIX ст. у родинях харківського купецтва існувала чисельна перевага осіб чоловічої статі. Кількість чоловіків у родині купецтва збільшилася протягом XIX ст. з 54% до 59%. Це відповідало загальним тенденціям структури населення міста, адже протягом XIX ст. чоловіки кількісно переважали жінок. Такі цифри підтверджуються статистичними даними [16, с. 26]. У 1850 р. співвідношення чоловіків та жінок у купецтві Харкова було таким: 826 осіб чоловічої статі та 708 осіб жіночої статі [17, с. 166]. Потрібно зауважити, що в харківській купецькій родині чоловіки мали чисельну перевагу за рахунок кількості неповнолітніх дітей чоловічої статі. Протягом даного часу саме в цій віковій категорії перевага чоловічої статі була максимальною, сягаючи в середньому 60%. Жінки кількісно переважали чоловіків у віці понад 50 років.

Кількість дітей у родинях харківського купецтва в XIX ст. була традиційно високою. Кожна шлюбна пара намагалась народити дитину вже в перші роки шлюбного життя. Довгий час на зменшення кількості дітей у родині впливала висока дитяча смертність. Так, у 1850 р. зі 172 родин, які мали дітей, у 25 із них діти помирали [13, арк. 230–1191]. Родини харківського купецтва, які мали дітей, можна розподілити на три групи: родини з 1–2 дітьми; родини з 3–4 дітьми; і родини, котрі мали більше 4 дітей. На першу третину століття кількість родин з 1–2 та 3–4 дітьми була майже рівною. Меншою була частка родин, у яких було більше 4 дітей. Так, у 1811 р. на 33 родини з 1-2 дітьми було 38 родин з 3–4 дітьми [8, арк. 51–412]. У тому ж 1811 р. тільки 16 родин мали більше 4 дітей. Рекордсменом за кількістю дітей була родина купчихи К. Щелкової, у якій було 12 дітей [9, арк. 330 зв. – 331]. Середній показник числа дітей у родині харківського купецтва в 1811 р. становив 3,4 дитини. Хлопців було більше, ніж дівчат, на 180 хлопців було 117 дівчат.

На середину XIX ст. кількість родин всіх трьох груп була майже рівною. Так, у 1850 р. кількість таких родин становила відповідно: 61 родина з 1–2 дітьми; 60 родин з 3–4 дітьми; 51 родина з більше ніж 4 дітьми [13, арк. 230–1191]. Серед найбільш багатодітних була родина купця Водоп'янова, яка мала 11 дітей [13, арк. 951 зв. – 952]. На 1850 р. середній показник числа дітей у родині харківського купецтва становив 3,4 дитини. Кількість хлопців була значно більшою за кількість дівчат, на 389 хлопців було 270 дівчат.

В останній третині XIX ст. ситуація майже не змінилась. Так, у 1893 р. у 188 родинях які мали дітей, 61 родина мала 1–2 дитини; 73 родини мали 3–4 дитини; 54 родини мали більше 4 дітей [18, арк. 1–159]. Збільшення родин з великою кількістю дітей в цей період можна пояснити зменшенням дитячої

смертності, а також збільшенням у середовищі харківського купецтва числа єврейських та селянських родин, для яких була характерна велика кількість дітей. Середній показник числа дітей у родині харківського купецтва в 1893 р. становив 3,7 дитини. Хлопців було більше, ніж дівчат, на 381 хлопця було 307 дівчат. Як бачимо, кількість дітей у родинях купецтва протягом XIX ст. постійно залишалася достатньо високою.

У дослідженнях родини велике значення має вивчення її поколінної структури. Цей показник характеризує історико-демографічні процеси, що відбувалися в купецьких родинях. Для купецьких родин Харкова в XIX ст. найбільш характерною була родина, що складалася з двох поколінь. Протягом зазначеного періоду родини із двох поколінь складали не менше 60% від загального числа купецьких родин. Зазвичай такі родини були представлені поколіннями батьків та дітей, які були одружені або неодружені. У XIX ст. збільшилась частка родин з одним поколінням – тобто родин, що представляли собою бездітну шлюбну пару, або самотньої особи, родичів одного покоління тощо. Кількість таких родин зросла з 13% у 1811 р. до 30% у 1893 р. Протягом XIX ст. частка родин, представлених трьома поколіннями, зменшилась з 21% у 1811 р. до 6% у 1893 р. Родини, представлені чотирма поколіннями, зустрічалися тільки у першій половині XIX ст. На приклад такими родинями були сім'ї купця Г. Мітіна у 1811 р. [8, арк. 253 зв. – 254] або родина купчихи С. Смирнової у 1850 р. [13, арк. 693 зв. – 695]. Дані другої половини XIX ст. свідчать про відсутність таких родин. Отже, наведені дані свідчать про існування тенденції до спрощення поколінної структури родини харківського купецтва протягом XIX ст.

Проаналізуємо внутрішню структуру купецької родини Харкова в XIX столітті. У спеціальних дослідженнях не склалась єдина точка зору щодо типологізації родин за їхньої внутрішньою структурою. Для простих форм родини застосовують такі поняття, як “мала родина”, “нуклеарна родина”, “проста родина”. Для більш складних сімейних форм застосовують такі поняття, як “велика родина”, “складна родина”, “неподілена родина”. Ми застосували типологію родин, що була розроблена російським дослідником Ю. Гончаровим [5, с. 132]. Він запропонував поділ родин за такими типами: господарство однієї особи; господарство шлюбної пари з дітьми або без дітей; господарство декількох шлюбних пар; господарство родичів без шлюбу; господарство однієї шлюбної пари, з іншими родичами, не пов'язаними шлюбом. Всі ці типи організації родини були наявні в середовищі купецтва Харкова. Використання даної типології обумовлено тим, що застосування більш складних систем при вивченні достатньо вузького кола об'єктів, у даному випадку купецьких родин, зменшило б наочність висновків. Немає сенсу розподіляти невелику кількість родин за більшою кількістю типів. Це

завадило б виявленню тенденцій у зміні структур купецької родини в даний період.

За період, який досліджується, у купецькому середовищі Харкова переважала проста родина. Вона мала різні варіації: домогосподарство однієї особи; шлюбної пари з дітьми; вдівця чи вдовиці з дітьми; родичів, які проживали разом, без шлюбу. У першій третині XIX ст. родини таких форм становили більше 70% від загальної кількості родин. Так, у 1829 р. зі 133 досліджених родин 102 родини можна віднести до простих форм [9, арк. 42–331]. У другій третині XIX ст. кількість простих родин збільшується до 80% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 досліджених родин, до родин простих форм можна віднести 202 родини [13, арк. 230–1191]. В останню третину XIX ст. їх кількість продовжує збільшуватися, сягаючи 90% від загальної кількості родин купецтва. Так, у 1893 р. з 288 досліджених родин 262 родини належали до простих форм [18, арк. 1–159].

Серед родин купецтва Харкова певну частку складали родини з розширеними формами. В таких сім'ях шлюбна пара мешкала разом з родичами непрямої лінії (тобто не з батьками). У першій третині XIX ст. сімей із розширеними формами налічувалося 2,5% від загальної кількості. Так, у 1811 р. зі 110 досліджених родин 5 можна віднести до розширених форм [8, арк. 51–412]. У другій третині XIX ст. кількість таких родин становила 3,5% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 родин, до розширених родин можна віднести 7 з них [13, арк. 230–1191]. В останній третині століття їхня частка зменшилась до 2% від загальної кількості родин. Так, у 1882 р. з 311 досліджених родин до родин з розширеними формами можна віднести тільки 5 з них [10, арк. 54–527]. Тобто кількість розширених родин протягом XIX ст. завжди залишалася невисокою, у таких родинях мешкала досить незначна кількість харківського купецтва.

Значну частку від загальної кількості сімей становили родини купецтва зі складними формами. Так, у першій третині XIX ст. частка родин зі складними формами (тобто багатопарних родин), становила до 18% від загальної кількості купецьких родин Харкова. Найбільша кількість таких родин спостерігалась на початку XIX ст. Наприклад, у 1811 р. зі 110 досліджених родин 25 родин мали складні форми [8, арк. 51–412]. У подальшому бачимо тенденцію до скорочення їхньої кількості. Так, у 1829 р. їх частка зменшилася до 14% [9, арк. 42–331]. Але у другій третині XIX ст. їхня кількість дещо зросла, знов сягаючи майже 18%, як це було на початку XIX ст. Тільки в останній третині XIX ст. тенденція до зменшення кількості родин зі складними формами стає стійкою. У цей період відбувається різке скорочення числа таких родин – до 3%. На 1893 р. з 288 досліджених родин до складних форм можна віднести тільки 14 із них [18, арк. 1–159].

Аналіз купецьких родин Харкова за різними типами внутрішньої структури дозволяє зробити висновок про те, що переважаючим типом купецької родини Харкова протягом XIX ст. було господарство однієї шлюбної пари. Купецькі родини такого типу в Харкові були представлені шлюбною парою з дітьми або без дітей, а також шлюбною парою, яка проживала разом із удовими батьками. Протягом століття спостерігається тенденція до збільшення частки родин цього типу. Якщо наприкінці XVIII ст. родини з однією шлюбною парою складали біля 50 % від загальної кількості купецьких родин, то в 1829 р. цей показник збільшився до 55 % [9, арк. 42–331]. У подальшому частка таких родин дещо знизилась, і тільки наприкінці XIX ст. вона перевищила 70 %. У родинях такого типу мешкала більшість купецтва Харкова. Протягом першої половини XIX ст. кількість купців, які мешкали у родинях з однією шлюбною парою, перевищувала 50 % від загального числа купецтва. У другій половині XIX ст. ця цифра постійно зростала, складаючи 74 % купецьких родин міста у 1893 р. [18, арк. 1–159].

Багатопарні родини у середовищі харківського купецтва становили на початку XIX ст. досить значну кількість – 23 %, до того ж в них мешкало до 38 % населення. У першій половині XIX ст. кількість таких родин коливалась в межах 15–20 %, а чисельність населення, які їх складали, становила близько 40 % від загальної кількості харківського купецтва.

Феномен зростання кількості великих родин у середовищі харківського купецтва в цей період уже відзначався вище. На нашу думку, фіксація під час ревізій різкого збільшення кількості багатопарних родин не відповідала дійсному числу таких сімей серед купецтва Харкова. За часів царювання Миколи I держава контролювала виконання норм сімейного законодавства. Так, під час ревізій від населення вимагали чіткого дотримання існуючих законодавчих положень у сімейній сфері. Однією з підвалин родинного життя вважали збереження пріоритету голови родини. За головою сім'ї значилися родини його синів або інших родичів – навіть якщо фактично діти мешкали окремо, але при цьому не мали дозволу на таке відокремлення від батьківського господарства. Таким чином, у ревізійських казках записувалися родини з багатьма поколіннями та декількома десятками членів, у той час як у реальності родина мешкала окремо в різних домовках. Саме під час однієї такої ревізії 1850 р. в одній родині, наприклад, були записані купець Г. Ханайченков, з яким мешкало троє його одружених синів (старшому з яких уже виповнилося 47 років) [13, арк. 485 зв. – 486]; родина купчихи С. Смирнової, у якій із удовицею мешкали четверо її одружених синів, двоє одружених онуків та ін. [13, арк. 693 зв. – 695].

У другій половині XIX ст. частка багатопарних родин харківського купецтва стрімко зменшувалась, так само як і кількість населення, яке мешкало в родинях такого типу. У 1893 р. багатопарні родини становили 5%

від загального числа, а число населення в них дорівнювало 10% [18, арк. 1–159]. Родини такого типу в харківському купецтві були представлені шлюбними парами голови родини та його дітей (а іноді й онуків), шлюбними парами дітей, що проживали із удивом головою родини, та шлюбними парами кількох одружених братів. Так, у 1811 р. у родині купця Г. Олексєєва проживало двоє його одружених братів [8, арк. 59 зв. – 60].

Протягом XIX ст. у середовищі харківського купецтва значно збільшилась кількість одинаків, тобто осіб, що вели окреме господарство. Переважно це були чоловіки, які ще не мали своєї родини, але іноді це були вдовці або вдовиці. Якщо у першій третині XIX ст. господарства одинаків складали 3,5 % від загальної кількості родин купецтва, то у другій третині століття їх кількість зросла до 9 %. В останній третині XIX ст. кількість таких господарств збільшилась до 22,5 %. Так, у 1870 р. з 246 досліджених родин, 49 були господарствами одинаків [19, арк. 1–353].

Протягом XIX ст. у середовищі харківського купецтва збільшилась частка родин, в яких проживали родичі без шлюбу. Переважно це були родини, у яких вдовець або вдовиця мешкали з дітьми, неповнолітніми або ще неодруженими повнолітніми. У більшості випадків це родини саме з жінками-вдовицями. Крім того, це були родини, в яких мешкали неодружені брати та сестри (та були й інші варіації). Так, у 1835 р. в родині купця М. Северіна були записані два його брати та сестра [15, арк. 59 зв. – 60]. Протягом XIX ст. відсоток таких родин збільшився з 5,5 % до 14 % від загальної кількості купецьких родин. Але в останній третині XIX ст. їх частка в середовищі купецтва Харкова зменшилась. У 1893 р. родини, в яких проживали родичі без шлюбу, становили тільки 7,5 % від загального числа купецьких родин [18, арк. 1–159].

Незначною була кількість родин, у яких разом зі шлюбною парою мешкали інші непрямі родичі. Протягом XIX ст. кількість такого типу родин у харківському купецтві не перевищувала 5 %. Прикладом такої родини може бути родина купця П. Єрасова, з яким проживали двоє його неодружених братів та їх 87-річна бабуся [10, арк. 113 зв. – 114].

Отже, у XIX ст. у середовищі харківського купецтва прослідковується тенденція до зменшення кількісного складу родини та розпаду складних родин. Ішов процес спрощення структури купецької родини, її поколінного складу. Протягом XIX ст. відбулося становлення малої родини як головної форми організації родини купецтва Харкова. Таким чином, історія родини харківського купецтва відображала процеси соціальної модернізації, що відбувалися в суспільстві в XIX ст. Порівняння з аналогічними процесами, що йшли в цей час, у середовищі купецтва інших регіонів Російської імперії, дозволяє констатувати, що родина харківського купецтва за основними показниками демографічного розвитку відображала загальні тенденції процесу модернізації сім'ї.

Список літератури: 1. Ганцкая О. Я. Семья: структура, функции, типы // Советская этнография. – 1984. – №6. – С. 16–28. 2. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII– XX вв.). – М.: ВЛАДЮС, 1997. – 302 с. 3. Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Под ред. М. Крома. – СПб.: АЛЕТЕЙЯ 2003. – 267 с. 4. Брачность, рождаемость, смертность в СССР / Под ред. А.Г.Вишневого. – М.: Статистика, 1977. – 183 с. 5. Гончаров Ю. М. Купеческая семья второй половины XIX - начала XX вв. – Барнаул: Алтайский университет, 2002. – 206 с. 6. Кусова И. Г. Рязанское купечество. Очерки истории XVI — начала XX вв. – Рязань: Март, 1996. – 159 с. 7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократ. семьи, граждан. общества и правового государства. – Т. 2. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 566 с. 8. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 44. Оп. 2. Спр. 34. 9. Там само. Спр. 77. 10. Там само. Спр. 102. 11. Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйств в истории Европы // История и компьютер. – М., 2001. – С. 15–38. 12. ДАХО. Ф. 44. Оп.1. Спр.469. 13. Там само. Оп. 2. Спр. 273^а. 14. Ф. 98. Оп. 6. Спр. 573. 15. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 356^а. 16. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 году / Под ред. Штгера. – СПб.: Тип. И. И. Глазунова, 1829. – 95 с. 17. Цит. за: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905. – Репринт. изд. – Т. 2. – Харьков: Б.и., 1993. – 974 с. 18. ДАХО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1071^а. 19. Там само. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 734.

УДК – 2 : 908

С. С. ТЕЛУХА, аспірантка НТУ «ХП»

УЧАСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ ЩОДО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ВОЇНІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена висвітленню одного з напрямків благодійної діяльності Російської православної церкви в роки Першої світової війни, а саме – заходів щодо увічнення пам'яті загиблих воїнів. Розглядаються питання, пов'язані з діяльністю Всеросійського Товариства пам'яті воїнів за участю митрополита Антонія (Храповицького) та духовенства Харківської єпархії. У роботі проаналізовано власні ініціативи Антонія щодо ввічнення пам'яті загиблих воїнів та мирних жителів.

Article is devoted to the characteristic of one of directions of charities of Russian orthodox church within the First world war, namely to actions on immortalize to memory of the lost soldiers. Questions of activity Allrussian of the Society of memory of soldiers, and also participation of metropolitan Antony (Chrapovitsky) and clergy Kharkov diocese in the organization of his successful activity are examined. Own initiatives on Antony immortalize memories of the lost soldiers and peace inhabitants are analyzed.

Під час Першої світової війни Російська православна церква та її ієрархи не лише піклувалися добробутом та здоров'ям воїнів та їх сімей, а й увічнювали пам'ять загиблих і померлих від поранень. Саме ці заходи були невід'ємною частиною церковної благодійності під час служіння

митрополита Антонія (Храповицького) на Харківській кафедрі (1914–1918 рр.).

Історіографія церковної благодійності представлена науковими публікаціями С. І. Поляруш, О. М. Донік, А. В. Степаненко, О. В. Івасишиної, О. В. Кравченко [1–5], які головну увагу приділяють загальній історії благодійності в Україні кінця XIX – початку XX ст., висвітлюють пріоритетні її напрямки в діяльності Православної церкви, громадських організацій і товариств. Але спеціальних досліджень, що стосуються питання ввічнення пам'яті загиблих воїнів у роки Першої світової війни, не існує.

Мета даної роботи – на основі матеріалів дореволюційних періодичних видань, архівних документів та публікацій окремих авторів, проаналізувати участь Православної церкви в заходах, присвячених увічненню пам'яті загиблих у роки Першої світової війни, з'ясувати роль харківського духовенства в цих заходах, визначити основні напрямки його діяльності.

12 квітня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження про заснування Всеросійського Товариства пам'яті воїнів, які загинули у війні проти Німеччини, Австрії та Туреччини [6, с. 365]. В уставі Товариства зазначалося, що воно має за мету всіма законними шляхами й засобами сприяти охороні на полях минулих битв могил загиблих воїнів незалежно від їхнього віросповідання та національності, віднаходити забуті могили та приводити їх до ладу [6, с. 365]. Товариству дозволялося переносити могили з останками, якщо поховання було здійснено в неналежному місці, сприяти родинам загиблих у розшуку місць поховання воїнів, надавати допомогу в перевезенні праху на Батьківщину, встановленні поминальних днів та влаштуванні загальних панахид [6, с. 366].

Членами Товариства могли стати звичайні люди обох статей, будь – яких звань, прошарків, віросповідання та національної приналежності, за виключенням німецьких, австрійських та турецьких підданих. До Товариства могли вступити також військові частини, урядові установи, громадські та політичні організації [6, с. 366]. Звання почесного члена Товариства надавалося особам, які внесли одноразово не менше ніж 500 крб. на користь Товариства. Якщо було внесено 100 крб., присвоювалось звання довічного члена, чинним членом Товариства міг стати той, хто вносив 5 крб. на рік, загальником ставав той, хто вніс 1 крб. [6, с. 366]. Почесні, довічні та чинні члени Товариства мали право голосу на загальних зборах Товариства.

1 жовтня 1915 р. на ім'я митрополита Антонія надійшло звернення від графині С. С. Ігнат'євої, голови Всеросійського Товариства пам'яті воїнів російської армії, які загинули протягом 1914–1915 рр. у військових діях з Німеччиною, Австрією, Туреччиною. Вона зазначала, що 23 квітня 1915 р. у

Петрограді було відкрито й розпочало свою діяльність згадане Товариство [7, арк. 1]. С. С. Ігнат'єва сповістила Антонія, що метою заснування подібного товариства є охорона та сприяння ввічненню пам'яті загиблих за Батьківщину [7, арк. 1]. Голова товариства дещо розшифрувала основні завдання Товариства пам'яті воїнів російської армії, які загинули під час війни 1914 - 1915 рр. Так, волонтери мали віднаходити забуті та приводити в належний вигляд братські та одиночні поховання воїнів, встановлювати їхні імена, прізвища, національність, приналежність до військових частин та час загибелі. Члени Товариства повинні були встановлювати хрести, пам'ятники, огорожі та піклуватися про подальше збереження могил у гарному вигляді. У подальшому Товариство планувало розширити свою діяльність, приділивши увагу увічненню найбільш визначних боїв та подвигів окремих осіб, спорудженню храмів, веж, різноманітних пам'ятників на честь подій Першої світової війни. Не виключало Товариство і видавничої діяльності, яка полягала б в опублікуванні історичних описів військових подвигів. Планувалося організувати благодійницькі організації, які б діяли спільно з членами Товариства, улаштовуючи притулки для дітей, поранених воїнів, вдов, засновуючи школи, музеї, шпиталі, встановлюючи стипендії тощо [7, арк. 1]. Голова Товариства сповістила митрополита Антонія про своє звернення до Святішого Синоду з проханням дозволити проведення протягом трьох років у всіх православних храмах імперії тарілкових зборів під час богослужінь [7, арк. 1]. 16–17 вересня 1915 р. Святійший Синод позитивно відреагував на прохання графині С. С. Ігнат'євої та дозволив здійснювати запропоновані заходи [7, арк. 1]. Голова Товариства звернулася до митрополита Антонія зі словами: “ Маю честь прохати Вас, Милостивий государ і Архипастир, не відмовити у Вашому доброму сприянні в проведенні збору пожертвувань” [7, арк. 2]. Митрополит Антоній дав згоду на прохання голови Товариства, що документально було зафіксовано в рапорті Духовної консисторії, датованим 9 жовтня 1915 р. [7, арк. 2].

Духovenство Харківської єпархії одразу ж розпочало проводити тарілкові збори пожертвувань. Одним із перших на ім'я консисторії надійшов рапорт від благочинного першого округу Охтирського повіту священика Леоніда Приткіна, у якому сповіщалося, що збір пожертвувань на користь Товариства пам'яті російських воїнів пройшов жваво, про що свідчили зібрані й надіслані 33 крб. 74 коп. [7, арк. 7, 10].

У залежності від можливостей церковних громад суми перерахованих коштів були різними. Так, від благочинного другого округу Охтирського повіту священика Анатолія Гончаревського надійшло 30 крб. 56 коп.; помічника благочинного першого округу Богодухівського повіту священика Федора Вергуна – 8 крб. 65 коп.; благочинного другого округу Валківського

повіту священика Олександра Вербицького – 17 крб. 93 коп.; благочинного першого округу Вівчанського повіту – 50 крб. 81 коп.; благочинного третього округу Зміївського повіту – 25 крб. 82 коп.; благочинного третього округу Куп'янського повіту протоієрея Феодосія Навродського – 26 крб. 5 коп.; благочинного третього округу Лебединського повіту священика Андрія Дикалова – 8 крб. 71 коп. тощо [7, арк. 15, 23, 25, 37, 54, 62, 65, 82]. Отже, заходи з увічнення пам'яті загиблих воїнів набули широкої підтримки та поширення в Харківській єпархії.

У 1916 р. в організації Всеросійського Товариства пам'яті воїнів російської армії відбулися деякі зміни, а саме: замість графині С. С. Ігнат'євої його очолив Микола Рузький [7, арк. 124]. 30 вересня 1916 р. новий голова Товариства також звернувся до митрополита Антонія із проханням: “Прийнявши на себе повноваження голови Всеросійського Товариства пам'яті воїнів російської армії, а також піклуючись проведенням у Дмитрівській тиждень тарілкового збору в церквах єпархії, на який дав згоду Святіший Синод, маю честь покірніше просити Ваше Високопреосвященство не відмовити у Вашій добрій увазі до діяльності товариства...”. Микола Рузький закликав Антонія зробити всі необхідні розпорядження для організації успішного збору пожертвувань у Харківській єпархії [7, арк. 124, 126]. 19 жовтня 1916 р. Духовна консисторія наказала духовенству єпархії сприяти згаданому Товариству в організації тарілкового збору пожертвувань [7, арк. 126]. Незабаром до Духовної консисторії надійшла інформація про те, що від благочинних, настоятелів та настоятельниць монастирів єпархії на користь Всеросійського Товариства пам'яті воїнів російської армії отримано 1389 крб. 48 коп. [7, арк. 130], які передані в розпорядження адміністрації Товариства.

За активну діяльність в організації церковних зборів і піклування про увічнення пам'яті загиблих воїнів, голова Товариства 31 грудня 1916 р. висловив вдячність митрополиту Антонію : “Від імені головної ради Всеросійського Товариства пам'яті воїнів Російської Армії, яке перебувало під покровительством Його Імператорської Величності й від себе особисто маю честь принести Вашому Високопреосвященству сердечну вдячність за Вашу готовність сприяти здійсненню завдань товариства з увіковіченню світлої пам'яті наших доблесних воїнів і Вашу згоду вступити в його почесні члени, з повною впевненістю, що участь Вашого Високопреосвященства в діяльності товариства надасть йому можливість більш успішно здійснити прийняті ним на себе високі завдання” [7, арк. 185]. Микола Рузький звернувся до митрополита Антонія із проханням і надалі надавати Товариству допомогу в організації подібних пожертвувань і отримав позитивну відповідь на своє прохання [7, арк. 185]. Владика слідкував за тим, щоб духовенство

дбало про належну організацію поховань воїнів, які померли в харківських лазаретах від поранень і хвороб [8, с. 6; 9, с. 6]. За його дорученням Духовна консисторія запропонувала встановити в православних храмах єпархії меморіальні дошки з іменами загиблих воїнів, влаштувати в передмістях, де існували шпиталі, окремі кладовища для захоронення померлих [10, с. 6]. Нерідко митрополит Антоній особисто здійснював богослужіння в пам'ять загиблих воїнів [11, с. 6]. Так, 25 серпня 1914 р. в Покровському монастирі він здійснив панахиду та заупокійну літургію по загиблим у боях воїнів та розстріляним австрійцями православних жителів [12, с. 6].

Таким чином, митрополит Антоній і православне духовенство Харківської єпархії всіляко сприяли увічненню пам'яті воїнів, які загинули на фронтах Першої світової війни або померли в шпиталях, надаючи відповідну допомогу державним органам і громадським організаціям.

Список літератури: 1. *Поляруш С. І.* Становлення й діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 20 с. 2. *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим і цивільному населенню в Україні в роки I світової війни (1914–1918рр) // Проблеми історії України XIX - на поч. XX ст. : 36. наук. праць / Ін-т історії НАН України. – К, 2002. – Вип. IV. – С. 155-182. 3. *Степаненко А. В.* Благотворительность Православной Церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX на поч. XX ст. : 36. наук. праць / Ін-т історії НАН України. – К, 2002, Вип. IV. – С. 133-154. 4. *Івасишина О. В.* Церковна благодійність в Харківській єпархії в XIX столітті // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: 36. наук. праць молодих учених. – Харків, 1998. – С. 83–85. 5. *Кравченко О. В.* Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2003.- 20 с. 6. Извлечение из Устава Всероссийского Общества памяти воинов Русской Армии // Пастырь и паства. – 1916. – № 12. – С. 365 – 366. 7. Державний архів Харківської області. Ф. 40. Оп. 104. Спр. 633. 8. Без назви // Южный край. – 1914. – № 12390. – С. 6. 9. О погребении героев // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 18 ноября. – С. 6. 10. Без назви // Южный край. – 1914. – 29 ноября. – № 12412. – С. 6. 11. Молебствие // Южный край. – 1914. – 25 августа. – № 1666. – С. 6. 12. Панихиды по павшим в бою воинам // Южный край. – 1914. – 25 августа. – № 1666. – С. 6.

УДК 930.2:737.3

Є. К. ШИШКІНА, викладач НТУ «ХПІ»

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ БОН КИЇВСЬКОГО НАТУРАЛЬНО-РОЗРАХУНКОВОГО СОЮЗУ «РОЗУМ І СОВІСТЬ»

У статті здійснюється аналіз однієї з найбільш цікавих і суперечливих грошових емісій м. Києва. Досліджується історія грошей Натурально-розрахункового Союзу «Розум і совість». Виявляються особливості обігу бон і проводиться їхнє джерелознавче дослідження.

This paper presents the analysis of the most interesting and contradictory Kyiv emission. It studies money history of Union of Subsistence account «Razum i Sovest'». This paper reveals special features of emergency money circulation and makes their sources research.

Останнім часом у історичній науці відбуваються відчутні зміни: отримують розвиток досі маловивчені проблеми, розширюється коло джерел, необхідних для наукових досліджень, посилюється інтерес до мікроісторії, простежується тенденція до поглиблення спеціалізації в межах історичної науки. На цьому фоні значної гостроти набуває питання розширення кола спеціальних історичних дисциплін та розвитку їхньої теоретичної бази. Так, однією з характерних рис сучасного етапу розвитку історичної науки є посилення інтересу науковців до боністики.

Процес розвитку цієї спеціальної історичної дисципліни пройшов кілька стадій. Для першої (середина 20-х – початок 30-х років ХХ століття) – характерне первинне накопичення матеріалу, перші не досить удалі спроби його обробки й систематизації, поява аматорських досліджень та праць оглядового й довідкового характеру. Для другої (початок 30-х – кінець 50-х років ХХ століття) – припинення досліджень, застій у розвитку боністики. Для третьої (кінець 50-х – початок 90-х років ХХ століття) – продовження накопичення та систематизації матеріалу, удосконалення існуючих класифікацій грошових знаків і бон, залучення ширшого кола джерел, початок формування теоретичних основ боністики, а також поява перших монографій та наукових публікацій з історії обов'язкових (в основному радянських) і частково необов'язкових грошових емісій. Для четвертої (початок 90-х років ХХ століття – початок ХХІ століття) – удосконалення термінології та методології боністики, подальший розвиток класифікації бон, розширення джерельної бази досліджень, докладне вивчення українських національних грошових випусків, зростання інтересу науковців до окремих необов'язкових грошових емісій України, поява широкого кола літератури, серед якої все більшого значення набувають наукові праці.

Так, серед сучасних наукових робіт і публікацій варто згадати статті про бони Галичини, Буковини, Волині, Поділля, Криму [1–5]. Проте, гроші сьогоденної столиці України – Києва залишаються майже не дослідженими.

У представленій роботі була зроблена спроба розкрити деякі ще маловідомі факти з історії грошового обігу міста початку 1920-х років. Метою дослідження став аналіз бон Натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» та вивчення історії їхнього обігу.

Для розкриття теми роботи було використано бони з фондів Харківського історичного музею та Національного музею історії України в Києві, матеріали Державного архіву Київської області та публіцистику

початку 1920-х років, а також довідкову літературу і публікації колекціонерів-боністів [6–12, 15–16].

Натурально-розрахунковий Союз Робітничо-селянських Артільно-кооперативних об'єднань «Розум і Совість» був створений не пізніше липня 1920 року. Про це свідчать винайдені нами нові архівні матеріали. У діловодній документації організації говориться про те, що в липні-серпні 1920 року делегацією Союзу вже велись переговори з державними установами про надання їм права самостійно організовувати постачання продуктів та сировини на заводи і фабрики міста Києва. Отже, цей архівний документ спростовує пануючи до цього часу в історіографії точку зору про те, що Союз з'явився в 1921 році. Він почав працювати як споживча кооперативна організація десь у середині 1920 року (враховуючи, що поляки відійшли з Києва на початку червня 1920 року, певно, у червні-липні того ж року). Причиною появи цієї організації, вочевидь, була необхідність відновлення і покращення роботи промислових підприємств України за рахунок забезпечення робітників усім необхідним, особливо продуктами сільського господарства. Саме тому активну участь у роботі Союзу брали голови та члени заводських комітетів (київської електричної станції, об'єднаних Державних електричних підприємств ВРНГ, Електромеханічного заводу) [12].

Знаходився Союз на вулиці Прорізній, 17 [13]. Ця організація, за словами самих організаторів, різко відрізнялась від усіх інших кооперативних спілок. Вона представляла собою «вдосконалену форму об'єднання трудящих, побудовану на акціонерно-кооперативних засадах». Організація включала в себе виробничі та споживчі товариства. У Союз Робітничо-селянських Артільно-кооперативних об'єднань «Розум і Совість» доволі легко було вступити. Для цього треба було лише зробити невеликий пайовий внесок (10 натуркопійок – 1 пай) і вступну плату (2/2 натуркопійки). В основі його роботи, як і багатьох інших кооперативних організацій того періоду, лежала необхідність взаємодопомоги членів у кризовий період: наявність взаємного страхування, безпроцентного кредитування, тощо. Однак, у зверненні Союзу до населення наголошувалося на допомозі лише «погодженої із суспільною користю». Союз ставив на меті налагодження безгрошового обміну між жителями села, які виробляли сільськогосподарські продукти, і жителями міста, які виготовляли промислові вироби. З архівних даних і періодики тих часів стає зрозумілим, що ядро Союзу складалося з керівництва станцій, фабрик, заводів. Діяльність цих організації була пов'язана з електрифікацією. Тому одним із напрямків роботи Союзу стало поширення використання електрики в різних сферах народного господарства [12, 13].

Цікава постать засновника Союзу Робітничо-селянських Артільно-кооперативних об'єднань «Розум і Совість» М. Калини. Підписи на бонах

свідчать про те, що він був головою правління організації. На початку 1930-х років боніст Н. Багрій у своїй статті «Чеки «Розум і Совість»» навів інформацію про нього, отриману від свідків подій початку 1920-х років. За словами Н. Багрія М. Калина створив Союз, вплинув на його ідейні позиції, зробив організацію особливою, відмінною від сукупності інших кооперативних спілок: «...своєрідність цієї кооперативної організації тісно пов'язана з особистістю її організатора й голови, київського інженера М. Калини. М. Калина, як мені повідомляли, був одного часу затятим толстовцем і завжди носився з різними ідеями "справедливості і правди". Анархо-синдикалістські замашки М. Калини відомі багатьом київським робітникам. Віддзеркаленням цих замашок і став натурально-розрахунковий союз робочо-селянських артільно-кооперативних об'єднань "Розум і Совість", як офіційно іменувалася винайдена Калиною організація» [10, с. 70].

Ідеологічна основа організації була розрахована на залучення до неї значного кола робітників і особливо селян. Союз весь час наголошував на працеобміні, отриманні твердої заробітної платні, гарантованої хлібом, на необхідності подолання грошової кризи в державі – ліквідації традиційного грошового обігу і заміні його натуральним обміном за допомогою натурбон як одиниць виміру праці.

Для здійснення своєї мети Союзом «Розум і Совість» були випущені в обіг натурально-розрахункові чеки. Емісія була спробою замінити грошові знаки – радянські рублі – твердою хлібною одиницею. Натурчеки повинні були забезпечити справедливу оплату праці робітника.

Кожен, хто здобував натурально-розрахунковий чек, автоматично перетворювався на акціонера Союзу й, за словами керівництва організації, повинен був отримати значні вигоди, які полягали: «По-перше, у тім, що, одержуючи чеки замість грошей за свою працю, вони [акціонери] мають можливість отримувати продукти й фабрикати Натурсоюзу за більш низькими цінами, ніж за гроші, що сплачуються за ці ж чеки. По-друге, у тім, що вони, обмінюючи на чеки свої гроші, зберігають їх від знецінювання, що у багато разів перевершує відсотки грошових лихварів і дивіденди колишніх акціонерів і, нарешті, в третій, у тім, що, збільшуючи оборотні кошти Натурсоюзу своїм внеском, вони допомагають Натурсоюзу збільшувати попит на продуктивну працю і впливати в такий спосіб на збільшення не тільки номінальних, але і реальних норм трудової винагороди». Але фактично найбільшу вигоду від випуску натурбон мали керівники організації, яким емісія чеків приносила великі прибутки. Так, Союз ніяких процентів на грошові внески та премії не платив, мотивуючи це «високими цілями», і хоча згодом, у зв'язку з непопулярністю чеків Союз був змушений змінити тактику й наприкінці грудня 1921 року вже обіцяв 15 % натурпремії вкладникам, це не врятувало його від загибелі [13]. Натурчеки мали двоїсту

вартість: під час продажу продуктів і товарів Союзом чеки оцінювались нижче, ніж під час обміну їх на гроші. Тому не дивно, що населення ігнорувало пропозиції Союзу, і він не користувався великим успіхом, не зважаючи на привабливі умови та обіцянки. Жителі міста влучно зауважували, що в цього Союзу немає «ні розуму, ні совісті» [10, с. 71]. Непопулярність натурально-розрахункових чеків Союзу та негативне ставлення до нього населення згодом привели Натурально-розрахунковий Союз «Розум і Совість» до краху.

Бони Союзу були паперовими та металевими, виробленими з міді й латуні. Особливо багато інформації несуть у собі паперові натурально-розрахункові чеки Союзу. Аналіз тексту бон дозволив установити назву організації-емітента, рід її діяльності, погляди керівництва. Із джерел стало відомо, що натурально-розрахунковий союз «Розум і Совість» займався заготівлею продуктів, які видавав у обмін на натурально-розрахункові чеки. В залежності від трудової діяльності одержувача останній отримував більшу або меншу кількість продуктів, але й у першому, і в другому випадку повинно було видаватися лише найнеобхідніше. Ідеологічну сутність організації найяскравіше відображає фраза, яку представлено в переробленому вигляді на чеках «Від кожного за його здібностями... кожному за його потребами». Однак це не єдине свідчення комуністичних поглядів керівництва Союзу. Про них же говорить і використання нової орфографії, яку було введено радянською владою 10 жовтня 1918 року [14], та вживання слова «праця» як ключового в тексті.

Наявність серії й номеру на бонах свідчить про знаходження чеків у обігу [15–16].

Порівняння натурчків із твердими царськими грошима, згадка в зверненні до населення про те що чеки «мають зручний розмір і форму, що нагадує довоєнні гроші», певно, пов'язана з бажанням керівництва домогтися поваги населення до натурчків, такої ж високої оцінки, яку мали царські гроші [10, с. 71].

На натурально-розрахункових чеках не вказувалися умови обігу бон, не зазначалася законодавча основа випуску, не було попереджень про покарання за фальсифікацію. Гроші нічим не забезпечувалися й їхня цінність нічим не гарантувалася. Пояснюється таке недбале оформлення тим, що Натурально-розрахунковий союз здійснював емісію в умовах політики знищення грошей. Він не вважав натурчеки грошима, а навпаки відносив їх до нових якісно відмінних від офіційних грошових знаків засобів обміну, які із часом мають витіснити грошові знаки.

Вочевидь, для використання таких чеків, з точки зору керівництва Союзу, не потрібні законодавча база, гарантії та забезпечення, умови обігу, засоби захисту від фальсифікацій. Натурчеки на їхній погляд повинні були

бути простими у використанні, забезпечувати потреби трудящих та орієнтуватися на основний продукт споживання – хліб.

Хронологічні ознаки чеків показали, що випущені вони були в 1921 році, однак термін їхньої дії, як це робилось на багатьох інших бонах того часу, не вказувався. Це можна пояснити впевненістю в тому, що використовуватися вони будуть повсякчас [15–16].

Бони мали номінальну вартість 1, 2, 5, 10 і 20 пудів хлібу – купюрами та 1/100, 2/100, 5/100, 10/100 і 50 /100 пудів хлібу – монетами. Союз зазначав, що «найменша купюра натурчеку Союзу дорівнює 1 натуркопійці, що складає 1/100 пуда житнього борошна, 10 натуркопійок складають 1 пай, а 100 натуркопійок – 1 натуральний карбованець (пуд житнього борошна)» [10, с.71].

Метрологічні ознаки яскраво свідчать про впевненість емітенту в тому, що грошей не буде, усі організації перейдуть на натуральний обмін, а на допомогу в таких розрахунках прийдуть подібні до «натурально-розрахункових чеків для безгрошового обміну» Союзу папери [15–16].

Позиція членів союзу стосовно обігу натурально-розрахункових чеків не зовсім зрозуміла. З одного боку Союз «Розум і Совість» запевняв населення в тому, що натурально-розрахункові чеки – це лише засоби натурального обміну. Керівництво Союзу говорило навіть про те, що «хлібний чек Натурсоюзу є його кооперативною акцією», яка оплачується Союзом за вимогою власника. З іншого боку керівництво претендувало на повну заміну державних грошей чеками, рекламувало схожість бон із царськими грошима.

Втім, щоб не стверджували керівництво та члени Союзу, як би не називали свої натурально-розрахункові чеки та що б не планували в майбутньому, реальний стан речей показує, що бони ці були типовими необов'язковими грошима, оскільки виконували функцію обміну серед певного кола населення. В історії громадянської війни це були не єдині натуральні гроші, поряд з «верблужими», «бичачими» – «хлібні» гроші були доволі широкою групою натурбон.

Серед метрологічних ознак особливу увагу привертає оригінальний номінал, який є наслідком тієї ж ідеї безгрошового обміну. Члени Союзу вирішили надати бонам «найнатуральнішу» назву – «пуд хліба житньої муки», щоб вони не виглядали як грошові знаки.

Згідно тексту, назві й номіналу бона було обрано й орнамент для чека, у якому широко використовувалися зображення колосків, котрі, скоріш за все, символізували хліб, що був основною грошовою одиницею для членів союзу. Вази із фруктами вказували, певно, на благополуччя, якого досягнуть члени Союзу. Крім того, в оформленні використовувалися традиційні свитки й колони (запозичені з дореволюційних царських грошей) [15–16].

Отже, підведемо підсумки. Натурально-розрахунковий Союз «Розум і Совість» почав працювати, скоріш за все, у червні – липні 1920 року. Причиною появи організації була необхідність відновлення й покращення роботи промислових підприємств України за рахунок забезпечення робітників усім необхідним, особливо продуктами сільського господарства (саме тому засновником організації став інженер і активну участь у роботі Союзу брали голови та члени заводських комітетів). Основною метою організації було налагодження натурального обміну між жителями села й міста, оскільки грошова криза не дозволяла організувати справедливий грошовий обмін. Ідеологічна основа Натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» не йшла в розріз із державною ідеологією та була розрахована на залучення до організації значного кола робітників і селян (саме тому Союз весь час наголошував на працеобміні, отриманні твердої заробітної платні, гарантованої хлібом, на необхідності ліквідації традиційного грошового обігу й заміні його натуральним обміном за допомогою натурбон як одиниці виміру праці). Хоча соціальною базою організації й «акціонерами» Союзу вважались робітники і селяни, фактично найбільшу вигоду від випуску натурбон мали керівники організації, яким емісія чеків приносила великі прибутки. Не зважаючи на привабливі умови вступу, обіцянки значних вигод та широку агітацію, населення не активно вступало до складу організації, воно не довіряло Союзу і його натурально-розрахунковим чекам. Претензії керівництва Натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» на загальнодержавне використання своїх бон, як альтернативних офіційним грошовим знакам засобів обміну не знайшли підтримки в населення. Низький рівень авторитету організації серед населення та підготовка державної грошової реформи, метою якої було введення твердої валюти та ліквідація грошових сурогатів і бон, привели до вилучення з обігу натурально-розрахункових чеків і розвалу цієї організації.

Бони Натурально-розрахункового Союзу характеризуються низкою рис, які виділяють цю емісію серед багатьох інших випусків досліджуваного періоду. Пояснюються ці особливості своєрідністю організації-емітенту. Вони також зумовлені часом випуску бон (1921 рік), який був перехідним етапом від періоду безконтрольних випусків грошових сурогатів і бон 1918–1920 років до проведення грошової реформи й введення твердої валюти 1922–1924 років. Отже, для натурально-розрахункових чеків Союзу властиві риси як першого, так і другого етапів. До них відносяться: 1) характерна для першого етапу відсутність законодавчої бази, яка б чітко регулювала грошовий обіг держави, установлювала порядок обігу бон, і властиве для другого етапу намагання приховати наявність внутрішнього грошового обігу (за маскою «натурально-розрахункових чеків для безгрошового обміну» або «акціями Союзу»); 2) використання нетипових як для більшості бон першого,

так і для основної маси бон другого етапів назв («пуд хліба житньої муки»); 3) порівняння бон з твердими царськими грошима, з одного боку, і слідування тенденціям відбудови післявоєнних фінансів на засадах існуючої в ті роки комуністичної ідеології – з іншого; 4) недбале ставлення до підготовки бон, неякісний друк, відсутність захисту й гарантій цінності та використання типових для царських грошей елементів орнаменту, тієї ж форми й розміру знаків; 5) намагання Союзу створити тверду, забезпечену валюту, яку б використовувало все населення держави (те, що будуть робити державні органи у 1922–1924 роках), і заяви про обов'язковий обмін бон на офіційні гроші (характерними для періоду 1918–1920 років); 6) змішана схема функціонування бон – і як грошей, і як акцій, при чому чеки в повній мірі не виконували ані функцій перших, ані других.

Загалом, вивчення внутрішніх грошей натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» є важливою складовою досліджень з історії грошового обігу України й української боністики. У перспективі ця робота може стати складовою більш широкого наукового дослідження.

Список джерел і літератури: 1. *Марковецька Г. М.* Гроші й грошовий обіг Східної Галичини в ході Першої Світової війни в 1914–1918 роках // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 4. – С.181–188. 2. *Пивоваров С.* Нумізматичні матеріали про грошовий обіг Буковини в роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча 22–24 вересня 1998 р. – Чернівці, 2000. – С.82–88. 3. *Вараниця В. Г.* Місцеві паперові грошові знаки та бони Поділля і Волині у 1917–1920рр. та їх значення у дослідженні історії краю // Поділля та Південна Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст.: матеріали Всеукраїнської історико-практичної конференції, 19 вересня 1998р.– Стара Синява, 1998 – С. 227–228. 4. *Курис Г.* Місцеві та приватні гроші (бони) Поділля (Хмельницької обл.) у 1914–1924 рр. як історико-економічне джерело // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (серія: Історія), вип. VI. – Тернопіль, 1997 – С.159–163. 5. *Калинова В.* Місцеві гроші урядів Криму 1917–1920 рр., як історико-економічне джерело // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (серія: Історія), вип. VI – Тернопіль, 1997. – С.163–167. 6. Нумізматика: Каталог / Сост. Г.Ф.Иосиков, Днепропетровский государственный исторический музей им. ак. Д.И. Яворницкого. – Днепропетровск: Промінь, 1965 – Вып.2. – 142с. 7. *Рябченко П. Ф., Бутко В. И.* Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1999гг.) – Т.2: Боны Украины. – Киев: Логос,1999 – 416 с. 8. *Рылов И. И., Соболин В. И.* Монеты России и СССР: Каталог. – М.: ПРУФ, 1994 – 320 с. 9. *Бабицкий Б.* Расчетные знаки „Разум и Совесть” //Советский Коллекционер – 1926 – № 3 – С.18. 10. *Багрий Н.* Чеки „Разум и Совесть” //Советский коллекционер – 1932 – №6 – С.70-72. 11. *Рябченко П., Рябченко Г.* 150 років грошових недержавних емісій на території України (1848—1998) // Українська нумізматика і боністика – 1999 – № 2 – С.80–93. 12. ДАКО – ФР.349 – Оп.1. – Од.зб.238. – Арк.53. 13. *Натурально-расчётный Союз Рабоче-крестьянских Артельно-кооперативных Объединений* // Пролетарская правда – 1921 – 23 декабря (№ 106) – С. 4. 14. О введении новой офографии: Декрет СНК, 10 октября 1918 г. //Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства – 1918 – № 74 – Ст. 804 – С. 909–910. 15. Харківський історичний музей – Фонд «Бумажные денежные знаки» – ПГЗ–1394–1398. 16. Національний музей історії України – Фонд «Паперові грошові знаки» – ПГЗ–1670–1674.

УДК 94 (477.54) “1917/1921”

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХП»

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1921 р.)

Пропонована стаття присвячена дослідженню характеру селянського повстанського руху в Харківській губернії в 1921 р. і базується на архівних джерелах. Застосувавши проблемно-хронологічний і статистичний методи дослідження, дотримуючись принципів об'єктивності та історизму, автор приходить до наступного висновку: селянська повстанська боротьба на Харківщині в 1921 р. була збройним рухом проти непослідовного запровадження нової економічної політики.

Supposed article is devoted to the research of the character of peasant rebel movement in Kharkiv region in 1921. The work is based on the use of the archives sources. Having applied problem-chronical and statical methods of research, observing the principles of objectivity and historical method, the author comes to the following conclusion. The peasant rebel struggle in Kharkiv region in 1921 was the armed movement against the inconsequent introduction of a new economical policy.

Важливою складовою розвитку історичної науки є переосмислення дослідниками ключових етапів вітчизняної історії, зокрема Української революції 1917–1921 рр. Одним із дискусійних питань залишається визначення характеру селянського повстанського руху в Україні в 1921 р. У сучасній науковій літературі співіснують досить різні точки зору. Дії селян трактуються як «одна з форм Громадянської війни» [3, с. 313], «антирадянський рух» [4, с. 204], «народна, антидержавницька, антиавторитарна революція» [14, с. 180; 16], національно-визвольна боротьба [9, с. 255], «селянська війна проти держави» [18, р.73], «озброєний контрреволюційний рух» [8; 5], «лівий народний, радянський рух», що балансував на межі соціального бандитизму [1; 17].

Проте, загальна оцінка впливу повстанства на суспільно-політичну ситуацію в УСРР у 1921 р. можлива лише за умов здійснення комплексного наукового аналізу його регіональних особливостей. Останні не завжди однаково повно знаходили своє відображення в історичних працях. Так, наприклад, залишається мало висвітленою повстанська боротьба селянства Харківської губернії протягом січня – грудня 1921 року. Радянська історіографія безапеляційно вбачала в акціях повстанства Харківщини виключно «політичний бандитизм» [13; 10; 2]. Пострадянська українська історична наука частково висвітлила стосунки селянства Харківської губернії з махновським рухом [3], у загальних рисах було окреслено характерні особливості протистояння селянських мас і владних структур у

краї [14; 16; 7]. Однак, навіть в останніх дослідженнях відсутні повні дані щодо масштабу і політичної орієнтації селянського повстанського руху в регіоні в 1921 р. [15].

У пропонованій статті ставиться мета визначити характер, рушійні сили, завдання селянського руху в Харківській губернії в 1921 р. і його наслідки. Поряд із цим, на основі не впроваджених раніше до наукового обігу матеріалів Державного архіву Харківської області надається класифікація повстанських загонів, що діяли в регіоні і перелік їхніх керівників.

Наприкінці 1920 р. – на початку 1921 рр. у Харківській губернії склалася надзвичайно складна соціально–економічна й політична ситуація. Позаекономічні форми примусу, продрозкладка, ліквідація приватної торгівлі, терор ВУНК – усе це негативно відбилося на ставленні селянства Харківщини до системи владних більшовицьких структур. На 1 грудня 1920 р. Харківський губвиконком володів статистичними даними, які свідчили: план хлібозаготівлі в губернії внаслідок саботажу з боку селянства було виконано лише на 30,1 % [19, арк. 65]. Незадовільно просувалися справи із запровадженням у регіоні органів підтримки урядової політики на селі. На кінець 1920 р. в краї нараховувалося 1652 комітети незможних селян, загальна кількість членів КНС становила 68488 чоловік, тобто близько 2 % від загальної кількості дорослої частини аграрного населення губернії (2 млн. 431 тис. селян) [19, арк.14; 20, арк.100]. Як свідчать джерела, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. у 9 з 11 повітів Харківської губернії мали місце такі явища, як « махновщина», « махновська агітація», «контрреволюційна агітація серед інтелігенції і куркулів». Відбувалися часті збройні напади на працівників місцевих революційних комітетів, воєнних комісаріатів, міліції у Валківському, Харківському, Богодухівському, Ізюмському й Куп'янському повітах [19, арк. 34 – 34 зв.]. У Зміївському повіті, за даними ВУНК, селяни допомагали повстанцям вбивати місцевих комуністів [21, арк. 56].

Як наслідок, у 1921 р. боротьба владних державних органів з селянським повстанським рухом продовжувала зберігати найбільш жорстокі риси. 21 квітня 1921 р. Раднарком УСРР створив надзвичайні «трійки» при загонах по боротьбі з бандитизмом, які одержали право розстрілу запідозрених осіб без суду і слідства [14, с. 182]. Водночас, в урядових колах поступово визрівало переконання в безперспективності боротьби з повстанством лише збройними методами.

15 березня 1921 року у своїй промові на X з'їзді РКП(б) В. І. Ленінін було зроблено висновок: дрібний землероб має власні інтереси, які необхідно враховувати державі. Однак, перехід від пануючої в партії протягом Громадянської війни ідеології та практики до нової економічної політики, не

був одноразовим актом. Особливо складно відбувся перехід до непу в Україні. 27 березня 1921 року надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла рішення „Про заміну продрозкладки натуральним податком”, але на відміну від Росії продподаток запроваджувався в Україні не з весни, а з осені (із нового врожаю). Ця відстрочка мала забезпечити заплановану В. І. Ленінін хлібозаготівлю в Україні обсягом близько 200–300 мільйонів пудів хліба. Таким чином РРФСР намагалася компенсувати нестачу власних хлібних ресурсів. Закон про землекористування, що був прийнятий 5-м Всеукраїнським з'їздом рад 25 лютого – 3 березня 1921 р. теж не сприяв умиротворенню села. Згідно його положенням, за селянськими господарствами земельні ділянки закріплювали строком на дев'ять років. Однак, закон стимулював практику конфіскації у „куркулів” лишків землі, а також реманенту й господарчих споруд [3, с. 317].

Натомість, селянство Харківщини в березні 1921 р. на своїх конференціях вимагало скасування державної монополії на реалізацію продукції сільського господарства й чіткого визначення владою терміну «куркуль» [5, с. 164.]. Чинником, що значно ускладнив соціально-економічну ситуацію на селі стала жорстока посуха, від якої в 1921 році особливо постраждали Зміївський, Ізюмський та Куп'янський повіти. Катастрофічне скорочення збору зерна різко посилювало продовольчий дефіцит. Розорені війною й голодом селянські господарства були не в змозі виконати запропоновані їм норми продрозкладки. Проте, держава, не рахуючись із важким економічним становищем селянства, твердо вирішила поповнити свої продовольчі фонди за його рахунок. Тому протягом першої половини 1921 р. у Харківській губернії продовжувалося застосування воєнно-комуністичних методів вилучення продовольства в сільського населення [6, с. 6].

Природно, що селянство Харківської губернії негативно поставилося до таких заходів з боку керівництва УСРР. Рушійною силою антиурядового повстанського руху в регіоні, як і в 1919–1920 рр., стали власники індивідуальних селянських господарств – хуторів і відрубів [12, с. 62]. Захищаючи своє майно й врожай, хазяї приватновласницьких селянських господарств тісно співпрацювали з махновським рухом і націоналістично налаштованими збройними формуваннями.

Як свідчать архівні матеріали Харківського губернського відділу ДПУ, з 1 січня по 31 грудня 1921 р. у краї активно діяли 46 повстанських формувань. 21 загін використовував як політичну платформу ідеологію махновського руху. Найбільш чисельними серед них були загони отаманів Каменюка (700 кавалеристів), Медичева (300 піхотинців) і Маслака (200 кавалеристів). У регіоні паралельно діяли також 25 повстанських загонів, члени яких уважали себе прихильниками ідеї відновлення УНР. Серед них найбільш чисельними були загони на чолі з отаманами Волохом (265 кавалеристів),

Білецького (100 кавалеристів) і Остапенка (80 кавалеристів) [22, арк. 60]. Таким чином, протягом 1921 р. на території Харківської губернії загалом у антибільшовицьких селянських повстанських загонах брали участь близько 3449 осіб. Потрібно відзначити, що махновські загопи кількісно переважали загопи „уенерівської” повстанської течії. Якщо махновських повстанців у Харківській губернії в 1921 р. нараховувалося близько 2367 осіб, то „уенерівських” повстанців – близько 1082 особи [22, арк. 60].

Утім, політична спрямованість повстанських загонів швидше характеризувала переконання їхніх отаманів, ніж партійну належність особового складу [22, арк. 61]. Соціально-економічні вимоги учасників місцевого махновського і «уенерівського» повстанського рухів у загальних рисах були схожими: передача земельного фонду в розпорядження селянства, ліквідація примусово створених державних колективних господарств, припинення надзвичайних продовольчих заходів і діяльності надзвичайних комісій [23, арк. 86].

Особливо жорстокою в цей час стає боротьба між повстанцями й членами КНС. Намагаючись вислужитися перед вищими державними органами, комнезами активно вели боротьбу з повстанством і здійснювали продрозкладку. У цілому, протягом 1921 р. на Харківщині у збройній боротьбі з антиурядовим селянським повстанським рухом взяло участь понад 1177 членів КНС [11, с. 114].

Найскладнішим періодом для повстанства Харківської губернії стало літо 1921 р. Знекровлені голодом і продрозкладкою, селянські господарства не могли, як раніше, бути продовольчою й матеріально-технічною базою повстанства. Більшість селянства стала вважати збройну боротьбу з державою безперспективною, оскільки Червона Армія перемогла в Громадянській війні, тому швидкого повалення більшовицького режиму чекати не доводилось. Запроваджена більшовиками система заручництва реально загрожувала репресіями не тільки родичам повстанців, а й усім односельчанам.

Давалася взнаки фізична і моральна втома повстанців від безперервних бойових дій. Тому великий агітаційний вплив на повстанські маси мало проголошення 5-м Всеукраїнським з'їздом рад амністії членам антиурядових збройних формувань. Масове дезертирство з повстанських загонів стало у 1921 р. загальногубернським соціальним явищем. Заміна продрозкладки продподатком і легалізація приватної торгівлі наприкінці літа 1921 р. остаточно переконала більшість повстанців у необхідності шукати мирним шляхом порозуміння із владою. У грудні 1921 р. чисельність учасників повстанських загонів у середньому складала 9–12 осіб [22, арк. 61], а кількість самих загонів різко скоротилася. Переважна більшість загонів

розсіялася, багато отаманів разом зі своїми групами втекли за межі Харківської губернії.

Таким чином, характеризуючи селянську повстанську боротьбу в Харківській губернії в 1921 р., ми приходимо до висновку про те, що вона була збройним рухом проти непослідовного впровадження нової економічної політики. Рушійною силою цього руху виступили хазяї приватновласних господарств, які з метою самоорганізації використовували ідеологію махновського й «уенерівського» повстанства. Селянський повстанський рух виконав своє головне завдання – проявити себе як самостійна сила, що спроможна збройним шляхом захистити свої інтереси й змусити владу відмовитися від політики «воєнного комунізму».

Список літератури: 1. *Атоян О. Н.* Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания: Монография. – Луганск, РИО ЛАВД, 2003. – 530 с. 2. *Бельй П. Ф., Дышлевый П. С.* Единство действий в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) – К.: Высш.шк., 1988. – 155 с. 3. *Верстюк В. Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. – К.: Н аук. думка, 1992. – 368 с. 4. *Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Переліт продакшн, ЛТД, 1994. – 256 с. 5. *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К.: Національна Академія Наук України. Інститут історії України, 2000. – 208 с. 6. Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб.док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с. 7. *Ісаков П.* Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні у 1919–1921 роках (До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного руху в Україні) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С.47–48. 8. *Ишин А. В.* Организация и деятельность органов советской власти, осуществлявших борьбу с вооруженным антибольшевистским движением на Крымском полуострове в 1920 – 1922 годах // [http:// www. ccssu. crimea. ua /internet /Education /culture/ 03 /part 2 / ishin. html](http://www.ccssu.crimea.ua/internet/Education/culture/03/part2/ishin.html) 9. *Коваль Роман.* Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. –616 с. 10. *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 171 с. 11. Комітети незаможних селян України. 1920–1933. Зб. док. і матеріалів.- К.: Наук.думка, 1968.- 636 с. 12. *Мотенко Я.В.* “Куркульство” як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917-1921 рр.) //Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту.- Вінниця.: – 2002. – Сер.”Історія”; Зб. наук. пр. – Вип., 4. – С.60 – 63. 13. *Попов Н.* История бандитизма в Харьковской губернии // Партийный работник. – 1922. – № 3–4. – С.112–115. 14. *Радченко Л. О., Семеновко В. І.* Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. //Вісн. Харк. держ ун-ту. –Х., 1996. – № 387. – Сер: – “Історія України”. – Вип.1. – С. 171–190. 15. *Савченко В. А.* Дванадцять воїн за Україну. – Х.: Фолио, 2005. – 415 с. 16. *Семеновко В. І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х.: Основа, 1995. –400 с. 17. *Сливенко В. А.* Тенденції розвитку кримінальної злочинності на Катеринославщині в 1920-ті роки // Грані. – 2005. – № 2. – С.19–21. 18. *Graziosi, Andrea.* A new, peculiar state.Explorations in Soviet History, 1917–1937 – Westport, Connecticut, London. – 2000. – 272 p. 19. Державний архів Харківської області (далі-ДАХО). Ф.Р. – 203, оп.1, спр.208. Харківський губвиконком. Підвідділ з роботи серед комітетів незаможних селян. 1920. 20. Харківський губревком. Стенограма засідання ІV губернського з'їзду Рад. 11-14 травня 1920 р. ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр. 27. 21. Центральний державний архів громадських об'єднань. Ф.-57, оп.2, спр.407. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У. 1920 р. 22. Харківський губвиконком. Матеріали до протоколу засідання президії. 4 серпня 1922 р. ДАХО. Ф.Р.-203, оп.1, спр.543. 23. Харківський губревком. Відомості про боротьбу з бандитизмом ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр.30.

В. В. КАБАЧЕК, ст. викладач НТУ “ХПІ”
М. М. ОЛІЙНИК, докт. іст. наук, професор Белгородського державного університету

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УСРР ІЗ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ПОЧАТКУ НЕПУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена аналізу праць українських істориків після 1991 р., що стосуються перших років непу. Зроблено висновок про зменшення їх інтересу до періоду непу та недостатню увагу до проблем діяльності місцевих державних органів з розвитку промисловості на початку 1920-х рр. Виявлено питання, що потребують наукової розробки в межах цієї проблематики.

The article is devoted to the first years of NEP (New Economic Policy) analysis of the works of Ukrainian historians in the period from 1991. Some conclusions are made about decrease of their interest to the NEP period and their less attention to the problems of industry development activities of the local states bodies in the beginning of 1920s. The questions of this problematic which need scientific study are presented.

Тривалий час радянська історія зображувалася досить упереджено й тенденційно: в умовах тоталітаризму історична наука фактично перетворилася на прислужницю режиму і виконувала ідеологічне замовлення компартійної номенклатури. Відтак, цікаво подивитися, як використовують сучасні науковці нові можливості, пов'язані з відкриттям архівів і зняттям офіційних обмежень, для комплексного переосмислення діяльності місцевих державних органів, що найчастіше фігурували в радянській літературі як “місцеві Ради”: чимало сучасних проблем сягають своїм корінням у радянське минуле, а з деякими припустими прямі порівняння. Зокрема, певний інтерес викликає висвітлення українськими істориками діяльності вказаних органів із розвитку промисловості в один із зламних моментів вітчизняної історії – на початку 1920-х рр. В історіографічному плані спеціально ця проблема ще не розглядалася: маємо окремі згадки в історіографічних підрозділах дисертацій з історії місцевих державних органів періоду непу, що готувалися в першій половині 90-х рр. минулого століття, або в значно більш загальних за проблематикою історіографічних дослідженнях [див., напр.: 1–3]. Проте майже два десятиліття посттоталітарного розвитку української історичної науки – уже достатній час для виявлення певних тенденцій у вивченні вказаної тематики, в тому числі – у зв'язку із суміжною. Певною мірою вирішенню цього завдання може слугувати дана стаття.

Події, пов'язані із крахом комуністичного режиму й розпадом СРСР, істотно змінили світогляд багатьох істориків і напрямки їхню наукових пошуків. При цьому спостерігаємо загальне зниження інтересу науковців до періоду 1920-х рр., пов'язане з цілою низкою факторів. По-перше, бачимо переорієнтацію багатьох фахівців на дослідження тематики, на яку за радянських часів накладалися “табу”. По-друге, маємо й суттєву зміну методологічних пріоритетів: як відзначають провідні українські історики (до речі, досить різні за поглядами і сферою наукових інтересів), у вітчизняній історіографії “з'явився крен у бік націоцентристських побудов” [4, с. 7], а сама українська історія “ототожнюється з історією націоналістичних рухів” [5, с. 9]. Поруч з цим дається взнаки й застаріла звичка певної частини науковців плазувати перед мінливою політичною кон'юнктурою й, виходячи з викривленого розуміння актуальності, поділяти тематику й періоди історичних досліджень на “прохідні” та “непрохідні” З цього приводу можна згадати, що Є. П. Юрійчук, проаналізувавши опубліковані праці та тематику захищених дисертацій за 1990–1997 рр. з періоду 1917–1922 рр., відзначала щодо них “ігнорування вивчення обставин кількарізового встановлення радянської влади в Україні” на тлі поодиноких спроб дослідників “встановити об'єктивну істину”, дійшовши загального висновку: “Подібний підхід до історичних явищ є повторенням радянського минулого, коли з «ідеологічної чи політичної доцільності» окремі історичні події й факти замовчувалися...” [6, с. 1].

Тож не дивно, що за таких умов маємо ситуацію, з приводу якої О. А. Пиріг констатувала: “Після 1991 р. не з'явилося серйозних праць, присвячених новій економічній політиці. Раніше надзвичайно популярна серед істориків і економістів проблема поступово стає «білою плямою»” [7, с. 92]. Можливо, цей вислів і є занадто категоричним (варто згадати вагомні праці з “непівської” проблематики хоча б самої О. А. Пиріг [див., напр.: 8; 9] та інших українських науковців), проте відбиває реальну тенденцію зниження інтересу до “непівської” проблематики: якщо на початку минулого десятиліття побачило світ чимало праць з історії 1920-х рр., (в основному завершувалися й оприлюднювалися результати наукових пошуків, розпочатих ще за радянських часів), то в подальшому їх хвиля помітно спадає.

Особливо істотним є згортання наукових пошуків з історії діяльності місцевих органів влади УСРР. Серед поодиноких праць початку 1990-х рр. варто назвати роботи Ю. П. Волосника [1; 10–12]. Використовуючи відомі та нові факти, дослідник зробив спробу їхнього переосмислення відповідно до духу часу. В цілому позитивно оцінюючи вказані праці, доводиться констатувати: переосмислення вдалося далеко не в усьому. Зокрема, автор не уникнув певної ідеалізації діяльності місцевих органів із розвитку ринкових

відносин, у тому числі – в промисловості, мало акцентуючи увагу на недоліках та прорахунках. Впадає в очі і явне перебільшення ролі міськрад в цих процесах, що, вочевидь, не в останню чергу впливало з дещо штучної постановки теми, обраної та затвердженої ще за радянських часів. Слід віддати належне автору: в пошуках потрібних фактів він звернув увагу на документи Київської міськради, яка, дійсно проявляла неабияку активність в питаннях розвитку промисловості [11, с. 29–30 та ін.], проте спроби екстраполювати поодинокі приклади на всю Україну не виглядали надто переконливими, примушували автора раз у раз приписувати результати діяльності губвиконкомів та їх відділів безправним міськрадам [див., напр.: 1, с. 12–13; 11, с. 31]. Таке перебільшення ролі міськрад суперечило навіть висновкам радянських істориків, зробленим за часів “перебудови” [13, с. 28–29].

Кандидатська дисертація О. В. Гребеннікової, захищена 1997 р., стала останнім дисертаційним дослідженням з історії місцевих рад України 20-х рр. ХХ ст. Дисертантка свідомо відмовилася від штампів “ради” на користь терміну “місцеві органи влади” і зробила спробу дати йому власне визначення: “система радянських органів влади, закріплена положеннями Конституції УСРР 1919 р.” – від сільського до губернського рівня (з’їзди рад, їх виконкоми, сільські та міські ради) [2, с. 1–2]. Зосередивши увагу на регіональній специфіці Донбасу, вона вийшла на вагомий узагальнення: формальний характер виборів, концентрація реальної влади в президіях виконкомів, існування місцевих органів в умовах жорсткого диктату “центру” і партапарату, що фактично вело до того, що ради “не були органами влади на місцях”. При цьому авторка подекуди впадала в негативистські крайнощі: зокрема, оцінюючи ставлення місцевих органів влади до приватного підприємництва, акцентувала увагу виключно на адміністративному тиску щодо останніх [2, с. 21–22, 15].

Працями Ю. П. Волосника та О. В. Гребеннікової фактично вичерпується доробок сучасних українських науковців із проблеми, що нас цікавить, хоча, на жаль, і в них діяльність місцевих владних органів у перші роки непу не знайшла адекватного відображення. Інші ж публікації з історії місцевих радянських органів [див., напр.: 14–18] або досить віддалені хронологічно й тематично, або носять оглядово-популярний характер. Історикам так і не вдалося створити істотних робіт історіографічного або узагальнюючого характеру на зразок кандидатських дисертацій Л. К. Костюк [19] та В. Г. Москаленко [20], що присвячені місцевим радам України в інші періоди їхнього існування, практично відсутні вагомий джерелознавчі дослідження.

Водночас з’явилося чимало літератури, опосередковано пов’язаної з нашою темою. Окреме місце займають роботи С. В. Кульчицького, який

здійснив спробу концептуального переосмислення подій 1920 – 30-х рр., результатом чого стала низка монографій і статей [21–27 та ін.]. Можливо, не з усіма твердженнями автора слід беззастережно погодитися, проте вказані праці, безсумнівно, накреслили магістральний шлях розвитку вітчизняної історичної науки при вивченні цієї доби радянської історії, в т.ч. – періоду непу. Саме так їх слід сприймати з точки зору нашої проблематики, на якій через інші, більш глобальні завдання, С. В. Кульчицький детально не зупинявся. Під таким же кутом варто розглядати і кандидатські дисертації Є. П. Юрійчук [6], Л. М. Марценюк [28], В. Г. Церковної [29], присвячені різним аспектам утвердження радянської влади в Україні. Щоправда, на нашу думку, вказані авторки (як певною мірою і С. В. Кульчицький), цілком справедливо відзначаючи нерівноправний характер взаємостосунків по лінії “Москва – Харків”, практично залишають поза увагою репродукціювання того самого централістського диктату на взаємовідносини республіканського “центру” із місцевими органами, що, очевидно, не може бути пояснено виключно в національно-державному контексті.

Певний інтерес становлять і дослідження політичних процесів в УСРР – з точки зору розуміння як політичного підґрунтя економічних рішень, так і політичної боротьби, що на початку 20-х рр. ХХ ст. ще спостерігалася в місцевих радах. Увагу істориків привернуло формування однопартійної системи в Україні [30–32], боротьба з опозицією в самій КП(б)У [33, 34], діяльність інших політичних партій як можливої альтернативи більшовикам і боротьба з ними останніх [35–38]. Значну групу складають праці з історії репресій, що були одним із провідних засобів ствердження та існування більшовицького режиму [39–42].

Вивчаються організаційні засади та досвід роботи окремих ланок управлінської системи 1920-х рр., на жаль, переважно – центральних [43–46]. Окремо варто відзначити спроби осмислення феномену партійно-радянської номенклатури, що здійснювали М. С. Дорошко, С. В. Кульчицький та В. Ф. Колесник [47–49]. При цьому одна із статей першого з них стосується формування керівної верхівки саме радянських органів [50]. Триває дослідження біографій радянських керівників, у тому числі – губернського рівня [51–54]. О. М. Мовчан, М. М. Олійник-молодший, а також Т. М. Філіпенко вивчали робітничий рух напередодні та в роки непу, зокрема – історію профспілок (у тому числі – на приватних підприємствах) і маловідому історію страйкового руху в УСРР [57–61].

Найбільшою групою наукових праць, що непрямо пов’язані з нашою темою, є історико-економічні. Відзначимо низку дисертацій узагальнюючого характеру, що з’явилися на початку минулого десятиліття [62–64], різні за формою роботи О. А. Пиріг [8; 9; 65 та ін.], одна із статей якої спеціально присвячена проблемам державної промисловості [66], а також праці з

сучасної історіографії непу [3; 67; 68]. Природно, вказані дослідження не приділяють великої уваги місцевій, регіональній специфіці, проте їх автори зробили чималий внесок у розв'язання деяких концептуальних питань. Зокрема, О.А. Пиріг, здається, остаточно поховала міф радянської історіографії про якийсь “план” чи “концепцію” непу, переконливо довівши спонтанний характер більшості економічних рішень – цей загальний висновок навіть відбився в назві її монографії [8]. Що ж до регіональних особливостей – ґрунтовних праць істотно бракує. З указаного напрямку відзначимо роботу донецьких авторів [69] яка носить, на жаль, скоріше, науково-популярний характер і корисна не стільки авторськими інтерпретаціями, скільки цікавим фактичним матеріалом та великими цитатами з маловідомих документів.

З'явилися дослідження з історико-правових та податкових аспектів непу [70; 71], проте комплексної роботи із проблем оподаткування промисловості поки що не бачимо. Продовжується вивчення історії української промисловості часів непу – як окремих галузей [72; 73], так і загальних проблем її державного регулювання та управління. Стосовно останніх назвемо розвідку В. І. Гринчуцького та Г. Б. Марцінишина [74] і роботи Н. В. Чорної [75–77]. Залишається тільки жалкувати, що їхні автори концентрують увагу на управлінських рішеннях центральних та республіканських органів щодо великої промисловості, а аналогічна діяльність місцевих державних органів та специфіка місцевої промисловості залишаються поза увагою.

Це ж стосується й першого комплексного дослідження з історії українських промислових трестів В. І. Гринчуцького [78] та ідентичної за тематикою кандидатської дисертації Л. В. Хмельницької [79]. У структурі цих праць відсутній навіть підрозділ про місцеві державні промислові об'єднання, а їхня діяльність згадується надто побіжно, без системного аналізу особливостей і відмінностей від великої промисловості. До того ж переважання серед джерел документів республіканських органів вплинуло й на позицію дослідників, які залишили без належної оцінки факти постійного зазіхання республіканських відомств на місцеві об'єднання [див., напр.: 78, с. 34–35, 37, 46–47].

Продовжує розроблятися й деяка інша тематика, започаткована за радянських часів, насамперед – історія промислової кооперації України [80–84], з якою в період непу досить активно співпрацювали місцеві державні структури. Для промисловості в умовах відродження ринку гостро постала проблема реалізації продукції. Відтак, певний інтерес становлять праці, пов'язані з розвитком торгівлі, авторами яких є історики В. В. Лантух [85–88], К. В. Лобач [89], Б. А. Кругляк [90] та економіст А. О. Маслов [91; 92]. Згадаємо і докторську дисертацію Б. І. Хорошуна [93], присвячену проблемам

продовольчої політики: постачання робітників продовольством мало в 1921–1922 рр. ледве не вирішальне значення для долі виробництва.

Поруч із названими історико-економічними напрямками, розробка яких стала продовженням досліджень радянських часів та їхнім переосмисленням і корекцією з використанням нових підходів, українські науковці започаткували вивчення й принципово нової тематики. Їхню увагу привернули проблеми, пов'язані з розвитком приватного підприємництва в роки непу. Однією з перших таких праць стала стаття економіста Л. Г. Шкодіної. Проте, як то кажуть, “перший млинець вийшов глевким”. Уже не звертаючи уваги на такі “дрібниці”, як неохайно оформлений довідковий апарат, що практично унеможливило перевірку багатьох наведених фактів, погане знання історичних аббревіатур («СТО» чомусь перекладається як “РТО”, а не РПО), стаття рясніє штампами, властивими радянській літературі, при її підготовці залучено надто вузьке коло джерел, а самі вони некритично сприйняті – зі збереженням притаманної їм стилістики та неточностей термінології – на зразок “місцева промисловість визначила [?! – В. К., М. О.] підприємства для здачі в оренду” і т.п. [див., напр.: 94, с. 218, 221–222, 225–226].

Усе вищевказане не дозволяє сприймати дану публікацію як ґрунтовну історичну працю. При такій оцінці ми, зрозуміло, далекі від того, щоб хоч якось протиставляти роботи економістів та істориків. І в минулому, і зараз чимало наукових праць дають приклади вдалого, свіжого погляду економістів на історичну проблематику. Можна згадати й те, що найвідоміший і найвизначніший сучасний український фахівець з історії непу та всього міжвоєнного періоду С. В. Кульчицький починав саме як економіст. Шкода, що названа стаття Л. Г. Шкодіної “не зовсім” вписується в цю позитивну тенденцію.

Незрівнянно більш плідним став доробок авторів перших докторських дисертацій з історії приватного підприємництва О.О. Сушка [95–97] і Ю. П. Волосника [98–102], а також М. М. Олійника-молодшого [103; 104]. Як бачимо, останні двоє, що ми їх згадували як фахівців з історії місцевих рад і профспілок, відповідно, після захисту кандидатських дисертацій змінили сферу своїх наукових інтересів і взялися за розробку проблеми приватного підприємництва, що за радянських часів подавалася виключно в негативному забарвленні, але ґрунтовно не розроблялася. Дослідження цих істориків цікаві для нас тим, що розглядають проблему взаємостосунків владних органів (у тому числі – місцевих) з підприємцями з точки зору останніх, а це, у поєднанні з неупередженим вивченням діяльності державних структур, і може дати об'єктивну картину реальності.

О. О. Сушка відзначимо ще й як автора однієї з перших спеціальних розвідок про денационалізацію в українській промисловості часів непу [105].

Проте його спроби термінологічного аналізу [96] не здаються надто вдалим: навряд чи висновок про переважно негативне забарвлення термінів “приватний”, “приватнопідприємницький” і т.п. в історико-економічній літературі 1920-х рр. (він, здається, лежить на поверхні) вартий тих зусиль, що доклав автор у своїх джерелознавчих і семантично-семасіологічних пошуках, що подекуди межують із казуїстикою. Що ж до теоретично-термінологічних пошуків, то Ю. П. Волосника вони привели до висновку про доцільність застосування терміну “нова буржуазія”, оскільки більшість непманів стали підприємцями саме в роки непу, а не були “уламком” дореволюційних буржуа [102, с. 92–93, 95, 388]. Хоча при цьому автор зауважував, що серед підприємців-промисловців (вони становили відносно незначний сегмент цієї соціальної групи, істотно поступаючись іншим, насамперед – підприємцям-торгівцям) ситуація була дещо іншою: наприклад, серед орендаторів промислових підприємств на початку 1920-х рр. переважали колишні власники [102, с. 89–90]. На жаль, необхідність реалізувати інші наукові завдання не дозволила Ю. П. Волоснику більш детально зупинитися на особливостях непманів-промисловців. Указані та інші цікаві спостереження соціологічного характеру дозволяють розцінювати докторську дисертацію Ю. П. Волосника й як дослідження з історичної соціології.

Стосовно вивчення такої важливої галузі наукових знань, як соціальна історія (праці цього напрямку корисні з точки зору усвідомлення соціальних умов, в яких діяли місцеві владні структури на початку 20-х рр. ХХ ст.), відзначимо: її розвиток йшов двома основними шляхами. Перший – певне продовження тематики радянської історіографії, присвячене політиці держави в соціальній сфері. Сюди можна віднести роботи з проблем безробіття та регулювання ринку праці, підготовки кадрів, формування та розвитку різних загонів інтелігенції (у тому числі – технічної), з’ясування малодосліджених питань боротьби із соціальними аномаліями [106–112]. На жаль, у цих роботах майже не знайшла відображення й переосмислення роль місцевих державних органів у вказаних процесах, яка, з точки зору фактичного матеріалу (безвідносно оцінок), свого часу була досить непогано розкрита в радянській історіографії.

Другий напрямок представлений принципово новими історико-соціологічними дослідженнями, серед яких назвемо докторські дисертації В. В. Подгаєцького (статистичний аналіз переписів 1923 та 1926 рр.) [113] і В. П. Коцура (історіографія соціальних змін в 1920 – 30-х рр.) [114] та кандидатську – Н.І. Коцур, присвячену соціальному становищу міського населення під час непу [115], а також спроби відтворення соціокультурного середовища в руслі історії повсякденності та мікроісторії в доповідях на міжнародній науковій конференції 2003 р. у Харкові. Серед праць, що

ввійшли до збірки за її підсумками, відзначимо спроби намалювати узагальнені соціально-психологічні портрети деяких груп, які мали відношення до подій і процесів, що нас цікавлять: керівників регіональних управлінь радянських спецслужб [116], українських непманів [117] і директорів державних промислових підприємств [118]. На жаль, остання стаття присвячена виключно генерації “червоних директорів” і не торкається початку 1920-х рр., коли їх присутність ще не була повсюдною.

Отже, констатуємо фактичне припинення досліджень з історії місцевих державних органів УСРР часів непу в сучасній українській історіографії, відзначимо чималу кількість праць із суміжної політичної, економічної та соціальної проблематики. Водночас, ціла низка важливих питань і досі залишається недостатньо або практично недослідженими. Зокрема, можна відзначити маловивченість періоду 1921–1922 рр., коли, власне, і здійснювався перехід до непу – як у цілому, так і в діяльності місцевої влади. Відсутні комплексні роботи з історії місцевих державних трестів, а кустарна промисловість досліджується у відриві від діяльності місцевих державних органів, яким вона була підпорядкована, або – у контексті розвитку кооперації. Лише останнім часом зроблено перші кроки по вивченню денационалізації промислових підприємств, у здійсненні якої важливу роль відігравали місцеві державні структури. Ці та інші “білі плями” радянських часів практично не ліквідовані й після 1991 р. Нові можливості майже не були використані сучасними істориками для переосмислення ролі місцевих радянських органів України часів непу, поза межами уваги дослідників практично досі залишається одна із ключових суперечностей радянської системи – між “центром” і “місцями”, яка, до речі, дається взнаки й зараз як успадкована від попередніх часів. Більше того – дослідження історії місцевих державних органів взагалі було згорнуто в останні десять років.

Список літератури: 1. *Волосник Ю. П.* Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921–1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький університет. – Запоріжжя, 1993. – 16 с. 2. *Гребеннікова О. В.* Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920–1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 24 с. 3. *Коцур Г. Г.* Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с. 4. *Ресніт О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 3-22. 5. *Потульніцький В. А.* Українська та світова наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3–20. 6. *Юрійчук С. П.* Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922): Автореф. дис... канд. іст. наук / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1997. – 21 с. 7. *Пуріг О. А.* Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 92-102. 8. *Пуріг О. А.* НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – 273 с. 9. *Пуріг О. А.* Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2002. – 40 с. 10. *Волосник Ю. П.* Діяльність горсоветов України по використанню частнокапіталістических елементів в промисленості

и торговле // Вестник Харьк. ун-та. – № 363: История. – Вып. 26. – Харьков, 1992. – С. 30–38.

11. Волосник Ю. П. Деятельность городских Советов Украины по осуществлению новой экономической политики (1921–1925) // Вестник Харьк. ун-та. – № 362. История. – Вып. 25. – Харьков, 1992. – С. 28–34. **12. Бердник А. Н., Волосник Ю. П., Головки Б. Г.** Деятельность Советов Украины по осуществлению НЭПа в промышленности (1921–1923 гг.) // Вестник Харьк. ун-та. – № 375. Проблемы политической истории Украины. – Харьков, 1993. – С. 127–130.

13. Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20–30 годы): Автореф. дисс... д-ра ист. наук / КГУ им. Тараса Шевченко. – К., 1991. – 38 с.

14. Духопельников В. М. Работа Харьковского горсовета по развитию народного образования (вторая половина 20-х – 30-е годы) // Вестник Харьк. ун-та. – № 363. История. – Вып. 26. – Харьков, 1992. – С. 38–47. **15. Духопельников В. М.** Деятельность местных органов власти Харьковщины среди национальных меньшинств // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920–1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 88–100. **16. Клименко В. А.** До питання про діяльність міських рад Сумщини у 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 25–26. – С. 69–71. **17. Полівець М. С.** Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень – липень 1917 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – 261 с. **18. Рядугина Т.** Радянські Ради: гасла та сутність // Хроніка. – 2000. – 1998. – № 27–28. – С. 372–388. **19. Костюк Л. К.** Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: Автореф. дисс... канд. іст. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 16 с. **20. Москаленко В. Г.** Местные Советы УССР в системе тоталитарной власти (30-е годы): Дисс... канд. іст. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 165 л. **21. Кульчицький С. В.** УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920 рр.): Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. – К., 1994. – 142 с. **22. Кульчицький С. В.** Партійно-радянський апарат у системі влади // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 3–15. **23. Кульчицький С. В.** Як вирішувалося “українське питання”: Чи була радянська Україна у 1917–1922 рр. незалежною? // Політика і час. – 1994. – № 9. – 12. **24. Кульчицький С. В.** УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995. – 203 с. **25. Кульчицький С. В.** Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с. **26. Кульчицький С. В.** Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) // Україна крізь віки. – Т. 11. – К., 1999. – 336 с. **27. Кульчицький С. В.** Запровадження нової економічної політики (До 80-річчя) // Історія України. – 2001. – № 13. – С. 1–4. **28. Марценюк Л. М.** Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918–1929 рр. (історичні аспекти проблеми): Автореф. дисс... канд. іст. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 20 с. **29. Церковна В. Г.** Українсько-російські відносини у 1919 – 1922 рр.: національно-державний аспект: Автореф. дисс... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 18 с. **30. Білошицький С. В.** Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): Автореф. дисс... канд. іст. наук / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с. **31. Бриндак О. Б.** Ліквідація більшовицькими політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття: Автореф. дисс... канд. іст. наук / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – 18 с. **32. Рубанин В. Є.** Про деякі аспекти утвердження однопартійності в системі державного врядування України // Вісник Харк. ун-ту. – № 381. Проблеми політичної історії України. – Харків, 1994. – С. 43–52. **33. Духопельников В. М.** Діяльність партійної опозиції в Харкові (20-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – С. 185–193. **34. Фесенко А. М.** Суспільно-політична ситуація в СРСР у 20-ті роки та альтернатива лівій опозиції: Автореф. дисс... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 24 с. **35. Боровик М. А.** Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 3–18. **36. Голикова О. М.** Меншовики: боротьба за

вплив у профспілковому русі України (кінець 1917–1920 рр.) // Вісник Харк. ун-ту. – № 442. Історія України. – Вип. 3. – Харків, 1999. – С. 78–84. **37. Козак О. В.** Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.). Історіографія проблеми: Автореф. дисс... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 1999. – 16 с. **38. Остапенко Я. М.** Ліквідація більшовицькими опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): Автореф. дисс... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т. – Харків, 2000. – 18 с. **39. Білас І. Г.** Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дисс... д-ра іст. наук / НАН України. – Львів, 1994. – 33 с. **40. Бут А. Н., Добров П. В.** Экономическая “контрреволюция” в Украине в 20 – 30-е годы ХХ века: от новых источников к новому осмыслению. – Донецк, 2000. – 314 с. **41. Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дисс... д-ра іст. наук / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с. **42. Подкур Р. Ю.** Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дисс... канд. іст. наук / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с. **43. Каницев Г. Ю., Пикалов В. Г.** Органи государственного контроля на Харьковщине (1921–1923 гг.) // Вісник Харк. держ. ун-ту. – № 413. Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 143–153. **44. Кисіль Ю. І.** НК РСІ України і бюрократизація держaparату (20–30-ті рр.) // Вісник Харк. ун-ту. – 387. Історія України. – Вип. 1. – Харків, 1996. – С. 213–221. **45. Рум'янцев В. О.** З досвіду роботи сесій Всеукраїнського ЦВК у 20-ті роки. // Вісник Харк. ун-ту. – № 81. Проблеми політичної історії України. – Харків, 1994. – С. 53–61. **46. Яковлева Л. В.** Документальні джерела про діяльність РНК України в період НЕПу (1921–1927): Автореф. дисс... канд. іст. наук / Ін-т української археографії. – К., 1994. – 20 с. **47. Дорошко М. С., Колесник В. Ф.** Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 40–51. **48. Дорошко М. С.** Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття: Автореф. дисс... д-ра іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 34 с. **49. Кульчицький С. В.** Партійно-радянський апарат у системі влади // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 3–15. **50. Дорошко М. С.** Формування органів представницької влади УСРР та їх керівної верхівки у 20-ті роки ХХ століття // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – К., 2003. – № 2. – С. 3–15. **51. Гавриленко А. А. М. Л.** Рухимович: Незвідомі сторінки біографії // Вестник Харьковского ун-та. – № 375: Проблемы политической истории Украины. – Харьков, 1993. – С. 73–80. **52. Гринченко В. Г.** Політична і господарська діяльність І. С. Клименка (1917–1937 рр.) Автореф. дисс... канд. іст. наук / Дніпропетровський ун-т. – Дніпропетровськ, 1993. – 18 с. **53. Солдатенко В. Ф.** Нарком Микола Скрипник (1919–1927 рр.) // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1–2. **54. Солдатенко В. Ф.** Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К., 2004. – 321 с. **55. Мовчан О. М., Реснет О. П.** Міжпартійна боротьба у профспілковому русі // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5. – С. 8–27. **56. Мовчан О. М.** Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 12–21; 1999. – № 1. – С. 31–41. **57. Мовчан О. М.** Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.): Автореф. дисс... д-ра іст. наук / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2004. – 35 с. **58. Олійник М. М.*** Діяльність профспілок на приватних підприємствах України (1921–1929 рр.) // Вісник Харк. політехніч. ін-ту. – № 18. Деякі питання історії Української держави. – Харків, 1993. – С. 64–73 (Знаком * тут і надалі позначені роботи М. М. Олійника-молодшого). **59. Олійник М. М.*** До питання про діяльність профспілок на приватних підприємствах України в 1921 – 1929 рр. // Вісник Харк. ун-ту. – № 381. Проблеми політичної історії України. – Харків, 1994. – С. 71 – 74. **60. Олійник М. М.*** Утворення і діяльність профспілок на приватних виробництвах України в період їх становлення і ліквідації (1921–1929 рр.): Автореф. дисс... канд. іст. наук / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 21 с. **61. Філіпенко Т. М.** Результати страйків робітників Донбасу у часи непу та заходи щодо припинення конфліктів // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 101–106. **62. Бакуменко О. П.** Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-економічні аспекти проблеми): Автореф. дисс... канд. іст. наук / КДУ ім. Тараса Шевченка. – К., 1992. – 26 с. **63. Диланян А. А.** Ринкові відносини в теорії і практиці

більшовицької партії в умовах непу: Автореф. дис... д-ра іст. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1992. – 37 с. **64. Каспрук І.І.** НЕП на Україні у 1921–1923 рр. (історико-політичний аналіз): Дис... канд. іст. наук / Львівський держ. ун-т ім. І.Я. Франка. – Львів, 1993. – 220 с. **65. Пиріг О. А.** Джерела з історії НЕПу: потреба нового прочитання // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 58–62. **66. Пиріг О. А.** Державна промисловість України в контексті нової економічної політики // Наукові записки з української історії. – Вип. 10. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 342–354. **67. Єфименко Г. Г.** Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 3–24. **68. Єфименко Г.** Нові підходи до вивчення історії 1920 – 30-х років в сучасній російській історіографії // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 137–144. **69. Никольський В. Н., Изюмов В. И.** НЭП в Донбассе: Историческое исследование. – Донецк, 1992. – 128 с. **70. Глиняна К. М.** Цивільне право в період НЕПу в Україні // Вісник Одеського ін-ту внутрішніх справ. – 1998. – № 4. – С. 70–76. **71. Корновенко С. В.** Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с. **72. Бубін І. В.** Легка промисловість України в умовах нової економічної політики (1921–1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Одеський ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1994. – 19 с. **73. Леоненко Л.М., Марцінишин Г.Б.** Досвід розвитку сировинної бази цукрової промисловості України в роки НЕПу // Економіка і управління. – 1999. – № 2. – С. 95–105. **74. Гринчуцький В.І., Марцінишин Г.Б.** Проблема фінансування промисловості в умовах ринку (з досвіду НЕПу) // Фінанси України. – 1997. – № 6. – С. 112–119. **75. Черная Н. В.** Госкапитализм на Украине в 20-е годы: Поиск, противоречия, причины кризиса // Вестник Харьк. ун-та. – № 373. Проблемы политической истории Украины. – Харьков, 1993. – С. 141–147. **76. Чорна Н. В.** Реорганізація управління промисловістю України в умовах утвердження адміністративно-командної системи // Вісник Харк. ун-ту. – № 381. Проблеми політичної історії України. – Харків, 1994. – С. 64–71. **77. Чорна Н. В.** Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1998. – 17 с. **78. Гринчуцький В. І.** Промислові трести України в 20-ті роки. – К., 1997. – 178 с. **79. Хмельницька Л. В.** Промислові трести України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с. **80. Бутенко В. І.** Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) // Вестник Харьк. ун-та. – № 363. История. – Вып. 26. – Харьков, 1992. – С. 3–10. **81. Голець В. В.** Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с. **82. Дзюбак С.** Кустарно-промислова кооперація на Поділлі в 1921 – 1926 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : 36 статей. – 2001. – Вип. 12. – С. 122–128. **83. Олійник М. М., Смирнов В. М.** Розвиток кустарно-промислової кооперації в Україні у 20-ті рр. // Вісник Харк. політехніч. ін-ту. – № 18. Деякі питання історії Української держави. – Харків, 1993. – С. 31–37. **84. Смирнов В. М.** Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. політехніч. ін-т. – Харків, 1994. – 252 л. **85. Лантух В. В.** Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Харьков, 1992. – 190 с. **86. Лантух В. В.** Про стан обліку і статистики в торгівлі України в роки непу // Вестник Харьк. гос. ун-та. – № 385. История. – Вып. 28. – Харьков, 1994. – С. 120–127. **87. Лантух В. В.** Торговля в Україні в 1921–1932 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук / Харківський ун-т. – Харків, 1995. – 36 с. **88. Лантух В.В.** Культура городской торговли в Украине в 1920-е годы // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920 – 1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 150–159. **89. Лобач К. В.** Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект): Дис... канд. іст. наук / АН України. – Київ, 1993. – 235 л. **90. Кругляк Б. А.** Методологічні основи вивчення історії НЕПу в Україні і проблеми розбудови

ринкового господарства незалежної держави // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 225–229. **92. Маслов А.** Товарные биржи на Украине в период нэпа // Экономика Украины. – 1995. – № 3. – С. 62–66. **93. Маслов А. О.** Внутрішня торгівля України в період непу (1921–1929): Автореф. дис... канд. екон. наук / Ін-т економіки НАН України. – К., 1995. – 20 с. **94. Хорошун Б. І.** Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 35 с. **95. Шкодіна Л. Г.** Приватне підприємництво в господарстві України (1921–1930 рр.) // Вісник Харк. ун-ту. – № 401. Історія України. – Вип. 2: 80-річчя Української революції. – Харків, 1998. – С. 216–226. **97. Сушко О.** Державне регулювання приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 76–90. **96. Сушко О. О.** Особливості висвітлення приватного підприємництва в історико-економічній літературі 20-х рр. ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 34–48. **97. Сушко О. О.** Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 31 с. **98. Волосник Ю. П.** Податкова політика у відношенні приватного торговельно-промислового підприємництва в Україні у роки непу (1921–1928 рр.) // Вестник Харьковского государственного университета. – № 385. История. – Вып. 28. – Харьков, 1994. – С. 137–145. **99. Волосник Ю. П.** Національний склад нової буржуазії України в роки непу // Вісник Харк. ун-ту. – № 401. Історія України. – Вип. 2: 80-річчя Української революції. – Харків, 1998. – С. 119–129. **100. Волосник Ю. П.** Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки непу // Вісник Харк. ун-ту. – № 413. Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 153–161. **101. Волосник Ю. П.** Підприємці України та державний апарат у роки НЕПу // Грані: Наук.-теор. альманах (Дніпропетровськ). – 2002. – № 2 (22). – С. 42–47. **102. Волосник Ю. П.** Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис... д-ра іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 658 с. **103. Олійник М. М.*** Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 16–29. **104. Олійник М.*** Вплив державної політики на розвиток приватно-орендних та приватновласницьких підприємств України в 1922–1926 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2002. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 78–85. **105. Сушко О. О.** Організаційно-господарські форми денационалізації промисловості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 112–122. **106. Лантух І.В.** Біржі праці як регулятори ринку робочої сили в Україні в роки нової економічної політики // Вісник ХНУ. – № 441. Історія. – 1999. – Вип. 31. – С. 183–191. **107. Никольський В. М.** Безробіття в Донбасі часів непу // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 50–57. **108. Прилуцька Л. А.** Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с. **109. Куглер С.** Тоталітарна система і праця // Нова політика. – 1997. – № 4. – С. 24–27. **110. Гнітько С.П.** Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук / НАН України. – К., 1996. – 25 с. **111. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В. І.** До початку формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 53–62. **112. Іщенко І. В.** Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): Досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с. **113. Подгаєцький В. В.** Соціальна структура населення городов Украины в годы нэпа (опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг.): Дисс... д-ра іст. наук / Днепропетровский ун-т. – Днепропетровск, 1992. – 663 л. **114. Коцур В. П.** Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: Історіографія: Автореф. дис... д-ра іст. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 37 с. **115. Коцур Н. І.** Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921–1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 27 с. **116. Золотарев В.А.**

Руководящий состав органов государственной безопасности Харьковской области в 1919 – 1941 годах // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920 – 1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 112–125. **117.** *Волосник Ю. П.* Социальный портрет элмана Украины: Мифы и реальность // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920 – 1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 65–78. **118.** *Эпштейн А. И.* Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20–30-х годов – менеджеры особого типа // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920–1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 344–354.

УДК 94(470+571)"1857/1884"

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ „ХПІ”

Б. В. ТІТЛІНОВ – ІСТОРИК РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглядаються головні віхи життя широко відомого свого часу російського вченого, публіциста та релігійного діяча Бориса Васильовича Тітлінова (1879 – ?), аналізуються його найбільш значні наукові праці та внесок у розвиток історії Російської Православної Церкви.

The crucial moments of life, principal scientific works and important place in the historiography of the Russian Orthodox Church of the renowned Russian scientist, essayist and religious activist Boris Vasilievitch Titlinov (1879 - ?) are examined in the report.

В історії російського православ'я ще й досі є імена, відомі тільки вкрай обмеженому колу фахівців. Серед них – ім'я Бориса Васильовича Тітлінова. Свідoctва про його життя й діяльність доволі обмежені, спеціальних досліджень або окремих наукових публікацій взагалі немає, причому як у дорадянській, так і в радянській історіографії. Сучасні російські історики та церковні діячі роблять окремі спроби висвітлити життєвий шлях та наукові здобутки Б. В. Тітлінова, проте, це лише оглядові довідки та обривчасті факти, що розміщуються, головним чином, на Інтернет-сайтах.

Саме тому, метою даної статті є спроба систематизувати розрізнені свідoctва з біографії Б. В. Тітлінова, проаналізувати його головні праці та погляди на різноманітні аспекти церковної історії.

Достовірно відомо, що Борис Васильович Тітлінов народився 8 серпня 1879 р., у російському місті В'ятка, у родині міжевого чиновника та вчительки [1]. У 1899 р. закінчив в'ятську духовну семінарію, після чого вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії, проте, не

задовольнившись виключно вищою духовною освітою, він незабаром закінчив і світський навчальний заклад – Археологічний інститут [1].

У період з 1905 р. по 1908 р. Б. В. Тітлінов одночасно працював викладачем філософії, психології та педагогіки в Литовський духовній семінарії, а також у 1-ій гімназії та в хіміко-технологічному училище міста Вільно [1]. 1905 р. захистив магістерську дисертацію за темою „Уряд імператриці Ганни Іоанівни в його ставленні до справ православної церкви”, а в 1916 р. дістав ступінь доктора церковної історії [1]. З вересня 1908 р. до 1918 р. працював в духовній академії Санкт-Петербурга, спочатку на посаді доцента кафедри історії російської церкви, потім – екстраординарного та ординарного професора [1].

Незважаючи на свій духовний сан, Б. В. Тітлінов мав настільки нетрадиційно „бунтарський” склад характеру, що дуже лояльно, навіть, із захопленням, сприймав багаточисельні революційні події в Російській імперії, жваво цікавився радикальними ідеями, усіяко намагався долучитися до бурхливих політичних процесів першої половини ХХ ст. й пристосувати до них Православну Церкву. Одразу ж після Лютневої революції, він став активним членом створеної 7 березня 1917 р. у Петербурзі „Загальноросійської спілки демократичного православного духовенства и мирян”, яка знаходилася під патронатом обер-прокурора Синоду В. І. Львова і фактично стала предтечею обновленського руху (організація швидко набула популярності та відкрила філії навіть в Україні – у Києві, Харкові, Одесі) [1]. Члени нової організації публічно висловлювали невдоволення православним догматизмом, критикували існуючі церковні обряди й канонічний устрій церковного управління [1].

8 березня 1917 р. Б. В. Тітлінов звернувся до обер-прокурора Синоду В. М. Львова із запискою про створення нового незалежного церковного видання під гаслом „вільна церква вільного народу”, дуже швидко отримав дозвіл, почав видавати часопис „Церковно-суспільний вісник” і був призначений її редактором [1]. За думкою сучасників, саме після цього призначення позиції „Спілки” особливо зміцнилися, а часопис одразу перетворився на „рупор модерністських ідей” [2; 3]. У виданні друкувалися статті політико-релігійного характеру, зокрема, стосовно ставлення православного відомства до Установчих Зборів, проти відновлення Патріаршества тощо [1].

Державний переворот Жовтня 1917 р. сприяв радикалізації поглядів Б. В. Тітлінова. У лютому 1918 р. він заснував чергову інакомислячу газету „Світ Божий” і хоча було надруковано лише один її номер, його вистачило, щоб продемонструвати сміливу позицію окремих духовних осіб, які закликали підтримати революцію й сприйняти ленінську стратегію створення робітничо-селянської держави нового типу [1]. Разом із тим, Б. В. Тітлінов

взяв на себе сміливість критикувати й політику більшовицької влади, зокрема, експропріацію церковної власності [1].

Усі ці роки Борис Васильович не залишав викладацької діяльності. З 1919 р., після ліквідації духовно-навчальних закладів, він став співробітником кафедри історії релігії історико-філологічного факультету Петроградського університету, читав лекційні курси в пролетарському університеті Вологди; у 1924–1929 рр. працював в обновленському Вищому богословському інституті на посадах професора, проректора та ректора; крім того, не припиняв наукову роботу, літературну діяльність, виконував обов'язки священнослужителя [1].

Пробільшовицькі настрої та прогресивні погляди не захистили відомого наукового та церковного діяча від переслідувань із боку сталінського уряду. На початку репресивної ери, 10 лютого 1930 р., Б. В. Тітлінов був заарештований органами ОГПУ за звинуваченням в антирадянській агітації, антисемітизмі та контрреволюції й відправлений на три роки до табору, але в 1932 р. достроково звільнений з правом проживання на території СРСР [1].

На цьому достовірні біографічні свідчення про Б. В. Тітлінова перериваються. Його подальша доля майже невідома й базується на уривчастих даних і чутках. Є припущення, що під час Великої Вітчизняної війни він залишився на окупованій території (на якій саме не відомо), виконував обов'язки священника й за нез'ясованих обставин був страчений фашистами [1]. Точну дату загибелі не встановлено й документального підтвердження наведених фактів не знайдено.

Проте, незважаючи на скупі біографічні свідчення, які не дозволяють повною мірою оцінити Тітлінова-людину, можна скласти доволі чітке уявлення про Тітлінова-історика. Збереглися наукові праці, що надають можливість ознайомитися з його історичними поглядами та досягненнями.

У першу чергу, слід відмітити, що Б. В. Тітлінов і до сьогодні залишається автором єдиних фундаментальних досліджень у галузі історії російської православної духовної освіти XIX ст. Найбільш повно ним були вивчені ліберальні реформи церковної школи 1808–1814 рр., яким присвячена окрема робота „Духовная школа в России в XIX столетии: К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года”; а також реформи обер-прокурора М. О. Протасова 1840 та 1851 рр. і радикальні перетворення Олександра II 1867–1869 рр., аналіз яких міститься в монографії „Духовная школа в России в XIX столетии (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов)” [4; 5].

Проблеми духовно-навчальних перетворень висвітлені достатньо детально. Поряд з адміністративним і виховним аспектами, питаннями про підготовку та хід реформ, Б. В. Тітлінов зробив акцент на організації навчального процесу в православній церковній школі першої-другої половини XIX ст. [4; 5]. На підставі архівних справ Духовно-навчального

управління при Святішому Синоді, автор навів дані про навчальне навантаження в духовних училищах, семінаріях та академіях (причому ретельно порівнявши аналогічні показники різних років), про зміст навчальних курсів, у тому числі, і зі світських дисциплін, торкнувся проблем забезпечення церковної школи навчально-методичною літературою, тощо [4; 5].

Але, слід визнати, що створити цілісну картину реформ Б. В. Тітлінов не зумів. Наприклад, було залишено поза увагою питання про причини й передумови духовно-навчальної реформи 1867–1869 рр., яку дослідник розглядав у якості своєрідного автономного явища, не пов'язуючи його з процесами реорганізації всієї державної системи освіти. Не були досліджені проблеми підготовки педагогічних кадрів, становище методичної бази та вдосконалення принципів викладання. Крім того, неприхована ідеалізація реформи Олександра II не дозволила історичу об'єктивно її оцінити, визнати незавершеність і невирішеність багатьох проблем.

Узагалі, Б. В. Тітлінову не вдалося розробити цілісну наукову концепцію в дослідженні проблеми російської православної духовної освіти та детально висвітлити всі аспекти навчального процесу в церковній школі, однак, і це слід ще раз особливо підкреслити, велике значення його праць полягає в тому, що вони залишаються єдиними спеціальними науковими розробками з історії духовно-навчальних реформ XIX ст.

1923 р. вийшла друком робота „Новая Церковь”, яка підтверджує той факт, що Б. В. Тітлінов був одним з апологетів, найактивніших засновників і головних діячів обновленства – руху, який виник усередині Російської православної церкви після Жовтневого перевороту 1917 р. з метою створення особливої церкви „комуністичного християнства” та ідейного приєднання до радянської влади. Він ретельно виклав особливості та відмінності домінуючих обновленських течій, проаналізував їхні програмні вимоги, намагався з'ясувати, чим насправді було обновленство – реформацією або революцією [6]. Історик довів, що оскільки обновленство не передбачало перегляду догматичних норм і обрядів, не торкалося символу віри, то воно й не могло претендувати на статус реформації; перетворення ж здійснювалися не революційним, а традиційним для православ'я соборним шляхом, тому трактувати обновленство як церковну революцію також, за думкою історика, було неправомірно [6].

Проте в роботі Б. В. Тітлінова міститься й доволі сумнівний висновок. Автор занадто ідеалізував радянську владу, вважаючи, нібито вона взагалі не цікавилася проблемами віросповідання, не втручалася в справи церкви й надавала їй повну свободу дій [6]. Безумовно, з подібною точкою зору не можливо погодитися, оскільки достовірно відомо, що на початковому етапі розвитку Радянської держави, більшовики наполегливо практикували

використання модерністського релігійного руху з метою розколу і знищення Православної Церкви.

У 1924 р. було надруковано ще одне значне та неординарне за змістом дослідження Б. В. Тітлінова – „Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860–1905” [7]. Очевидно, віддаючи данину революційному часу, „духовна особа”, яка захопилася далеко не духовними ідеями, саме таким чином намагалася продемонструвати безпосередню причетність „прогресивних” представників православного духовенства до революційно-визвольного руху. У роботі містяться переконливі, документально підтвержені факти, що дозволяють прослідкувати поступове втягнення молоді духовного звання до ліберально-демократичного та революційного руху, її участь в організаціях соціал-революціонерів і соціал-демократів, проаналізувати витoki антимонархічних поглядів і противладних дій вихованців церковної школи, зокрема, у відповідь на реакційну політику уряду Олександра II кінця 70-х рр. XIX ст. та на контрреформи 1884 р. [7].

Таким чином, не викликає сумнівів значний внесок Бориса Васильовича Тітлінова в розвиток історії Російської Православної Церкви. Його наукові дослідження до сьогодні не втратили актуальності та наукової новизни, дозволяють скласти достатньо повне уявлення відносно реформаційних перетворень у системі православної духовної освіти XIX ст., виявити місце й роль духовенства в революційно-демократичному русі 1860–1905 рр., детально прослідкувати механізм створення, особливості та головні функції обновленського руху. Роботи Тітлінова яскраво демонструють неповторний колорит своєї епохи, відображають особливості образу мислення науковців другої половини XIX – початку XX ст.

Безумовно, наукові здобутки російського історика церкви повинні ретельно вивчатися й широко використовуватися сучасними фахівцями, як фундамент для історичних досліджень відповідного характеру.

Список літератури: 1. <http://webmaster@nlr.ru>. 2. <http://pobeda.ru>. 3. <http://portal-credo.ru>. 4. *Титлинов Б. В.* Духовная школа в России в XIX столетии: К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года. – Вильна, 1908. – 386 с. 5. *Титлинов Б. В.* Духовная школа в России в XIX столетии. (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). – Вильна, 1909. – 427 с. 6. *Титлинов Б. В.* Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860–1905. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – 170 с. 7. *Титлинов Б. В.* Новая Церковь. – Пг.– М., Б.И. – 1923. – 110 с.

УДК 342.5:281.9

В. І. СИЛАНТЬЄВ, докт. іст. наук, професор НТУ «ХП»

М. М. ОЛІЙНИК, докт. іст. наук, професор Белгородського державного

університету

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917–1930 РР.

У статті висвітлений процес дезінтеграції українського православ'я, формування нової моделі взаємин державних і церковних владних структур в Україні за часів революційних подій і соціалістичних перетворень 1917–1930 рр.

The article is devoted to the analysis of Ukrainian orthodoxy disintegration, formation of the new relations model of state and church structures in Ukraine in 1917–1930.

1917–1930-ті рр. в історії України були періодом національної революції, громадянської війни та впровадження певних соціально-економічних і політичних перетворень. Одночасно зазнавали змін моделі державно-церковних відносин, головні суб'єкти яких відрізнялися своїми уявленнями про минуле і майбутнє українського народу. Ці відносини набували певних рис і особливостей, розкриття яких допоможе сформулювати деякі наукові висновки.

Мета статті – узагальнити результати багаторічних досліджень, викладених нами в попередніх публікаціях [1–16], сформулювати висновки щодо ставлення світських владних структур до місця й ролі православної церкви в державі й суспільстві у визначений період; економічного становища релігійних громад та інших церковних структур; причин і наслідків розколу православної церкви, «обновленського», у тому числі «автокефального» руху; міжконфесійних відносин, основних напрямів і форм діяльності православного духовенства та радянських органів антирелігійної пропаганди.

Перший висновок полягає в тому, що уряди Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії та Добровольчої армії або вважали обов'язковим, або не заперечували існування православної церкви в Україні, тоді як радянська влада ставила на меті повне її знищення як соціальної інституції.

Соціалістичні уряди Української Народної Республіки та УСРР відокремили Українську православну церкву (УПЦ) від держави, уряд Української Держави вимагав від неї лише політичної лояльності, Директорія надала автокефалію, але намагалася підпорядкувати її собі, тобто запровадити російську дореволюційну модель державно-церковних взаємин. Наміри Директорії залишилися нездійсненими, але в повному обсязі були реалізовані за радянських часів.

Щодо економічного становища православних церковних структур треба зазначити наступне: соціалістичні уряди УЦР та Директорії планували

націоналізувати церковно-монастирську власність, уряд Гетьманату та адміністрація Добровольчої армії не встигли остаточно визначитися з цього питання, але всі вони намагалися надати фінансову допомогу духовенству, церковним установам або духовним навчальним закладам. На відміну від них уряд Радянської України, за прикладом російських більшовиків, відокремив церкву від держави, позбавив її прав юридичної особи, власності, майна та джерел фінансування. Відповідні державні органи реєстрували релігійні громади та контролювали їхню діяльність, надавали їм в оренду культові споруди, визначали розміри орендної плати, намагаючись усіляко послабити економічні позиції православної церкви, обмежити її вплив на віруючих. Задля цього більшовики не зупинилися й перед насильницьким вилученням церковних цінностей, використавши настрої мільйонів людей, які опинилися на межі загибелі внаслідок голоду 1921–1922 рр.

Важливими засобами руйнування економічних підвалин УПЦ також були: націоналізація церковно-монастирських земель, культових споруд та їхнього майна; вилучення церковних дзвонів; штучне завищення орендної плати за користування культовими спорудами та розмірів страхових платежів за них, податків на священнослужителів; заборона церковним установам і релігійним громадам займатися будь-якою економічною діяльністю; повне позбавлення громад та духовенства державної матеріальної допомоги, заборона священнослужителям отримувати винагороду за виконання релігійних обрядів.

Наведені заходи були спрямовані не лише на відокремлення церкви від держави, а й на позбавлення віруючих умов для задоволення релігійних потреб, що суперечило теоретичним та політичним настановам самої більшовицької партії та Радянської держави.

Конкретними виконавцями завдань із руйнування економічних основ існування українських православних церков були: Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави (з 1924 року – Відділ культів) Адміністративного відділу адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР та їхніх комісій (ліквідкомів) на місцях; Міжурядова (міжвідомча) комісія НКВС УСРР у справах безпритульних спілок і об'єднань (МКОСО), яка реєструвала релігійні громади та їхні статuti; VI відділення таємно-політичного відділу ДПУ УСРР; органи прокуратури та фінансово-податкові органи. Найбільш важливі питання державно-церковних взаємин вирішували НКВС УСРР, ВУЦВК та його Президія, які узгоджували свою політику з відповідними органами СРСР.

Серед істориків досі відсутня єдина точка зору щодо виникнення та розвитку “обновленського” руху в РПЦ та українському православ'ї. Ми вважаємо, що він виник ще в дореволюційні часи і був викликаний об'єктивною необхідністю реформування церковного життя та державно-церковних відносин у Російській імперії. Цей рух поживався після

повалення самодержавства, ліквідації старих органів управління та запровадження патріаршества, але супроводжувався масовими порушеннями канонічного устрою церковного життя, свавіллям, ущемленням прав і інтересів церковної спільноти в цілому, руйнацією соборності – найбільш важливого принципу організації церковного життя.

Першою “обновленською” течією в українському православ'ї ми вважаємо рух за автокефалію УПЦ, ініційований і очолюваний представниками світських політичних кіл і духовенства. Спочатку їхня діяльність була спрямована на підтримку національних урядів у їхній боротьбі за створення самостійної української державності. За своїм характером ця діяльність була не стільки церковно-релігійною, скільки політичною, спрямованою проти прибічників патріаршої РПЦ на теренах України та проти радянських “обновленських” церковно-релігійних течій. Виникнення “автокефального” руху стало першим кроком до розмежування православного кліру й мирян України на окремі ворогуючі групи.

Розкол українського православ'я на певні “обновленські” церковно-релігійні течії значно поглибився на початку 20-х рр. ХХ ст. внаслідок навмисної провокаційної діяльності радянських адміністративно-репресивних органів. Вона призвела до розколу суспільства не лише за класовою, а ще й за конфесійно-релігійною ознакою, сприяла дискредитації, послабленню й ліквідації канонічної патріаршої РПЦ та її українських епархій – носіїв і розповсюджувачів православної ідеології. Сталося зіткнення двох протилежних ідеологій – комуністичної й православної – рівного якому за глибиною, розмахом, гостротою та непримиренністю православна церква не переживала мабуть за всю свою історію. Унаслідок цього українське православ'я в 20-ті роки перетворилося в конгломерат непримиренних, ворогуючих між собою церковно-релігійних течій, а саме: **УАПЦ**, яка визнала радянську владу і деякий час використовувалася більшовиками як знаряддя боротьби проти прибічників патріаршої церкви в Україні, а в 1922–1930 рр. – проти інших українських “обновленських” церковних течій; **“Діяльно-Христова Церква”**, яка виникла внаслідок спровокованого органами ДПУ УСРР розколу УАПЦ у травні 1924 – жовтні 1925 рр., за допомогою якої планувалося захопити ВПЦР УАПЦ, поставити її діяльність під контроль органів радянської влади; **Синодальна (“обновленська”) автокефальна УПЦ**, яка була створена за участю органів ДПУ УСРР і очолювалася їх агентами, повинна була “підмінити” УАПЦ, підірвати її авторитет та обмежити вплив на віруючих; **Соборно-Єпископська (“обновленська”) церква**, прорадянська, створена в червні 1925 року в Лубнах з метою розколу українських прихильників патріаршої РПЦ та для боротьби проти УАПЦ.

Постійно конфліктуючи між собою, свідомо чи несвідомо “обновленці” виконували головне своє призначення – під керівництвом органів ДПУ-НКВС УСРР боролися проти патріарших православних громад України як найбільш

впливових і авторитетних в очах парафіян, а також проти УАПЦ – найбільш національно-патріотично налаштованої.

Штучно загострюючи протиріччя між церковно-релігійними течіями, навмисно розпалюючи між ними ворожнечу й ненависть, застосовуючи при цьому провокації, погрози, арешти й навіть фізичне знищення їхню представників, більшовики послабили позиції та обмежили вплив усіх церковно-релігійних течій, підірвали їх авторитет в очах громадськості.

Не зумівши остаточно зламати опір “тихонівців” та “липківців”, більшовики ініціювали об’єднання “обновленських” церковно-релігійних течій в “обновленську” РПЦ, а в 1930 році ліквідували УАПЦ. Лише завдяки цьому їм удалося позбутися колишньої канонічної патріаршої РПЦ, непокірної неканонічної УАПЦ та створити псевдотихонівську “обновленську” РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), церкву державну (не юридично, а фактично), яка визнала й освятила радянську владу, а незабаром поглинула всі українські православні громади.

Розкол УПЦ обумовив і належність духовенства до певних релігійних конфесій. Ретельний аналіз різноманітних джерел дає право стверджувати, що в 1917–1930-х рр. православне духовенство поділялося на три групи: а) **прибічників канонічної патріаршої церкви**, які досить лояльно поставилися до Тимчасового уряду Росії та адміністрації Добровольчої армії, насторожено – до всіх національних урядів України, вороже – до радянської влади, прихильників автокефалії УПЦ і представників усіх “обновленських” церковних течій 1922–1930-х років. Українські “тихонівці” визнавали необхідність модернізації церковного життя, але лише на канонічних засадах, з дотриманням рішень вищих органів церковної влади – Помісного Собору РПЦ 1917–1918 років та Всеукраїнського церковного Собору 1918 року. Свої рішення та дії вони старалися узгоджувати з патріархом РПЦ, під юрисдикцією якого українські єпархії перебували формально до проголошення Директорією автокефалії УПЦ у січні 1919 року, а реально – весь час, маючи статус автономії; б) **духовенство та миряни Синодальної автокефальної (обновленської) та Соборно-Єпископської православних церков**, створених за допомогою органів радянської влади та колишніх прибічників патріарха РПЦ Тихона для подальшого розколу РПЦ, а також духовенство Діяльно-Христової Церкви, яка виникла внаслідок розколу УАПЦ, ініційованого органами радянської влади.

За своєю ініціативою або під тиском радянських владних структур та під їхнім таємним керівництвом “обновленці” брали участь у боротьбі проти “тихонівців” та “автокефалістів”, а останні – проти інших православно-релігійних течій, тому всі вони несуть моральну відповідальність за порушення церковних канонів; в) **духовенство та прихожани УАПЦ**, діяльність яких була якісно новим етапом розвитку УПЦ. Через її автокефалію передбачалося досягти демократизації церковного життя та

гармонізації взаємин з владними структурами українських національних державних утворень 1917–1920-х рр., а у 20-х роках – з органами радянської влади. Постійне тяжіння до владних структур зумовлювалося не лише намаганням підтримати державотворчі процеси в Україні, але й сподіваннями на підтримку з їхнього боку, тому що “автокефалісти” сприймалися основною масою православних віруючих як розкольників, “самосвяти” та порушники церковних канонів.

Програма діяльності “автокефалістів” із модернізації УПЦ багато в чому збігалася з програмами інших “обновленських” українських церков 1922–1930-х років, але характеризувалася чітко визначеною національно-патріотичною спрямованістю, порушеннями церковних канонів та силовими методами підпорядкування православних парафій. За радянських часів УАПЦ завершила своє організаційне оформлення, визнала нову владу, але залишилась не визнаною ні цією владою, ні іншими православними церквами.

Розкол українського православ’я та міжконфесійна боротьба 1917–1930-х рр., жертвами якої були сотні представників духовенства й мирян, сталися не лише внаслідок насилля та злочинних дій з боку світських органів влади, а й з вини представників духовенства, діяльність яких обумовлювалася не лише піклуванням про влаштування церковного життя, а й політичними, економічними та іншими інтересами.

Основними напрямками та формами діяльності православного духовенства за часів революційних подій і громадянської війни 1917–1920-х років були: а) **заходи щодо демократизації та поживлення церковного життя**, а саме: створення єпархіальних, церковнопарафіяльних рад і союзів, проведення з’їздів благочинних та соборів, вибори та перевибори священників; організація проповідницьких гуртків із числа законовчителів для поживлення проповідницької роботи в парафіяльних храмах; духовно-просвітницькі читання з вітчизняної історії, догматичного та морального богослов’я; індивідуальні та групові бесіди з прихожанами; підготовка та урочисте святкування церковно-релігійних та нових державних свят; виконання обрядів хрещення новонароджених, вінчання молодят, поховання померлих та видача відповідних свідоцтв; урочисті богослужіння, молитви та інші церковні обряди на честь відповідних урядів, читання й коментування Універсалів УЦР, грамот уряду Української Держави, звернень адміністрації Добровольчої армії тощо; благодарственні молебні в зв’язку з визволенням денікінцями населених пунктів України від радянських військ, заклики у православних храмах стати на захист “єдиної і неподільної Русі” та підтримати Добровольчу армію в її боротьбі проти радянської влади; б) **участь у позахрамових публічних заходах**: освячення приміщень державних установ та навчальних закладів; хресні ходи; панахиди по загиблих українських та білогвардійських вояках; дні “церковно-національного лиха”

та “всенародного покаяння” в зв’язку з поразками в боях проти Червоної армії; служіння військовими священниками в українському війську або в Добровольчій армії; заходи зі створення автокефальної УПЦ або збереженню єдності православної церкви.

За радянських часів у церковних колах жваво обговорювалися різні питання церковного життя, у тому числі пов’язані з боротьбою проти інших церковно-релігійних течій (на соборах, єпархіальних з’їздах духовенства, парафіяльних зборах тощо);

Серед храмових заходів найбільш розповсюдженими були: богослужіння та проповіді; обряди хрещення, вінчання та поховання (після їхньої обов’язкової реєстрації в органах ЗАГС); концерти духовної музики та церковних хорів; святкування церковно-релігійних і окремих радянських свят; створення курсів перепідготовки священнослужителів, гуртків “сестричок” та “ревнителів” церкви Христової; інспірування “чудес” (“оновлення” церковних ікон, куполів та хрестів на культових спорудах) для привертання людей до храмів;

З позахрамових заходів найбільш розповсюдженими залишалися хресні ходи (із дозволу органів радянської влади) для освячення річок, колодязів та колгоспних ланів; устанавлення хрестів біля колодязів та на перехресті доріг; створення груп “роз’їзних” проповідників для виступів з богословськими лекціями перед парафіяльними священнослужителями та проповідями перед прихожанами; видання релігійної літератури.

Звертаємо увагу на наступне: в Україні, на відміну від Росії, духовенство не намагалося створити будь-яку християнську партію, не виробляло й не пропонувало програми змін державного устрою або вдосконалення суспільно-політичного життя в країні. Навпаки, урядові структури всіх українських державних утворень 1917–1930 рр. намагалися впливати або впливали на зміни церковного устрою та втручалися в церковне життя.

Результати наших наукових розвідок свідчать і про те, що представники православного духовенства зазнавали тиску з боку всіх українських національних урядів 1917–1920 рр. Основними засобами такого тиску були: заборона в священослужінні, арешти й висилка за політичну нелояльність або невизнання зверхності світської влади над церковною, за відхилення від участі в державних політичних акціях; неприйняття або критика державної “церковної” політики; проросійські або сепаратистські настрої і погляди; використання в богослужінні російської або української мови; прагнення до утворення національної автокефальної православної церкви або збереження єдності українського православ’я та РПЦ; непокірливість органам церковної влади; шанування церковних канонів або їх порушення.

У 20-ті роки ХХ ст. репресивні заходи проти православного духовенства набули тотального характеру, зокрема: обмеження або позбавлення політичних і економічних прав (участі у виборах органів радянської влади,

кооперативних утворень та трудових артілей; права працювати в органах юстиції, управління, закладах народної освіти); жорсткий фінансовий тиск (численні податки, примусове придбання облигацій державної позики та ін.), шантаж, арешти, висилка за межі України, ув’язнення в концтаборах і в’язницях, фізичне знищення.

Звертаємо увагу на те, що загальна стратегія й тактика боротьби проти релігії, православної церкви і духовенства визначалися складовими підрозділами ЦК РКП(б)-ВКП(б) та ЦК КП(б)У – Антирелігійними комісіями, рішення яких ухвалювали вищі партійні та державні органи УСРР. Большевикам удалося створити могутню систему органів антирелігійної пропаганди, досить вдало визначити основні напрями та форми її здійснення серед різних прошарків населення з урахуванням їхнього ціннісних орієнтацій та здатності сприйняти атеїстичні ідеї. Ця пропаганда була спрямована, з одного боку, на критику головних складових православної релігії – її ідеології, догматики, культу та організації, на формування й закріплення суспільної думки проти православної церкви і духовенства, а з іншого боку – на пропаганду атеїзму, формування матеріалістичного світогляду, на доказ несумісності його з релігійним світоглядом, заміну релігійних ціннісних орієнтацій комуністичними ціннісними орієнтаціями, ідеалами та пов’язаними з ними нормами соціальної поведінки.

Поступово науково-атеїстична пропаганда перетворилася в антицерковну й антиклерикальну, набувала рис вульгарного атеїзму, переростаючи в атеїстичний екстремізм. Перехід до використання переважно силових методів в антирелігійній пропаганді призвів до порушення принципу свободи совісті, яка передбачає право людини на вільне визначення свого ставлення до релігії.

Згадані процеси відбувалися в атмосфері підозри й недовіри, що утверджувалися в країні, в умовах запровадження методів насильства в політичній та ідеологічній сферах суспільства, які породжували тип активіста-“антирелігійника”, схильного до вирішення всіх релігійних питань силовими методами.

Основними напрямками й формами антирелігійної пропаганди в досліджуваній період були: *а) пропаганда радянської святковості та обрядовості* (вилучення ікон, меморіальних дошок, написів та картин релігійного змісту з державних установ, навчальних закладів та приватних будинків; засудження та заборона святкування релігійних свят, витиснення релігійних обрядів хрещення новонароджених, вінчання молодят радянськими “октябринами” (“звездинами”) і революційними (“червоними”) весіллями, а релігійного обряду поховання померлих – відповідним громадянським обрядом; *б) видання та розповсюдження друкованих засобів антирелігійної пропаганди* (наукової, науково-популярної, художньої літератури та періодичних видань відповідного змісту (“Безвірник”, “Прапор

марксизму” тощо); *в) запровадження цензури на видання й розповсюдження релігійної літератури, обмеження й поступове припинення видання подібної літератури в державних видавництвах, заборона її ввозу з-за кордону; г) усна пропаганда* (доповіді, лекції, групові та індивідуальні бесіди і співбесіди; антирелігійні диспути, колективні читання журнальних і газетних статей, театральні та клубні спектаклі відповідного спрямування); *д) масові антирелігійні кампанії* (святкування “комсомольського Різдва”, антивеликоднівні молодіжні карнавали, публічні “суди” над Ісусом Христом); *е) наочна, топонімічна та монументальна пропаганда* (видання масовими тиражами плакатів і листівок, організація пересувних виставок та музеїв історії релігії (атеїзму) з різноманітними антирелігійними експонатами; перейменування міст, сіл, вулиць тощо з назвами релігійного змісту; знищення церковно-релігійних монументальних та архітектурних споруд з релігійною символікою та встановлення пам’ятників з радянською та антирелігійною символікою); *ж) атеїстичне навчання та виховання учнівської молоді* (закриття культових приміщень у освітніх закладах та заборона виконувати в них будь-які релігійні обряди, вилучення викладання релігійних предметів, знищення релігійної символіки); *з) дискредитація духовенства та культу “святих” Православної церкви* (звинувачення в фальсифікації “мощей”, організації “чудес”, залучення органами ДПУ-НКВС УСРР окремих священнослужителів до співробітництва, використання їх як агентів і провокаторів).

Надзвичайно динамічні та суперечливі процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві та в розколотому на декілька церков українському православ’ї, дозволяють спрогнозувати два шляхи їхнього подальшого розвитку: *а) західноєвропейський (американський)*, який передбачає окреме існування православних церков на однакових політико-правових засадах; *б) об’єднання православних церков і створення на засадах існуючих церковних канонів Помісної УПЦ.*

Список літератури: 1. *Силантьєв В. І.* Влада і Православна церква в Україні (1917–1930 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Харків, 2005. – 461 с. 2. *Його ж.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с. 3. *Його ж.* Голод 1921–1922 рр. і кампанія по вилученню церковних коштовностей в Україні // Вісник Харківського політехнічного інституту. – 1993. – № 18. Деякі питання історії Української держави. – С. 39–46. 4. *Його ж.* Кампанія по закриттю церков та інших культових споруд в Україні в 20–30-ті роки // Вісник Харківського політехнічного університету. – 1999. – Вип. 20. Актуальні питання історії України. – С. 62–72. 5. *Силантьєв В. І., Крикун О. В.* Питання про релігійне виховання учнів в освітніх закладах України у 1917–1918 рр. // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: ОВС, 2001. – Вип. 7. – С. 154–158. 6. *Олейник Н. Н., Силантьєв В. І.* «Украинизация» государственных учреждений Украины в период Гетманата (апрель – декабрь 1918 г.) // Материалы V международной научно-практической конференции. – Ч.1. – Белгород: БФ СГИ, 2001. – С.55–59. 7. *Силантьєв В. І., Крикун В. Г.* Деякі напрями і форми діяльності православного духовенства за часів УЦР і Гетьманату П. Скоропадського // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного

університету ім. Г.С.Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: ОВС, 2001. – Вип. 8. – С. 145–15. 8. *Силантьєв В. І.* Репрессии против православного духовенства в годы гражданской войны (на материалах Украины и России) // Сборник научных трудов преподавателей и аспирантов (Белгородского государственного университета). – Белгород: Канделла, 2002. – Вип.8. – С. 73–81. 9. *Його ж.* Отношение к церковно-монастырской собственности органов власти и политических партий в 1917–1930 гг. (На материалах Украины и России) // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – Белгород: Канделла, 2002. – Вип.1. – С. 205–217. 10. *Його ж.* Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в Україні в 1917–1930 рр. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірник наукових праць. Вип. 11. – Х.: ХДАК, 2003. – С. 57–62. 11. *Його ж.* Парафіяльне життя в Харківській єпархії за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Грані. – 2003. – № 2. – С. 24–27. 12. *Його ж.* Ставлення духовенства Харківської єпархії до руху за автокефалію УПЦ за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Вісник Київського славистичного університету. – К.: КСУ, 2003. – № 14. – С. 175–180. 13. *Його ж.* Передісторія та сутність питання про видання україномовних богослужбових книг в Україні в 1917–1919 рр. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – Вип. 6. Історія України. – С. 84–89. 14. *Його ж.* Проблема “самодержавство і Православна церква” в радянській історіографії 20-х – початку 30-х рр. XX ст. // Грані. – 2003. – № 5. – С. 64–66. 15. *Його ж.* “Обновленський” рух кінця XIX століття – 20-х рр. XX століття в Російській та Українській православних церквах: історіографічний огляд // Історична пам’ять. – Полтава: АСМІ, 2004. – № 1. – С. 135–143. 16. *Його ж.* Історико-правові аспекти державно-церковних відносин в Україні у 1917–1920 рр. // Грані. – 2005. – № 2. – С.15–19 та ін.

УДК 94 (477)

Ю. І. ОЗЕРСЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

НАРОДНІ ФОРМУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1942 рр.)

Вивчення історії початкового періоду Великої Вітчизняної війни, участі народних формувань у обороні своєї Вітчизни ілюструє багатомірний спектр її подій. Простежено процес формування винищувальних батальйонів і народного ополчення в найбільших містах України, їхню організаційну структуру, матеріально-технічне забезпечення, озброєння, чисельний склад. Виявлено ряд недоліків у процесі організації добровільних збройних формувань.

Studying of the history of the initial period of the Great Patriotic war, taking part of the people’s formations in defense of the native land causes various judgments as to its events nowadays. The process of forming of punitive battalions and people’s formations in large cities of Ukraine, their structure and organization, material-technical securing, armament, numerical strength was observed. A number of weak points in the process of organizing of voluntary formations were revealed.

Більше шести десятиріч минуло з моменту закінчення Великої Вітчизняної війни. Змінилися покоління, політичний режим, але інтерес до історії цього періоду не слабне. Війна справила надзвичайно потужний вплив на українське суспільство. Її відлуння й досі яскраво проявляється на рівні існування колективних стереотипів масової свідомості українського

суспільства. Тому так важливо мати об'єктивне дослідження як трагічних, так і водночас героїчних сторінок історії України, яке дозволить створити багатовимірний спектр подій Великої Вітчизняної війни. Випробування цієї війни залишаються прикладом самовідданості, героїзму, самопожертви радянського народу в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Невдачі радянських військ на початку війни зумовили потребу залучення широких верств населення для боротьби з ворогом. У справедливій визвольній війні брали участь робітники, селяни, інтелігенція, молодь і похилого віку люди, жінки й чоловіки. Їхнє прагнення захистити свою Батьківщину мало найрізноманітніші форми.

Дана стаття присвячена дослідженню процесу формування й підготовки винищувальних батальйонів і народного ополчення на території України в початковий період Великої Вітчизняної війни. Вивчення історії цього періоду війни, участі широких мас трудящих в обороні своєї Вітчизни є нагальною проблемою, оскільки ще й до нинішнього часу не має комплексного дослідження участі добровільних народних формувань, їхнього комплектування, озброєння, навчання й бойового застосування в боротьбі проти гітлерівських загарбників.

Радянську історичну літературу з теми дослідження можна систематизувати в трьох напрямках: 1) Завгальна література й великі колективні праці з історії Вітчизняної війни, де міститься цікавий, але здебільшого розрізнений матеріал з вказаної теми [19]. 2) Другу групу літератури складають праці, в яких проблема створення добровільних народних формувань розглядається в масштабах республіки [20]. 3) Третю групу літератури складають твори з історії областей, міст і сіл України доби війни [21].

У період незалежної України серед досліджень про початковий період війни і його вплив на подальший розвиток військових подій, про рух добровільних народних збройних формувань слід назвати праці В. Ю. Короля, О. Ф. Мінгазутдінова, Л. С. Герасименко, В. І. Кучера, які розкривають причини поразок Червоної Армії в оборонних боях та показують роль народних добровільних формувань у обороні Києва [22].

Основу для написання даної статті склали матеріали Харківського, Полтавського, Запорізького, Луганського та інших державних архівів, які дали можливість глибше висвітлити процес створення й військової підготовки добровільних народних формувань на території України в початковий період Великої Вітчизняної війни.

Готуючись до війни з СРСР, гітлерівська Німеччина сподівалась дезорганізувати радянський тил шляхом заслання на його територію шпигунів, диверсантів, провокаторів, які б здійснювали диверсії, проводили розвідку й розповсюджували б плітки.

З метою організації боротьби з ворожою агентурою 24 червня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про заходи щодо боротьби з парашутними десантами, диверсантами противника в прифронтових районах. У всіх регіонах України в зв'язку із цим почали створюватись винищувальні батальйони і групи, що сприяли їхньої боротьбі. Загальне керівництво винищувальними батальйонами здійснював Центральний штаб, створений при НКВС СРСР. Утворювались винищувальні батальйони переважно із представників партійного, державного й комсомольського активу (до 80–90% від усієї чисельності батальйонів), які не підлягали мобілізації до лав Радянської армії. Підготовкою членів винищувальних батальйонів займалися спеціальні штаби при відділах і управліннях НКВС районів, областей, республік. До батальйону входило від 70 до 500 осіб, які поділялись за військовим зразком на взводи й роти.

Уперше винищувальні батальйони були створені в прифронтових областях України. У Львівській, Рівненській, Дрогобицькій і Тернопільській областях уже в перший день війни були створені такі батальйони. Про це свідчать політдонесення Південно-Західного фронту Головному управлінню політичної пропаганди Червоної армії 23 червня 1941 року [14, с.19].

Винищувальні батальйони, як правило, створювались у кожному міському й сільському районах. На озброєнні вони мали гвинтівки, кулемети, пістолети й гранати. Так, наприклад, у 44 винищувальних батальйонах, сформованих у Полтавській області загальною чисельністю 8657 осіб, на озброєнні були 141 кулемет, 3306 гвинтівок, 3361 рушниця, 125 пістолетів, 1100 гранат [7, с.14, 15, 38].

У 36 батальйонах Ворошиловградської області нараховувалось 2797 осіб, які мали на озброєнні 1627 гвинтівок, 37 кулеметів, 81 пістолет, 938 гранат, 4273 пляшки з горючою сумішшю [2, ф. 1, оп. 14, спр. 151, арк. 1–6].

Бійців винищувальних батальйонів навчали прицільно стріляти з гвинтівки й кулемета, вести бій багнетами, кидати ручні гранати та підпалювати танки пляшками з горючою сумішшю. Вивчалась організація патрулювання в населеному пункті, тактика бою з парашутним десантом, надання допомоги органам міліції в боротьбі зі злочинцями [5, ф.15, оп. 6, спр. 1694, арк. 379–380].

На початку липня 1942 року винищувальні батальйони з'явилися і у Запорізькій і Кримській областях. Активно діяли по створенню винищувальних батальйонів партійні організації колгоспів і радгоспів республіки. Наприклад, у с. Августинівка Велико-Хортицького району Запорізької області такий батальйон очолював комсорг М.М.Курта [3, ф.Р-1675, оп. 1, спр. 9, арк. 9], а у с. Скелька Василівського району командував винищувальним батальйоном комуніст Я. Новак [там же, спр. 8, арк. 17]. У винищувальних батальйонах Сумської, Миколаївської і Кримської областей,

які діяли у сільській місцевості за підрахунками автора знаходилось до 19 тис. чоловік [1, ф. 17, оп. 8, спр. 100, арк. 5]. Всього ж у початковий період війни на території України діяло 657 винищувальних батальйонів, які пізніше ввійшли до складу Червоної армії. Тільки у 8 областях України – Київській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській Чернігівській і Харківській до 20 липня 1941 року із винищувальних батальйонів до діючої армії ввійшли близько 23 тис. чоловік [2, ф. 62, оп. 3, спр. 17, арк. 21].

Багато винищувальних батальйонів після виконання своїх завдань ввійшли до складу Червоної армії.

Однією з найпоширеніших форм участі трудящих у збройному захисті своєї Батьківщини від німецько-фашистських загарбників у початковий період війни було народне ополчення, яке формувалось із тисяч добровольців – осіб, які не могли потрапити в діючу армію за призовом. Народне ополчення – це студенти, пенсіонери, робітники, службовці, колгоспники, домогосподарки, які протидіяли дезорганізації радянського тилу, забезпечували побудову оборонних споруд і навіть безпосередню збройну оборону міст і сіл України від гітлерівців. Ініціатива його створення належала партійній організації Ленінграда. В Україні народне ополчення почало створюватись після звернення ЦК КП(б) України 6 липня 1941 року до трудящих України. Після цього проводилася значна роз'яснювальна робота агітаторів і лекторів, збори членів партійних і комсомольських організацій [11, 1941, 4, 5, 20 липня]. Агітаційна робота дала значні результати. За уточненими даними в 13 областях України: Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Сталінській, Харківській, Херсонській, Чернігівській в народне ополчення виявили бажання вступити 1 млн. 340 тис. добровольців, з них до його лав було прийнято біля 700 тис. осіб, які утворили 20 дивізій і 60 окремих полків [12, с. 314].

Боездатність народного ополчення забезпечувалась військовою підготовкою особового складу народних формувань республіки. На початку формування народного ополчення до організації його військового навчання єдиних вимог не існувало. Це пояснювалось надзвичайно коротким часом утворення народного ополчення, відсутністю рекомендацій із центру. Тільки до середини липня 1941 року на основі узгодження пропозицій обкомів партії та Військової ради Південно-Західного напрямку було сформована програма початкової військової підготовки народного ополчення. Так, 14 липня 1941 року на засідання бюро Харківського міського партії була затверджена програма військової підготовки народних ополченців, розрахована на сто годин навчального часу. Вона включала: тактичну підготовку (50 год.),

стрілецьку (16 год.), інженерну (10 год.), хімічну (4 год.), стройову (4 год.) і фізичну підготовку (6 год.) [6, ф. 69, оп. 1, спр. 410, арк. 191–199].

Керівництво народним ополченням здійснювали перші керівники партійних організацій областей, районів, великих підприємств.

Переважаюча більшість ополченців навчалася без відриву від виробництва щоденно по 2 години, а у випадку підготовки за рахунок робочого часу по 10–12 годин на день. Ополченці вивчали правила заряджання й розряджання гвинтівки і кулемета, стрільбу з них; вивчали будову гранат і кидання їх у ціль, правила перебігань, переповзань, підняття в атаку; виривання індивідуальних щілин, ходів сполучення, протитанкових ровів [2, ф. 1, оп. 14, спр. 8, арк. 42.]. Більшість частин народного ополчення регулярно 5 разів на тиждень проводили військові заняття в підрозділах і 2 дні відводилось на командирські навчання. Якість бойової підготовки ополченців перевірялись, як правило, у процесі одно-чи дводенних воєнізованих походів [10, 1941, 11 вересня]. Так, наприклад, командування військових з'єднань, які формувались з ополченців Донбасу підкреслювало, що всі шахтарі ополченці, які прибули до 383-ї стрілецької дивізії, уже через кілька днів успішно виконували вправи стрільби із гвинтівки, причому 80 % з них виконували ці завдання на «добре» і «відмінно».

Ополчення Севастополя навчалось по 3 години щоденно тричі на тиждень, вивчаючи військові статuti, матеріальну частину зброї, основи протиповітряної й протихімічної оборони, які організовувались безпосередньо на підприємствах й установах. Але військова підготовка часто проводилася людьми, які і самі слабо орієнтувались у військових питаннях; для ополченців не хватало зброї, одягу [13, с. 45–46.].

Недоліки підготовки народного ополчення розглядалися на засіданнях бюро міськкомів партії, де визначалися шляхи їхнього усунення. Так, бюро Запорізького міського партії прийняло рішення про створення штабів для керівництва військовою підготовкою народного ополчення [3, ф. 236, оп. 19, спр. 4, арк. 106].

Бюро Харківського міського партії 23 серпня 1941 року звертало увагу на підвищення якості підготовки розвідників, винищувачів танків. Вимагалось, щоб заняття з бойової підготовки проводились переважно на місцевості з формуванням навичок багнетного бою, кидання гранат, самообкопування й бою з танками. Особлива увага приділялась підготовці командирів [6, ф. 69, оп. 1, спр. 411, арк. 54]. Тільки за липень-жовтень 1941 року у підрозділах Харківського ополчення пройшли бойову підготовку 35 тис. чоловік, а 1400 командирів і політпрацівників отримали необхідну практичну підготовку [17, с. 111].

Організація бойової підготовки особового складу київського й одеського ополчення мала свої особливості. Керівники цих ополчень мали обмаль часу для військової підготовки народних формувань, оскільки на підступах до Києва й Одеси шли жорстокі бої. Тому тут головна увага приділялась вивченню матеріальної частини стрілецької зброї, вогневої підготовки та тактики дії невеликих підрозділів [4, ф. 4, оп. 2, спр. 8, арк. 25].

Особливо велика увага приділялась військовому навчанню частин народного ополчення при їх безпосередній підготовці до бою, коли вони брали участь у боях на відведених їм ділянках оборони. Таким підрозділом за вказівкою Військової ради Південно-Західного напрямку від 23 липня 1941 року військово командування давало відповідні бойові накази, до виконання яких повинні були бути готовими ополченці. Безпосередню бойову підготовку народного ополчення Києва й Одеси здійснювали військові частини, відповідно під Києвом командування 3-ої дивізії протиповітряної підготовки й під Одесою 136-ий запасний полк приморської армії [16, с. 216, 252].

З початку серпня 1941 року в багатьох областях України розгорнулася підготовка винищувачів танків. Тільки в Києві, Харкові, Сталіно й Ворошиловграді таким навчанням було охоплено біля 12 тис. осіб. У загони винищувачів танків відбирали фізично сильних юнаків і дівчат, які навчалися протягом 50-годинної програми. При цьому найбільша увага приділялася вивченню слабких місць ворожих танків, вивченню будови гранат та їхнього кидання у ціль [6, ф. Р-5061, об. 1, спр. 1, арк. 4–5].

Певну допомогу командирам підрозділів народного ополчення в організації й проведенні занять надавала преса. Так, наприклад, з метою ознайомлення командирів із методами застосування різноманітних видів зброї в сучасному бою республіканська газета «Комуніст» публікувала такі статті, як «Ручний кулемет і його роль у бою», «Ручна граната і її роль у бою», «Як викопати окоп під час бою» та інші [8, 1941, 28 вересня, 10 жовтня, 14 жовтня]. Подібні навчальні статті часто публікували багатотиражки великих підприємств республіки: Запорізького алюмінієвого заводу, Харківського заводу «Серп і молот», ХТЗ і інші [9, 1941, 27 липня].

Бойова підготовка ополченців поєднувалась з інженерно-саперними роботами при побудові оборонних ліній. Так, ополченці Києва побудували три лінії оборони, біля 30 км протитанкових ровів, 15 ескарпів і замінували більше 15 км ділянок. Було споруджено 750 дотів і дзотів. Харківські ополченці будували оборонні укріплення в районі Богодухова, Золочева й м. Харкова. Вони вирили 15 км протитанкових ровів і побудували 1200 м прихованих оборонних укріплень (15, с.63–87).

Винищувальні батальйони і народне ополчення були сформовані і у Харкові, зокрема, у ХХТІ, ХЕТІ, ХММІ, які склали пізніше основу сучасного НТУ «ХПІ». До їхнього складу добровільно вступали вчені, інженери, службовці і студенти. Виконуючи свої повсякденні обов'язки, вони щоденно проходили військову підготовку. «У студентів зараз канікули, – писала в той час обласна газета «Соціалістична Харківщина», – але не дивлячись на це Харківський хіміко-технологічний інститут живе напруженим життям. Щоденно с 7 до 9 години підрозділи винищувальних батальйонів і народного ополчення займаються військовою підготовкою, а з 17 години навчаються групи самооборони.

До 5 липня 1941 року в батальйонах народного ополчення інститутів нараховувалися тисячі людей. Так, у батальйон ХХТІ вступило 480 чоловік, ХЕТІ – 150 чоловік, очолювали їх Ю. М. Волобуєв, І. М. Ковтун, А. П. Сукачов, П. Д. Тарасенко, І. С. Рогачов та інші [18, с. 93, 92].

Восени 1941 року на основі народного добровільного ополчення ХММІ, ХХТІ, ХЕТІ й інших вищих навчальних закладів і шкіл міста Харкова був сформований комуністичний батальйон, який пізніше приймав участь в обороні Москви й злився з 1287 стрілецьким полком 110 стрілецької дивізії.

Таким чином, у результаті воєнно-організаційної роботи партійних, державних організацій і військового командування Південно-Західного напрямку, напружених зусиль командирів добровільні народні формування за короткий час початкового періоду Великої Вітчизняної війни перетворилися на бойові колективи, а потім і у військові підрозділи, які вирішували складні бойові завдання. Народні формування відігравали значну роль в укріпленні прифронтового тилу й у поповненні військ регулярної армії резервами. Але ця допомога діючій армії могла б бути більш значущою, якби своєчасно вирішувалася проблема озброєння й матеріально-технічного забезпечення, надавалась би більш якісна військова підготовка добровільних народних формувань.

Список літератури: 1. Центральний державний архів соціально-політичної історії Росії. 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. 3. Державний архів Запорізької області. 4. Державний архів Київської області. 5. Державний архів Полтавської області. 6. Державний архів Харківської області. 7. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу /1941–1945 рр./36. док. мат. – К., 1977. 8. Комуніст. Орган ЦК і Київського обкому КП(б)У 1941, 28 вересня, 10 жовтня, 14 жовтня. 9. Соціалістична Харківщина: Орган Харк. обкому і МК КП(б) України, облвиконкому і міськ. Ради депутатів трудящих. 10. Советская Украина: Орган ЦК и Киев. КП(б) Украины. 11. Красное Знамя: Орган Харьк. обкома ГК КП Украины, обл. и гор. Советов. 12. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 г.г. Краткий научно-популярный очерк. Под ред. П.А.Жилина. – М.: Воениздат, 1973. – 638 с. 13. Борисов Б. А. Подвиг Севастополя /1941–1942/. – Симферополь: Крым, 1970. – 320 с. 14. Буцько М. О. і Кириченко С. М. Воєнно-організаторська діяльність Компартії України у перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав. України, 1969. – 130 с. 15. В боях за Харківщину.

Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Под ред. С. З. Голикова. 4-е изд. испр. и доп. – Х.: Прапор, 1978. – 528 с. **16.** Колесник А. Д. Народное ополчение городов-героев. – М.: Наука, 1974. – 367 с. **17.** Онищенко В. К. Старовойт М. И. Харьковские ополченцы (1941 рік). Укр. іст. журнал. – 1969. – № 2. – С.12–19. **18.** Харьковский политехнический институт /1885–1925/ История развития. – Х.: Вища школа, 1985. – 223 с. **19.** История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. В 6-ти томах. Т. 2. – М.: Воениздат, 1961 – 681 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза 1941–1945 гг. Т.1. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 544 с. та ін. **20.** Суприненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К.: Обллиздат, 1956. – 484 с.; Балковий М. П. Народне ополчення Радянської України. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 230 с.; Бубина К. К. Радянська Україна в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – К.: Знання, 1967. – 48 с.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – 135 с. та ін. **21.** Історія міст, сіл Української РСР в 26-ті томах. – Київ, - К.: АН УССР, 1968. – 586 с.; История городов и сел Украинской ССР в 26-ти томах. – К.: АН УССР, 1976. – 722 с. та ін. **22.** Король В. Ю. Трагедія 1941 року // Военная история. – 2002. – № 3–4. – С. 21–33.; Мінгазутдинов О. Ф. Йшла війна народная. // Историчний журнал. – К., 2004. – № 10, 11. – С. 11–19; Герасименко Л. С. Народні ополченці Києва під час першої спроби німців прорватись у місто (липень 1941 року) // Вісник Київського національного університета імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – № 71–72. — С. 1–16.; Кучер В. І. Початок Великої Вітчизняної війни: погляд із сьогодення. // Историчний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 17–25.; Герасименко Л. С. Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні міста Києва (1941 р.). Автореф... канд..іст.наук. – К., 2006. – 19 с.

УДК 94 (477) "1939/1945"

В. В. МОРОЗОВ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»

ЗРИВ ПЛАНІВ ЕКОНОМІЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ ОКУПОВАНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1941 – 1944 рр.)

У статті аналізується проблема зриву планів економічної експлуатації окупованих українських земель німецько-фашистськими загарбниками в 1941–1944 рр. Робота узагальнює значну кількість джерел з історії України періоду Другої світової війни.

The article covers an interesting and actual problem. It analyzes the problem of failure German invaders economical exploitations in Ukrainian lands during 1941–1944. The clause summarizes a great number of sources according to the history of Ukraine during the World War II.

Яскравою сторінкою в історії українського народу в двобій з німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. є боротьба на тимчасово окупованих німецько-фашистськими загарбниками землях зі зриву економічних планів поневолення країни.

Проблема історії України періоду Другої світової війни достатньо повно представлена як в узагальнюючих, так і в спеціальних сучасних дослідженнях. Метою даної статті є аналіз зриву планів економічного

використання ресурсів окупованих районів України німецько-фашистськими загарбниками в 1941–1944 рр.

Актуальність обраної проблеми визначається тим, що активна протидія фашистським планам пограбування й експлуатації економічних ресурсів окупованої території за масовістю учасників та ефективністю стала однією з характерних особливостей підпільної та партизанської боротьби. Факти свідчать про те, що в переважній своїй більшості радянські люди, що залишилися на захопленій ворогом землі, у своєму повсякденному житті чинили не так, як вимагали від них фашистські окупанти, а як вимагали інтереси нашого народу, держави; доступними їм методами й засобами зривали економічні заходи гітлерівців, наносячи відчутної шкоди загарбникам на транспорті, у промисловості й сільському господарстві.

Велике значення в боротьбі з фашизмом у тилу зіграла Постанова ЦК ВКП(б) "Про організацію боротьби в тилу германських військ" від 18 липня 1941 року, а також інші документи. У постанові чітко визначалося місце й роль боротьби радянських людей за лінією фронту проти фашистських загарбників.

У документі відмічається необхідність повсюди, у всіх галузях господарства активно чинили опір економічній політиці гітлерівців і, у залежності від її модифікацій на різних етапах війни, висувалися конкретні задачі перед народом, рекомендувалися найбільш ефективні прийоми боротьби проти пограбування й експлуатації фашистськими загарбниками промисловості, сільського господарства й природних багатств [8, с. 13].

Грабіжницька економічна політика нацистської верхівки була детально розроблена ще до нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. У концентрованому вигляді її суть була викладена в головному документі з економічного пограбування окупованої радянської території – "Директивах з керування економікою в окупованих східних областях" (так звана "Зелена папка" Герінга). У цьому цинічному документі висловлювалася головна вимога: фашистська армія та рейх повинні постачатися за рахунок сировинних і продовольчих ресурсів окупованих радянських областей.

Направляючи 16 червня 1941 року директиви "Зеленої папки" для керівництва та поповнення діючої армії, начальник штабу верховного головнокомандування Кейтель підкреслював: "Негайна й повна експлуатація окупованих областей в інтересах військової економіки Німеччини, а особливо в галузі продовольчого та нафтового господарств, має виняткове значення для подальшого ведення війни. Експлуатація країни повинна бути проведена в широкому масштабі".

Будучи впевненими в успішному завершенні "блискавичної" військової кампанії проти СРСР, керівники фашистської Німеччини вважали, як

відмічалось в "Зеленій папці", "цілком недоречною думку про те, що окуповані області повинні бути якомога скоріше приведені до ладу, а економіка їхня - відновлена". Передбачалося захопити готову продукцію й сировину на складах, рекувізувати підприємства та забезпечити їхню охорону від руйнування та пограбування до встановлення німецького цивільного окупаційного керівництва [9, с. 192].

Програма економічного використання захопленої території СРСР була розрахована на реалізацію після закінчення війни. Вона передбачала знищення радянської промисловості, за виключенням видобувних і переробних галузей, перетворення окупованих районів на аграрно-сировинний придаток "Великонімецької імперії".

Провал авантюристичного плану "блискавичної" війни проти СРСР, значні втрати гітлерівців на радянсько-німецькому фронті, особливо під час осінньо-зимового контрастуну Червоної Армії й після розгрому фашистських військ під Москвою, змусили окупантів внести певні корективи до прийнятих раніше директив щодо здійснення політики економічного пограбування захопленої радянської території.

Для ведення війни, що набула зтяжнього характеру, потрібно було не тільки велику кількість стратегічної сировини й продовольства, але й налагодження на окупованій території в широких масштабах ремонту бойової техніки й транспортних засобів. У січні 1942 року Розенберг був змушений видати "Обов'язкову постанову про відновлення промислового господарства у знов зайнятих східних областях". До числа галузей і великих підприємств, що підлягали відновленню, входили: енергетичне та вугільно-рудне виробництво, видобування марганцевої руди, ливарні та сталеливарні, залізопрокатні заводи, транспортні та інші господарства.

В умовах, коли війна набувала все більш зтяжнього характеру, грабіжницька економічна політика висувала нові завдання: поряд із присвоєнням продовольства використовувати й важку промисловість захоплених радянських районів. В "обов'язковій постанові", по суті, йшла мова про відмову від послідовного втілення в життя раніш поставленої мети повної деіндустріалізації окупованих районів. Фашистська верхівка визначила задачу поставити собі на службу захоплену промисловість Радянського Союзу, його природні ресурси, використовуючи в якості дешевої робочої сили місцеве населення.

У період Сталінградської битви, 2 листопада 1942 року, Геринг визначав задачі оперативного господарського штабу "Ост": "Хід війни викликає необхідність, окрім початкового наміченого курсу ще сильніше прив'язати всю економічну міць окупованих східних територій до німецької військової економіки" [1, с. 406–407].

Складаючи маревні плани світового панування, гітлерівці вважали, що "продовжувати війну можна буде лише в тому випадку, коли всі збройні сили Німеччини на третьому році війни (рахуючи з вересня 1939 року) будуть постачатися продовольством за рахунок Росії. При цьому, без сумніву, будуть голодувати десятки мільйонів людей, якщо ми вивеземо з країни все нам необхідне". Наскільки серйозне значення надавали гітлерівські керівники здійсненню цієї задачі, свідчить і той факт, що, не зважаючи на генеральну лінію деіндустріалізації захоплених східних районів, ще в "Зеленій папці" було особливо підкреслено: "Тим видам промисловості, котрі забезпечують в інтересах Німеччини розвиток сільського господарства, видобування нафти й сировини, повинна бути надана перевага і вони повинні бути швидко відновлені." [4, с. 6]

До речі, грабіжницька сутність аграрної політики окупантів була коротко й чітко сформульована рейхскомісаром Кохом. Він зухвало заявляв, що "один центнер української пшениці важить для мене значно більше, ніж усе українське питання взагалі" [8, с.24].

Таким чином, економічна політика керівництва фашистської Німеччини відносно СРСР складалася з жорстокої експлуатації радянської економіки й населення для забезпечення успіху у війні за світове панування. Для здійснення цієї мети було створено багатоступінчасту державно-монополістичну систему пограбування, у якій головуючі угруповання німецького фашистського генштабу забезпечували собі різними шляхами правлячий вплив.

Характерним у цьому відношенні є так зване "опікування" німецьких фірм над захопленими промисловими підприємствами. Опікувані підприємства ні в правовому, ні в господарському відношенні не були власністю опікуна, тому що нацисти оголосили "все рухоме й нерухоме майно СРСР, його союзних республік, корпорацій та об'єднань", тобто всю захоплену соціалістичну власність, "особливим майном рейха". Воно не передавалося у власність окремих осіб або монополістичних об'єднань. Долею "особливого майна" нацисти розраховували розпорядитися після війни, на військовий період над ним затверджувалось опікунське керування, а частина його передавалася в оренду. Не зважаючи на це, опікунське керування забезпечувало отримання відповідного прибутку. Головна задача опікунського керування була в пробудженні підприємницької ініціативи для якнайскорішого включення цих підприємств до сфери німецької військової економіки. У спеціальній директиві із цього приводу підкреслювалось: "Опікун повинен вжити всі необхідні заходи з метою найбільш дієвого й найшвидшого використання підприємств у інтересах захисту рейха".

Найбільшу кількість опікунів було встановлено над металургійними та машинобудівними заводами окупованої території Радянської України. Так, фірма "Фрідріх Крупп АГ" визначалася опікуном над металургійними заводами "Азовстал ім. Ілліча", "Трубопрокатним заводом ім. Куйбишева" в Маріуполі, над новим машинобудівним заводом у Краматорську; фірми "Міттельдойче штальверке АГ" і "Герман Геринг" – над металургійним, коксовим, вагонним, цементним й іншими заводами Дніпродзержинська й заводами ім. Петровського, ім. Калініна, ім. Комінтерна, ім. Артема, ім. К.Лібкнехта й іншими промисловими підприємствами Дніпропетровська; фірма "Дортмунд-Хердер-Хюттенферейн АГ" – над металургійними заводами Орджонікідзе й Сталіно; фірма "Хет АГ" над металургійним заводом у Макіївці та ін. [1, с. 408].

Був створений "Східний штаб економічного керування", який підпорядковувався Герингу й очолювався його представником статс-секретарем Вернером. Його виконавчим органом на окупованій радянській території виступав "Економічний штаб "Схід"", головою якого був генерал-лейтенант Шуберт (у минулому – військовий аташе в Москві). У ньому були представлені всі зацікавлені в пограбуванні нашої країни органи "третього рейху": генерал-квартирмейстер (начальник штабу вермахту), міністерство Розенберга, міністерство продовольства й постачання (Дарре), міністерство економіки (Функ). "Економічний штаб "Схід"" мав при кожній діючій армії, польовій комендатурі, охоронній дивізії розгалужену мережу господарських відділів, інспекцій, груп, команд безпосередніх виконавців грабіжницьких планів. Так, на тимчасово окупованій території України заходи з використання промисловості й сільського господарства в інтересах вермахту й рейху здійснювала "Господарська інспекція групи армій "Південь"". Усі ці органи повинні були займатися пограбуванням окупованої території в інтересах армії і монополій. Майже на всіх військово-економічних посадах перебували офіцери й генерали, що були тісно пов'язані з великими німецькими монополіями й концернами.

Слідом за грабіжниками з вермахту йшла ціла армія так званої громадянської адміністрації. Її задача була в тому, щоб підбирати й вивозити в Німеччину все те, що не захопили військові "господарські" органи [2, с. 198–199].

Характерним у цьому відношенні є аграрна політика нацистів, її практичне здійснення. Так, для її реалізації на тимчасово окупованій території України було створено величезний апарат примусу й пограбування. Органом, що фактично керував здійсненням так званої "нової земельної політики", був "Централь-Ост", який був розміщений у Києві. Головна його задача – викачувати хліб та продовольство з України для вермахту й

Німеччини. Йому підпорядковувались окружні сільськогосподарські управління – "Вікадо", котрі були підконтрольні окружним сільгоспомендантам генеральних округів. У гебіт-округах і районах сільським господарством відали так звані обласні та районні сільгоспуправління, котрі мали широку мережу всіляких районних та дільничних комендантів, які безпосередньо керували діяльністю "суспільних господарств".

Поліцейська охорона в цих областях передавалася в керування рейхсфюрера СС і начальника німецької поліції Гімmlера. 1 серпня 1941 року західні області УРСР – Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська (без північних районів) загальною площею понад 48 тис. кв. км з населенням більше 3 млн. осіб під назвою "дистрикт (округ) Галичина" були приєднані до "генерального губернаторства", що було створене гітлерівцями на захопленій ними польській території. 20 серпня 1941 року, згідно з декретом рейхсканцлера було створено рейхскомісаріат "Україна" загальною площею 339,2 тис. кв. км із населенням за станом на 15 лютого 1942 року 15 млн. осіб. Рейхскомісаром було призначено оберпрезидента Еріха Коха. Рейхскомісаріат "Україна" складався з 6 генеральних округів: "Волинь", "Київ", "Миколаїв", "Таврія", "Дніпропетровськ". 30 серпня 1941 року в м. Тирасполь представники німецьких і румунських властей підписали погодження про передачу Румунії української території між Дністром та Бугом (вся Одеська область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей) загальною площею 40 тис. кв. км з населенням 2,5 млн. осіб. Під назвою "Трансністрія" (Задністров'я) ця територія була включена до складу Румунії (ще в липні 1941 року така ж доля спіткала Чернівецьку та Ізмаїльську області). Гітлер розглядав цю поступку правителям Румунії як винагороду за їхню участь у злочинному нападі на СРСР. Таким чином, українська земля була перетворена на "розмінну монету" при взаємних імперіалістичних розрахунках фашистських держав.

Територія Сумської, Чернігівської, Харківської, Ворошилоградської та Сталінської областей з населенням понад 10 млн. осіб постійно знаходились під управлінням військових властей зони групи армій "Південь" і практично до складу рейхскомісаріату "Україна" не входила [8, с. 32–33].

Створивши розвинуту структуру для пограбування, особливе місце в планах німецьких окупантів відводилося українській металургійній та машинобудівній промисловості, значним запасам вугілля, руди, розвинутому сільськогосподарському виробництву. У листі до Муссоліні від 21 червня 1941 року Гітлер писав: "Перш за все я сподіваюсь, що нам ... вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу. Вона

послугує для нас поставником тих ресурсів, які, можливо, знадобляться в майбутньому" [1, с. 189].

Слід зазначити, що не зважаючи на велику роботу партійних і державних органів, проведену з евакуації, значні матеріальні цінності внаслідок швидкого руху фашистських військ були захоплені гітлерівцями і котрі розраховували використати їх максимально.

Усе це надавало особливу значимість організації боротьби радянських людей за зрив заходів фашистських окупантів з використання промисловості та сільського господарства України.

Тільки в період із червня по вересень 1941 року було організовано 23 підпільних обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 підпільних організацій й групи. Для роботи в підпіллі партійні організації України виділили більше 26 тис. комуністів [8, с. 192]. Вони були основними ланками в системі підпільного керівництва боротьбою народу в тилу ворога.

Керівники рейху, розробляючи плани покороення й експлуатації України, не виключали можливі труднощі в їхній реалізації: опір зі сторони населення окупованих районів у формі саботажів, диверсій, псування та знищення майна та цінностей. Уперше в політиці німецького мілітаризму для каральних дій у тилу фашистських військ були виділені спеціальні військові формування. Так, у розпорядженні командуючого групи армій "Південь" знаходився так званий "корпус безпеки". Причому кількість так званих "охоронних" військ постійно росло. У 1941 р. до їхнього складу входило 50 тис. солдатів і офіцерів, 1942 р. – 120 тис., в 1943 р. – 242 тис. [8, с. 32].

У квітні 1942 румунський правитель Антонеску доповідав Гітлеру: "Ми тримаємо 170–180 тисяч солдатів, які були послані для підтримки порядку на Україні між Дністром і Дніпром" [8, с. 32]. "Умиротворенням" окупованих територій із жахливою жорстокістю займалися есесівські органи, їм підпорядковувалися зондеркоманди, айнзатцкоманди й айнзатцгрупи СД, що здійснювали вбивства сотен тисяч беззахисних радянських людей, а також весь колосальний поліцейський апарат, в тому числі відділи додаткової поліції, створеної зі зрадників, прислужників і т. п.

У здійсненні політики пограбування й експлуатації важкої промисловості захоплених районів республіки фашистські окупанти першочергове місце відводили організації видобування вугілля. Господарська інспекція груп армій "Південь" шляхом широкої промислової розвідки до 1 листопада 1941 року встановила реальні можливості видобування вугілля на захоплених шахтах. Уже до середини 1942 року вважалося можливим відновити ряд шахт і добитися збільшення видобутку вугілля до літа

1942 року до 12 000 тон на день [7, с. 57]. Восени й узимку 1942 року гітлерівці намічали отримувати в Донбасі 900 тис. тон вугілля на місяць [11, с. 56], з них 180 тис. для тон для вермахту [8, с. 56]. Проблемою вугледобування, як проблемою енергії й створенням бази для розвитку металургійної промисловості займався сам Гітлер. Для роботи у вугільній промисловості виділялося в липні 30 000 військовополонених, у серпні й вересні – по 15 000, а також необхідні сили охорони. Не зважаючи на особливу увагу до цієї проблеми, гітлерівський механізм пограбування й експлуатації вугільного басейну з перших же днів почав давати збої. Як свідчить звіт Донецької дирекції шахт і рудників, у червні-серпні 1942 року з намічених 831 450 тон вугілля було видобуто всього 186 808 тон, або 22,5 % від потрібного [8, с. 49]. Головною причиною зриву планів видобутку вугілля була боротьба гірників проти намічених фашистськими окупантами заходів з використання шахт Донбасу. Завали стволів, треків і лав, обвали, зниження ефективності праці та багато іншого було в арсеналі гірників проти фашистів.

Як свідчать німецькі документи, в Україну із часу її окупації фашистами й до 1 січня 1944 року навіть було завезено з Німеччини кам'яного вугілля й коксу 861 878 тон [8, с. 49].

Така ж невдача, як і з видобування вугілля, спіткала плани німецьких монополістів із виплавки та прокату металу.

Характерною в цьому відношенні є боротьба металургів Маріуполя, Дніпродзержинська зі зриву планів відновлення мартенівських печей і виробництва металу. Саботаж заходів окупантів до пуску доменних і мартенівських печей був масовим, не зважаючи на репресії. Практично гітлерівцям не вдалося зломити опір металургів і налагодити масовий випуск металу. Так, замість запланованого гітлерівцями 1943 року випуску 1 млн. тон металу, вони отримали в Донбасі та Придніпров'ї всього 35 тис. тон [5, с. 102].

У зоні особливої уваги гітлерівців було також забезпечення продовольством вермахту й рейху. Подібно до сарани окупанти спустошували захоплені райони України. Гітлерівці розраховували вивозити з СРСР щорічно 10–11 млн. тон зерна, біля 400 тис. тон олії, 1 млн. жмиху, більше 240 тис. тон цукру, значну кількість масляних й інших продуктів [20, с. 59]. Зрозуміло, майже все це продовольство повинна була постачати Україна. Про це чітко наголошувалося в одному із програмних нацистських документів: "...кінцева економічна мета полягає в тому, щоб перетворити Україну в житницю Європи" [8, с. 121].

Планували поживитися українськими продуктами і румунські фашисти. Тільки для розташованих на території республіки військових частин командування розраховувало отримувати щорічно: пшениці – 94 500 т.,

фуражу – 311 000 т., кормів для коней – 206 500 т., картоплі – 135 500 т. й багато іншого [8, с. 121].

У здійсненні намічених планів отримання продовольства для вермахту й рейху фашистські окупанти спиралися на рабсько-кріпосницькі засади "нового порядку" примусову роботу селян від зорі до зорі, тілесні покарання за невиконання норм вироблення або які-небудь відступи від установлених вимог; широке запровадження середньовічних засобів праці в сільськогосподарському виробництві; обробка великих земельних угідь кінями при нестачі тягла та ін.

Для отримання запланованого продовольства фашистські окупанти навіть завозили сільськогосподарську техніку й інвентар з Німеччини до України для проведення збиральної кампанії. Як свідчить звіт Центрального торговельного товариства "Ост" із квітня по вересень 1942 року фашистські окупанти завезли до захоплених радянських районів [8, с. 128]:

		Усього:	В Україну:
-Жатки	шт.	14050	8850
-Сніпов'язки	шт.	208	208
-Молотилки	шт.	3 367	1 920
-Віялки	шт.	130	126
-Коси	шт.	1234612	735568
-Черенки для кіс	шт.	850 130	767 577
Оселки для правки кіс	шт.	878 650	731 450

До кінця 1942 р. з рейху в Україну гітлерівці завезли 2 901 трактор, 1 000 000 кіс і 116 000 серпів. Для молотьби й вивезення хлібу верховне головнокомандування виділило: пального для тракторів – 35 483 т; бензину для автомашин – 17 063 т; дизельного пального – 3 962 т; мастил для змазування – 3 600 т. [8, с. 128].

Гітлерівці робили це зовсім не для полегшення праці селян на зборі врожаю, а для того, щоб швидше обмолотити хліб без втрат і вивезти для армії й до Німеччини. Досягти успіху й в цьому німцям не вдалося, не зважаючи на репресії, розстріли. Відомий англійський публіцист Олександр Верт в книзі "Росія у війні 1941–1945 рр." справедливо пише, що населення України не проявило готовності "навіть до простої економічної співпраці з окупантами" [3, с. 433–434]. Опір селян був настільки активним, що вилучення хлібу, продуктів тваринництва, інших податків і поборів проходило, як правило, за допомогою військ і поліції. Величезну кількість зерна й іншого продовольства відбирали у ворога партизани й роздавали його населенню. Факти об'єктивно свідчать про неприйняття колгоспним селянством аграрної політики гітлерівців. У німецьких документах, зокрема, звіт Центрального торговельного товариства "Схід" із заготівлі й збування

сільськогосподарської продукції, є відомості про те, що з грудня 1941 р. по 31 березня 1944 р., тобто майже за 2,5 роки, з України було поставлено в тонах [8, с. 171]:

	Вермахту:	До рейху:
Зерно, вкл. муку	4 444 747	1 137 366
Бобові	76 541	29 845
Фураж	874195	–

Великі плани отримання хлібу з України, що були складені гітлерівцями перед нападом на Радянський Союз, зазнали поразки.

Зазнали краху й плани отримання цукру для гітлерівської армії та рейху. Фашистські окупанти розраховували щорічно отримувати, головним чином з України, 240 тис. т. цукру. Фактично виробництво цукру 1941–1942 і 1942–1943 господарських років загальною сумою склало 244 000 – практично половину щодо наміченого плану.

Селянство України не прийняло фашистської аграрної політики. Усі дії селян – саботаж сільськогосподарських робіт, зрив постачань продовольства, здавання натуральних та грошових податків, вивід із ладу сільськогосподарських машин і техніки, диверсії зі знищення складів, запасів зерна, тваринницьких ферм, знищення робітників військової та громадянської окупаційної адміністрації, незалежно від їхніх конкретних форм і проявів, були спрямовані проти "нового земельного порядку".

Масовий саботаж робітниками заходів окупантів щодо пограбування й експлуатації промисловості й сільського господарства України, налагодженню роботи транспорту, тисячі диверсійних актів, що повторювалися день у день радянськими партизанськими загонами, партійним підпіллям, порушували ритм військово-господарського життя, відволікали сили гітлерівців на охорону численних промислових і транспортних об'єктів, урожаю, підривали їхні плани, моральний дух та боєздатність.

Список літератури: 1. *Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны.* – М.: Прогресс, 1971. – 527 с. 2. *Безьямянский Л. А.* Германские генералы с Гитлером и без него. – М.: Соцгиз, 1961. – 368 с. 3. *Верт А.* Россия в войне 1941–1945. – М.: Прогресс, 1968. – 776 с. 4. *Загоруйко М. М., Юденков А. Ф.* Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М.: Экономика, 1980. – 375 с. 5. *Коваль В. С.* Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945. – К.: Наукова думка, 1966. – 267 с. 6. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944). – М.: Воениздат, 1974. – 387 с. 7. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів.* – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с. 8. *Немятый В. Н.* В борьбе за срыв грабительских планов

фашистской Германии. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с. 9. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: В 3 т.: т.1. – М.: Юрид. лит., 1965. – 798 с.

УДК 94 (477) “1939/1945”

Р. О. ПОНОМАРЕНКО, канд. іст. наук, викладач НТУ «ХП»

ДИВІЗІЯ «ГАЛИЧИНА» У ВІЙСЬКАХ СС

У статті детально розглядаються суперечливі моменти історії дивізії «Галичина», аналізуються найбільш поширені точки зору на це формування, визначається місце дивізії в системі військ СС.

In the article it is shown debated moments of division «Galizien» history. The most popular theories on the armed forces and its place in the military system of Waffen SS are analyzed.

Останнім часом в Україні велика увага приділяється історії дивізії СС «Галичина». На жаль, історія цього формування відверто перекручується, часто стверджується неправдива інформація. Усе це робиться з метою відмежувати українську есесівську дивізію від інших формацій військ СС, створити міф про особливе існування дивізії, як цілком окремого формування, підпорядкованого лише власним українським інтересам. Такий стан справ не сприяє відновленню історичної правди, унаслідок чого в суспільстві мало що відомо про це з'єднання. Усе це зумовлює актуальність теми.

Безумовно, основним джерелом інформації про дивізію є спогади її колишніх ветеранів. Головну роль у публікації цих спогадів грає часопис «Вісті комбатанта». У переважній більшості це об'єктивні, неупереджені спогади, які передають думки та почуття їх авторів у ті трагічні дні. До іншого роду джерел відносяться збірник «Броди» та історико-публіцистичний збірник «Українська дивізія «Галичина». Неупереджений виклад історії дивізії дають сучасні російські та західні історики в чималих працях, присвячених історії військ СС.

Метою статті є висвітлення мотивів та завдань створення дивізії СС «Галичина», аналіз суперечливих моментів її історії.

Після війни українські керівники дивізії почали стверджувати, що єдиною метою формування дивізії було намагання створити власну українську армію для майбутньої незалежної української соборної держави. Розпочалося відкрите відмежування дивізії від військ СС. Іноді складається враження, що дивізія існувала сама по собі, як 1-ша українська дивізія УНА [4, с. 38]. Це твердження підхопили сучасні історики націоналістичного

спрямування, які заявляють, що українці мали Німеччину за вимушеного тимчасового союзника [25, с. 42].

Однак, детальний розгляд фактів історії створення та бойового шляху дивізії дозволяє по новому поглянути на ці питання.

Від часу нападу Німеччини та її союзників на СРСР певні кола українських націоналістів починають «бомбардувати» Берлін своїми пропозиціями про створення українського війська для боротьби з більшовиками. У цій діяльності відзначилися митрополит А. Шептицький, А. Мельник, А. Левицький та інші [1, с. 180]. Проте в 1941 р. німецьке керівництво не планувало створювати якісь великі добровольчі частини, причому не лише з українців, а і з мешканців інших окупованих країн. Лише в дивізії СС «Вікінг» були об'єднані мешканці країн Північної Європи, згодом були сформовані нідерландський, валлонський та фламандський легіони (чисельністю близько 2–3 тисячі вояків кожен). Перед війною з українців німці утворили батальйони «Нахтігаль» та «Роланд», які зараз відомі як «Легіони Українських націоналістів». В 1941–1942 рр. іде формування українських поліцейських сил, допоміжних формувань з мешканців окупованих радянських територій. Велика кількість українських волонтерів на різних посадах служила в частинах Вермахту та брала участь у бойових діях проти Червоної Армії. Близько 2 000 українців було офіційно зараховано до лав військ СС [23, с. 27]. Отже, участь українців у війні на боці Німеччини в 1941–1942 рр. полягала в службі в охоронних та допоміжних формуваннях чисельністю не більше батальйону та перебуванні окремих українців у німецьких частинах. Для прикладу, можна назвати ваффен-унтерштурмфюрерів з дивізії СС «Галичина» Андрія Комарівського, який у 1941 році воював у складі 95-ї піхотної дивізії та Пилипа Трача, котрий був навіть нагороджений німецькою медаллю за «Зимову кампанію 1941–1942 років».

Після поразки під Сталінградом становище кардинально змінилося, оскільки німецькій військовій машині були необхідні нові рекрути. У цих умовах мова зайшла про створення цілої дивізії з українців Галичини, які в часи окупації проявили себе досить лояльно до Третього Рейху [23, с. 14–21, 27], враховуючи виважену, розумну політику німецького губернатора Галичини О. Вехтера. Останній і став головним адептом створення дивізії. Що ж до того, чого дивізія попала під керівництво СС, то це пояснити дуже легко, бо саме СС займались іноземними формуваннями у військовій машині Третього Рейху. У Вермахт ішли етнічні німці, а іноземні волонтери – зараховувались до лав військ СС.

З українського боку ініціативу проявляв голова Українського Національного Комітету професор В. Кубійович, який навесні 1943 р.

звернувся до генерал-губернатора Польщі Г. Франка із проханням «вжити заходів у справі створення добровільної збройної формації на території Генеральної губернії, яка б разом з німцями воювала б проти більшовиків» [3, с. 106]. Таким чином В. Кубійович чітко окреслив майбутнє призначення дивізії.

28 квітня 1943 р. було офіційно проголошено про створення галицької стрілецької дивізії СС. З листівок мешканці Галичини дізналися, що «українська галицька молодь матиме змогу активно зі зброєю в руці стати поруч німецьких вояків і союзних націй у рядах оборонців старої культури заходу перед навалюю московського більшевизму... Звістка про дозвіл Фюрера на участь у збройній боротьбі проти більшевизму викликала радісні і спонтанні маніфестації серед українців Галичини та сусідніх земель». В урочистій церемонії взяли участь український генерал В. Курманович та В. Кубійович. Останній писав у листі до Гітлера: «Ви нам дозволили організувати дивізію... для боротьби з більшовиками, і ми не пожаліємо життя вояків нашої дивізії за загальні інтереси з Німеччиною» [5, с. 210].

На початок червня 1943 р. на призовні пункти з'явилося 81 999 добровольців, з яких 29 124 особи отримали відмову. Окрім української молоді до лав дивізії добровільно записались ветерани-учасники УСС та Визвольних змагань 1918–1921 років, представники різних українських національних комітетів, українці, які вже служили у Вермахті в 1941–1942 рр. До дивізії вступила також деяка кількість вояків Дружин українських націоналістів «Нахтігаль» та «Роланд» – Е. Побігуций, М. Бригідер, О. Герман, Л. Ортинський, Р. Бойцун, В. Тихоліз та інші. Усі вони, як правило, займали офіцерські посади. Однак членів ОУН у дивізії було відносно не багато. Німці пильно слідкували за їхньою діяльністю, відомий випадок арешту дивізійника – члена ОУН, його засудили на п'ять років у концтаборі, де він і перебував до кінця війни [24, с. 107]. Німці виділили для формування дивізії близько 600 офіцерів та унтер-офіцерів. На формування дивізії було відібрано близько 12-13 тисяч осіб, з інших добровольців німці сформували дивізійні запасні частини та п'ять поліцейських полків.

З архівної кінохроніки та фотографій ми маємо змогу дізнатись про настрої та реакцію населення Галичини на формування дивізії: у парадному строю йдуть молоді рекрути з нацистськими та есесівськими прапорами, транспарантами з есесівськими рунами та галицькими левами, уздовж їхньому шляху стоять цивільні українці та вітають учасників параду нацистським салютом. Присяга була така ж як і для інших добровольчих формувань: «Я служу тобі, Адольф Гітлер, як Фюреру й канцлеру германського Рейху вірністю й відвагою. Я присягаюся і буду підкорятися до

смерті. Хай допоможе мені Бог!» [1, с. 181]. Є і інші варіанти тексту присяги [20, с. 447], але істотно вони не різняться.

Наявність в лавах дивізії колишніх ветеранів Січових стрільців послужила початком наївної міфу про те, що частина українців завербувалась в дивізію, бо вважала, що «СС» значить «Січові стрільці». На наш погляд, усі, хто проводить цю думку, відверто вважають українців за дурнів, які за два роки окупації так і не розібрались, що до чого. Цікаво, що за спогадами ветеранів дивізії, усі газети Галичини не вживали іншого терміну, як тільки «наші ес-еси» [2, с. 97]. Схоже писалось і в окупаційних газетах інших міст України: у харківській «Новій Україні», в матеріалі, присвяченому службі українців у Вермахті, повідомлялось, що «нещодавно утворена частина СС із добровольців у Львові» [8, А. 49].

Якими ж мотивами керувались українці, коли створювалась дивізія? На наш погляд, тут є два види мотивації – мотив українських національних лідерів і мотив української молоді. Мотивація українських лідерів істотно не відрізнялась від мети представників інших європейських націй, які в 1942–1944 роках створювали національні частини в лавах військ СС. Перш за все, вони намагались заслужити своїй країні право на місце в «Новій Європі» після закінчення війни та перемоги Німеччини, зберегти свої провідні позиції. Це мимоволі підтверджує сам В. Кубійович [23, с. 14–21]. Губернатор Вехтер говорив, що сам факт існування галицької дивізії свідчить про намагання українців боротися за «Нову Європу». Таким же був тон офіційних листівок та преси національних українських комітетів (вище вже цитувався лист В. Кубійовича). Слід зазначити, що в Третньому Рейху питання про майбутнє України лишалось відкритим. За даними російського історика М. Ю. Крисіна в Німеччині були навіть проекти про надання Україні незалежності після війни [16, с. 79]. Отже, місце в «Новій Європі» було головною політичною причиною творення дивізії. У майбутньому дивізія повинна була стати основою збройних сил Української держави, яка б мала тісні союзні зв'язки з Німеччиною.

Крім того, велику роль зіграли й антирадянські настрої переважної частини мешканців Західної України (а також Естонії, Латвії, Литви та Білорусі, разом з іншими окупованими радянськими територіями). Після двох років перебування в Радянському Союзі багато хто з мешканців цих територій не бажав повернення більшовиків. Колишні дивізійники, згадуючи про причини свого вступу до дивізії, говорили, що йдуть боронити Україну від найбільшого її ворога – червоної Москви [14, с. 125]. Саме таким мотивом керувалися молоді українці, віддавши перевагу нацистам перед більшовиками. Це було, на думку відомого історика В. Косика, «чистий патріотизм та ідеалізм» [15, с. 359].

Цікаво зазначити, що в кінці 1944 р. представники дивізії почали зустрічі з українцями, що працювали в Німеччині, їм пояснювали, що це за дивізія й за що вона бореться. За спогадами сучасника, українські есесівці стверджували, що головна мета дивізії «разом із німецької армією боронити свою Батьківщину» проти більшовиків [21, с. 174–175]. Ніяких інших завдань, пропозицій та зауважень не було. Цікаво, що представників німецької влади на цих зборах не було, тобто ніхто не заважав українцям висловлювати свою власну думку. Вони її й висловлювали.

Створення дивізії СС «Галичина» вцент розбиває популярні тези про терор німців у Галичині, «африканські» облави на людей для відправлення на роботу до Німеччини й ще багато інших пропагандистських штампів, бо не було б тоді такої великої кількості добровольців та ретельного відбору в дивізію. Не витримує критики думка, що молодь переважно йшла в дивізію замість депортації на роботи до Німеччини, чи те, що військові частини формувались з людей, спійманих під час облав, як стверджують деякі автори [15, с.359]. На що було німцям формувати есесівську дивізію з ненадійних елементів, вкладати чималий кошти в їхнє навчання та оснащення? Краще було б тоді зібрати їх та відправити працювати, коли вони самі з'явилися на призовні пункти.

Історія створення та організації дивізії має свої особливості. Як зразок якоїсь винятковості галицької дивізії часто приводиться констатація факту існування в ній військових капеланів [23, с. 32]. І дійсно, на перший погляд це виявляється чимось дійсно незвичайним, особливо коли мова йде про есесівську дивізію. Однак нічого особливого тут нема. Відомий англійський історик Г. Уільямсон стверджує, що появи в українських частинах СС полкових капеланів сприяв сам Г. Гімmlер [22, с. 220]. Це було типово для Вермахту, але нечувано для СС, де воякам дозволялось ідентифікувати свою конфесію лише словом «віруючий», але будь-яка конкретна конфесія не особливо схвалювалася. Справа в тому, що «класичні» есесівські дивізії формувались переважно з атеїстів, тому військові капелани там були не потрібні. Коли ж переважна більшість вояків у частинах були віруючими, то легко робились винятки, в основному для іноземних частин військ СС: у дивізіях СС «Хандшар», «Скандербег», «Кама» (укомплектовані переважно мусульманами) були військові мулли, військовий капелан був у французькій бригаді СС. Тобто наявність чи відсутність священика в дивізії СС не було принциповим питанням, яким треба спекулювати.

Тепер стосовно статусу українського вояка у військах СС. Намагаючись відмежувати дивізію від військ СС, зараз часто стверджують, що українці мали нижчий статус, ніж німці. Однак усі крапки над і в цьому питанні на початку формування дивізії розставив ще Г. Гімmlер, який визначив статус

українського вояка у військах СС рівним німецькому військовослужбовцю [26, с. 359]. І це є дійсно так. Цікаво, що українські «есе-си» мали більш прав та привілеїв ніж, наприклад, російські волонтери німецької армії.

Немає нічого особливого й в тому, що українці не носили есесівські руни на своїх петлицях. Справа в тому, що для всіх іноземних волонтерів німецьке командування свідомо розробляло особливі, національні знаки відмінності. Це підкреслювало, що вони б'ються за власні інтереси, які співпадають з німецькими, саме тому ці волонтери (а не найманці!) й перебувають на військовій службі в лавах німецьких збройних сил, а конкретно – у військах СС. Тому вони носили на комірці есесівського орла, а на капелюхах – есесівську кокарду. Причому, як такими, членами організації СС вони не були (до речі, навіть багато хто з німців, солдатів військ СС формально не були членами організації СС як такої, що не заважало їм носити есесівську уніформу та військові звання). Тому й до військових звань українців добавлялась приставка «Ваффен», а назва СС не вказувалась. Наприклад, німецький офіцер СС в дивізії у ранзі лейтенанта мав звання «унтерштурмфюрер СС», а українець у цьому ж званні – «ваффен-унтерштурмфюрер».

Отже, дивізія «Галичина» була німецькою частиною, сформованою з українців. Командна мова в дивізії була німецька. 27 червня 1944 р. дивізія отримала офіційну назву «14-та гренадерська дивізія СС (галицька № 1)», а 17 листопада 1944 р. Гімmlер дозволив змінити назву дивізії на «14-та ваффен-гренадерська дивізія СС (українська №1)».

Багато написано про зверхнє ставлення німецьких офіцерів та солдатів до українців, із цього ж знов таки робиться спроба відмежувати українців від військ СС. Однак, неупереджені спогади дивізійників часто спростовують це твердження. І дійсно в переважній більшості німці досить добре ставилися до українських вояків. Взяти хоча б начальника штабу дивізії майора В-Д. Гайке, чи командира фузилерного батальйону дивізії оберштурмбаннфюрера СС Карла Бріштота (останній взагалі носив у петлиці не есесівські руни, а галицького лева). Хоча, звісно, були моменти негативного ставлення до українців із боку командирів чи інструкторів. Добре відомо, що командир дивізії бригадефюрер СС Ф. Фрайтаг негативно відносився до українських вояків, постійно тиснув на них, і це була, мабуть, головна проблема дивізії. З іншого боку, намагання німців установити в частині сувору дисципліну, як і повинно бути в есесівській дивізії, жорстка армійська муштра в кращих традиціях німецької армії могли викликати в незвиклих до цього українців думку про негативне до них ставлення, хоча у Вермахті дисципліна та суворий вишкіл були в порядку речей. Сюди ж можна додати й комунікаційні проблеми, незнання мови чи традицій чужих народів, що іноді приводило до

складнощів. Окремою причиною, як не дивно, стала поразка дивізії під Бродами. За спогадами дивізійників, багато німецьких військових, навіть ті, які раніше дуже добре ставились до українців, після цього змінили до них своє відношення, вважаючи останніх винними в поразці [6, с. 67]. Як би там не було, те, що в дивізії не було жодного великого конфлікту між німцями та українцями, ще раз підкреслює думку, що стосунки в ній були більш-менш нормальні.

Надзвичайно цікавий ще один аспект українсько-німецьких відносин. За свідченням ветерана дивізії В. Вериги, дехто з німецького персоналу «Галичини» вважав, що українці воюють перш за все за свою батьківщину, а не за Німеччину [6, с. 71]. Що і говорити, типовий приклад єдиних цілей німецьких та українських есесівців!

Німці створили всі умови для нормальної підготовки дивізії. З початку 350 офіцерів та близько 2000 унтер-офіцерів українців були відправлені на навчання в офіцерські та унтер-офіцерські школи СС [9, с. 280]. Ці школи були розташовані по всій окупованій Європі. З них найвідомішими були офіцерська академія «Брауншвейг» (знаходилась у Познані) та унтер-офіцерські вишколи в Арользені (адміністрація), Бенешов (артилерія), Метц (зв'язок), Радольфціль та Лауенбург (саперні), Бреслау-Лісса (піхотні гармати), Хільверсам (протитанкова артилерія), Киншлаг (панцер-гренадерська) та деякі інші. Усього українські волонтери були відправлені в 45 різних місць формування та навчання. Цікаво, що багато українців не хотіли їхати навчатися військовій справі в ці школи, іноді навіть українські командири частин виступали проти відправку своїх хлопців на навчання [27, с. 91], (що розбиває тезу про головну мету вступу їх до дивізії, як бажання отримати військовий вишкіл для подальшого служіння Україні).

Ось як згадує своє навчання на вишколі Євген Шипайло, майбутній ваффен-оберштурмфюрер: «Вишкільний персонал – це німецькі старшини зброї СС, усі із фронтовим досвідом, відзначені в боях, деякі інваліди. Як інструктори вони були дуже добрі, знали свій предмет та вміли його передати. До нас, не німців, відносилися об'єктивно, навіть не раз ставили українців як приклад німцям... Одним з предметів у школах було «світоглядне навчання»... про націонал-соціалістичну ідеологію. Спочатку виклади проводили німці. Виклади відбувалися раз у тиждень... разом для німців і українців... Оберштурмбаннфюрер СС Оезау, нац.-соц. історик... спеціально їздив до Подебрадів, щоби навчитися щось про українців. У липні до школи прибув поручник Любомир Макарушка, який почав викладати окремо для українців» [27, сс. 93, 95]. Цікаво, відмітити, що коли під час свого візиту до школи в Киншлагу командир дивізії бригаденфюрер СС Фрайтаг дозволив собі негативно відізнатися про українських вояків,

командир школи штурмбаннфюрер СС Рудольф Клотц відкрито розкритикував той виступ генерала і сказав це йому прямо у вічі [27, с. 95] (враховуючи, що Клотц був за званням на п'ять рангів нижче чим Фрайтаг, то можна зробити висновок про традиції, які були у військах СС і порівняти з іншими арміями).

Під час навчання траплялись і досить цікаві випадки. Так, одного разу, в артилерійській школі в Бреслау-Лісса зайняття для українців проводив один з найбільш відомих есесівських генералів, обергрупенфюрер СС Зепп Дитрих, який прибув до школи з інспекцією [28, с. 101].

Націонал-соціалістична ідеологія була важливим предметом, який викладався в есесівських школах. Іноді викладачі обмежувались викладанням для українців історії націонал-соціалістичного руху та ознайомленням з його ідеологією. Враховуючи суворий рівень перевірки знань курсантів (тих, хто не міг здати іспитів, відрховували та відправляли назад до своїх частин) мимоволі робиться висновок, що цей предмет вони засвоїли так само гарно, як і військові справи.

Той факт, що українців направляли на навчання в есесівські офіцерські академії, свідчить про серйозне ставлення німців до дивізії. Усюди пишуть, що всі головні командні посади в дивізії займали німці (лише три командири батальйонів в дивізії були українцями), забуваючи, що українці на той час не мали підготовлених кадрів, що мали претендувати на високі посади, їх треба було навчати. В офіцерській академії СС «Брауншвейг», разом з німецькими юнкерами, навчалось 200 (!) українців, ніяких проблем між ними і німцями не було. Кілька українців навіть отримали запрошення на бенкет, улаштований гауляйтером Данцига А. Форстером на честь есесівських юнкерів. 10 грудня 1944 року стався урочистий випуск. Українці, які витримали всі іспити, отримали ступінь штандартенoberюнкер резерву військ СС (щоб стати повноцінними офіцерами, вони повинні були отримати практику в діючій армії), а юнкер Ю. Шкарупа, який відмінно навчався, відразу отримав офіцерське звання ваффен-унтерштурмфюрер [18, с. 93–95].

На формування дивізії есесівське керівництво виділило досить неоднорідний командний склад. Це дало привід критикам дивізії стверджувати, що дивізія формувалась як поліцейська, каральна частина [1, с. 187]. Однак, це не зовсім вірно. Обидва перші командири дивізії В. Шимана та Ф. Фрайтаг дійсно були поліцейськими офіцерами. У поліцейській дивізії СС раніше служила більшість німецького командного складу дивізії, наприклад, командир 31-го полку дивізії штандартенфюрер СС Р. Паннір (кавалер Лицарського Хреста). Служило ще кілька офіцерів, переведених з поліцейських частин. Проте, в дивізії були офіцери, які раніше служили й в «звичайних» дивізіях СС: «Лейбштандарт Адольф Гітлер», «Тотенкопф», «Вікінг», «Норд»,

«Гогенштауфен», «Хандшар» та інші. Начальником оперативного відділу було призначено досвідченого майора Генерального штабу В.-Д. Гайке. Наявність же в «Галичині» великої кількості колишніх службовців поліції пояснюється перш за все браком досвідчених військовиків у кадрах військ СС. Саме тому й доводилось використовувати колишніх поліцейських на військовій службі. До речі, схожа ситуація була у латиських та естонських дивізіях СС, однак ніхто не стверджує, що це були поліцейські каральні частини. Дивізія СС «Галичина» формувалась як стандартна піхотна частина військ СС. До неї входили 29-й, 30-й, 31-й піхотні полки СС, 14-й артилерійський полк та стандартні частини посилення. Наприкінці війни німецький персонал становив 11 % складу дивізії [11, с. 66].

Твердження про поліцейський характер дивізії очевидно впливає з аналізу її бойового шляху. Розпочався він на початку лютого 1944 р. діями бойової групи (близько 2 000 чоловік) штандартенфюрера СС Ф. Байерсдорфа проти радянських партизанів у Західній Україні. Цікаво, що половину старших командирів групи склали українці. Операції тривали близько чотирьох місяців.

Улітку 1944 р. дивізію перекинули на фронт під Броди, де в липні вона була вщент розгромлена частинами Червоної армії. Залишки дивізії в кінці серпня перекинули на Словаччину. На поповнення прибули вояки різних українських поліцейських частин. У цей час спалахнуло Словацьке національне повстання (всепереч від поширеної думки, це повстання не було повністю прокомуністичним, оскільки повстанців підтримала більша частина словацької армії та жандармерії, яких в симпатіях до комуністів звинувачувати важко). Тому у вересні була сформована бойова група оберштурмбаннфюрера СС К. Вільднера (командир 29-го полку СС) для протидії словацьким партизанам. За нею в Словаччину спрямували частину 30-го полку СС. Групи діяли доволі успішно, виконали свої завдання з «умиротворення» повсталих районів, захопили велику кількість різного озброєння й трофеїв. Тут ми бачимо типові антипартизанські акції, метою яких, за словами обергруппенфюрера СС Г. Бергера, німецького керівника операцій проти словацьких повстанців, «було наведення цвинтарного спокою» [29, с. 63], що суперечить твердженням про головну мету дивізії – боротьбу за Українську державу та сучасному намаганню відмежувати українську дивізію від СС.

З Червоною армією українці знову зустрілися наприкінці грудня, коли бойова група штандартенфюрера СС Ф. Дерна (чисельністю близько полку) була кинута на закриття прориву радянських військ у Південній Словаччині. У січні 1945 р. дивізію перекинули на австро-словенський кордон, згодом вона вже брала участь у боротьбі з югославськими партизанами. У квітні дивізія

знову опинилась на полі бою з Червоною армією, а в травні капітулювала перед союзниками. Отже, більшість військового шляху дивізії прийшлася на боротьбу з партизанами, участь у бойових діях проти регулярних частин, зокрема під Бродами, була епізодичною. Однак, вважати дивізію поліцейською частиною не має підстав, враховуючи її структуру та характер вишколу персоналу, який готувався не для поліцейських акцій, а для фронтової боротьби.

Дуже часто зустрічається твердження, що дивізія була кинута у бій, не отримавши належної підготовки та оснащення. Це відверта неправда. Перед відправкою під Броди вишкіл дивізії тривав цілий рік, а оснащено її було за високими стандартами піхотної дивізії СС. Вона була повністю укомплектована людьми та озброєнням. За німецькими стандартами її навчання скінчилось уже в травні 1944 р., коли інспекцію провів Г. Гімmlер, який залишився задоволеним рівнем підготовки дивізії (унтер-офіцер І. Мельник після війни із приємністю пригадував, як після маневрів сам Гімmlер «поплескав» його по плечу за добрий обстріл [17, с. 93]). Саме тоді Гімmlер уперше назвав добровольців не галичанами, а українцями, та закликав «кріпити в боях дружбу німецького та українського персоналу дивізії». Таким чином, на відміну від багатьох сучасних тверджень, «гарматним м'ясом» дивізія не була. Друга справа, що дивізія виявилась неготовою протистояти наступу Червоної армії (як і німецький 13-й армійський корпус) з масованим використанням авіації, танків та артилерії.

Цікавим моментом у історії дивізії СС «Галичина» є захоплива думка, що із часом планувався перехід усієї дивізії до лав УПА, проте цьому в кінці війни завадили «об'єктивні причини» [19, с. 40]. Так, 28 листопада 1944 р. ваффен-гауптштурмфюрер М. Бригідер на чолі спеціально підготовленої роти пішов до УПА. Слід також зазначити, що за даними російського історика С. Чуєва, після поразки під Бродами й до кінця війни в УПА з дивізії дезертирувало близько 300 осіб, з понад 22 000 вояків, які пройшли через дивізію в цей період [26, с. 370]. На наш погляд, важко знайти кращі умови для переходу дивізії до лав УПА, ніж ті, що склалися в 1945 році, коли німецький фронт руйнувався, а дивізія знаходилася в сільській місцевості в Словаччині та Словенії. Однак цього зроблено не було, бо мабуть і мета така ніколи не ставилася, а подібні твердження з'явилися лише після закінчення війни.

Головний козир тих, хто хоче відмежувати дивізію «Галичина» від військ СС, це, безумовно, прийняття нею назви «1-ша українська дивізія УНА» та складання присяги на вірність Україні. Але детальний аналіз фактів свідчить, що все це було зроблено за згодою й з відома німецького уряду та командування. І дійсно, 12 березня 1945 р. уряд Німеччини офіційно визнав Український Національний комітет та дозволив передати українців, які

служили у Вермахті, в Українську визвольну армію [11, с. 63]. 17 березня генерал П. Шандрук став командувачем Української Національної Армії. Однак до дивізії він прибув лише 19 квітня в супроводі високих есесівських чинів. На церемонії складання присяги на вірність Україні були присутні групенфюрер СС О. Вехтер (колишній губернатор Галичини), оберштурмбаннфюрер СС доктор Ф. Арльт (у Головному управлінні СС він керував відділом східних волонтерів), німецький офіцерський склад дивізії (окрім Фрайтага). Передача командування від Фрайтага Шандруку відбулась 24 квітня [10, с. 543]. Отже, всі ці події пройшли під пильним наглядом есесівських офіцерів.

Тим хто зараз відмежовує дивізію СС «Галичина» від СС, цікаво буде дізнатися, як вели себе дивізійники в полоні. З спогадів ветеранів відомо, що українці добре спілкувались з болгарськими, голландськими, прибалтійськими нацистами та есесівцями, а також із німцями [7, с. 82–83], якихось непорозумінь не було. Дивізійник Р. Бойцун з захопленням розповідав своїм товаришам, що разом з ними в поїзді з військовополоненими знаходиться легендарний О. Скорцені [12, с. 74–75]. А ось цитата з спогадів дивізійника Р. Колісника, який перебував в союзному полоні в таборі Авербах, де були ув'язнені переважно українські вояки: «У цьому таборі... панувала залізна дисципліна, «камерадшафт», як тільки її знали в СС» [13, с. 80]. Тобто, тоді ветерани не відрізняли себе від інших формацій військ СС.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Метою формування дивізії СС «Галичина» було намагання українських націоналістичних кіл взяти участь у боротьбі за «Нову Європу» та забезпечити собі місце на політичній арені після війни. Це не було якимось унікальним явищем в історії війни, подібні процеси відбувалися тоді в усіх окупованих німцями країнах. Молодь, яка добровільно йшла до дивізії, керувалася перш за все антирадянськими настроями, намагалася боронити Батьківщину від більшовиків. 14-та гренадерська дивізія військ СС «Галичина» була не українською частиною в складі німецької армії, а частиною німецької армії, сформованою з українців. Усі дії дивізії були відверто пронацистськими. Німецьке командування використовувало дивізію там, де вважало за потрібне, а українці виконували накази в міру своїх можливостей. Наприкінці війни, за згодою німецького командування, дивізія стала називатись «1-шою українською дивізією», але практично це вже не мало ніякого значення. Історичні факти заперечують твердження про формування дивізії як інструменту майбутньої боротьби українців проти Німеччини. Тому нема жодного сенсу відмежовувати дивізію від військ СС. Усі ці намагання з'явилися лише після війни, коли українським націоналістам потрібно було зберегти лице перед західними союзниками.

Історія дивізії СС «Галичина» надзвичайно цікава та неоднозначна, тому в подальшому дослідникам слід приділяти їй більше уваги.

Список літератури: 1. Без срока давности. – Х.: «Фактор», 2001. – 424 с.; 2. *Березовський М.* Йдемо до дивізії // Вісті комбатанта, 1995. – № 1. – С. 96–99; 3. *Брицький П. П.* Україна у Другій Світовій Війні. – Чернівці, 1995. – 114 с.; 4. Броди. – Дрогобич-Львів: «Відродження», 2003. – 174 с.; 5. Бродовский котел. - Л.: Каменяр, 1974. – 272 с.; 6. *Верига В.* І знову Нойгамер // Вісті комбатанта, 1978. – № 4. – С. 63–73; 7. *Горбач О.* Зустріч з чужинцями в американському полоні // Вісті комбатанта, 1992. – № 4. – С. 81–83; 8. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2984, Оп.1, Спр.2; 9. *Дробязко С.* Под знаменами врага. М.: «Эксмо», 2004. – 608 с.; 10. *Залеский К. А.* СС. Охранные отряды НСДАП. М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 656 с.; 11. *Колісник Р.* Від дивізії «Галичина» до української національної армії під командування генерала Павла Шандрука // Вісті комбатанта, 1995. – №1. – С. 59–69; 12. *Колісник Р.* Полон // Вісті комбатанта, 1992. – № 4. – С. 72–80; 13. *Колісник Р.* Полон. Авербах // Вісті комбатанта, 1992. – № 3. – С. 75–88; 14. Корнило Баліцький. Некролог // Вісті комбатанта, 1994, №2. – С.125–126; 15. *Косик В.* Україна і Німеччина в роки Другої Світової Війни. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.; 16. *Крысин М.Ю.* Прибалтика между Сталиным и Гитлером. М.: «Вече», 2004. – 464 с.; 17. *Мельник І.* Пригоди десятника української дивізії // Вісті комбатанта, 1995. – № 1. – С. 92–96; 18. *Мотика В.* Старшинський вишкіл в Posen-Treskau липень-грудень 1944 // Вісті комбатанта, 1992. - № 4. – С. 93–95; 19. *Музычук С., Марчук І.* Батальйон «Роланд» 1941 // Однострій, №7. – С. 33–41; 20. *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1997. – 568 с.; 21. *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна Війна». – Київ: Смолоскип, 2002. – 288 с.; 22. *Уильямсон Г.* СС – інструмент терору. Смоленск: Русич, 1999. – 416 с.; 23. Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник.–Київ-Торонто.,1994. – 165 с.; 24. *Федик О., Федик І.* Україна для всіх єдина // Вісті комбатанта, 1993, №3. – С. 103–107; 25. *Царенко М.* Кавалери Залізного Хреста в дивізії «Галичина» // Однострій, 2000, № 4. – С. 40–42; 26. *Чуев С.* Проклятые солдаты. – М.: «Яуза», «Эксмо», 2004. – 576 с.; 27. *Шунайло Є.* Старшинські вишколи // Вісті комбатанта, 1992. - № 3. – С.89 –95; 28. *Шунайло Є.* 13-та сотня «IG» // Вісті комбатанта, 1994. – № 2. – С. 96–101; 29. *Энциклопедия Третьего Рейха.* М.: «Локид-Миф», 1996. – 587 с.

УДК 321.02:81.272

М. К. ПОДОЛЬСЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

МОВНА ПОЛІТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена розгляду актуальних проблем мовної політики України на сучасному етапі, аналізу етнополітичної ситуації в країні.

In the article very important problems of language policy in Ukraine are considered.

В етнодержавотворчих процесах сучасної Української держави особливе місце посідає національно-мовна політика. Сьогодні в Україні, завдяки поетапному втіленню державної програми розвитку національної культури

та освіти, відбувається поступове піднесення національної самосвідомості українців як етносу, має місце рівноправне розв'язання проблем розвитку самобутніх культур національних меншин. Тому вивчення етномовної ситуації в Україні, пов'язаної з повноправним функціонуванням української мови, має важливе значення. Актуальність даної проблеми обумовлюють складні процеси державотворення в Україні, формування сучасної української нації. Слід підкреслити, що в українському суспільстві мова є головним чинником консолідації української нації. Вона покликана забезпечувати єдність національної спільноти, сприяти збереженню національної ідентичності, менталітету. Таким чином мова виступає могутнім засобом зміцнення й розвитку національної свідомості.

Окрім того, мова виконує в державотворчому процесі також зовнішню функцію, яка полягає, зокрема, у виокремленні держави з масиву інших країн, в утвердженні нації й держави серед світової спільноти. [5, с. 4]. Однак українська мова, як державна, ще не дістала належного поширення в галузях права, освіти, науки, культури, інформатики, військової справи, судочинства тощо. Сьогодні в Україні відсутня цілісна концепція коректної мовної політики, держава, як і раніше, живе в рамках «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого 28 жовтня 1989 р.

Проблеми мовної політики знайшли певне відображення в працях окремих дослідників [2; 3; 4; 5]. Метою даної статті є аналіз мовної ситуації в Україні, пошук шляхів поліпшення мовної політики на сучасному етапі.

Після здобуття незалежності в Україні почалися спроби розробки й вирішення мовних проблем у нових соціально-політичних умовах, із урахуванням нових реалій (утворення Автономної Республіки Крим). Проблемами української мови займалися Рада з питань мовної політики при Президентові України, Інститут української мови НАН України, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Український мовно-інформаційний фонд НАН України та інші інституції й організації. За минулі роки у Верховній Раді України періодично розглядалися проекти законів про мови, що були внесені народними депутатами. У червні 2000 року представив на розгляд свій проект «Про розвиток і застосування мов в Україні» Кабінет Міністрів. Однак проблеми мовного будівництва в Україні з кожним роком ускладнювалися, але не вирішувалися. Сьогодні мовна ситуація характеризується проявами негативних явищ і тенденцій. Для неї властиві процеси протистояння старих стереотипів і нових тенденцій у царині мовного простору. Статус мов в Україні визначається Конституцією України 1996 року (статті 10, 11, 24, 53, 2 та ін.).

Не визначений остаточно юридичний статус російської мови. Так, в чинній Конституції України з-поміж інших етнічних мов, які мають місце в Україні, згадана окремих рядком лише російська. Зокрема, у статті 10 гарантується вільний розвиток, використання й захист російської мови, а також інших мов національних меншин України. Отже, відповідно до Конституції, російська мова має статус мови національної меншини. У той же час на сторінках часописів, в засобах масової інформації обговорювалось питання про надання російській мові статусу другої державної. Мали місце процеси імплементації регіональних мов. Так, згідно рішень місцевих органів влади, російська мова була визнана регіональною в Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях та у містах Донецьку, Дніпропетровську, Кривому Розі, Луганську, Миколаєві, Севастополі.

Україна – держава з поліетнічним складом населення, у якій проживають представники майже 130 національностей. Найчисельнішою є титульна група – українці, кількість яких становить 37,5 млн. осіб (77,8 %). Другою за чисельністю групою є етнічні росіяни – 8,3 млн. осіб (17,3 %). У сукупності ці дві етнічні групи складають 95,1 % усіх громадян.

На межі тисячоліть Україна опинилася перед дилемою, яка для більшості цивілізованих держав уже розв'язана й відійшла в минуле. З одного боку, необхідність подальшої розбудови незалежної держави ставить на перший план завдання виховання національної свідомості й патріотизму, забезпечення державній мові пріоритетних позицій в освітній, культурній, інформаційній, міжнаціональній сферах та державному управлінні. У той же час слід зважати на те, що кожен крок у цьому напрямку, зокрема в південних та східних регіонах, розширює ареал протистояння у суспільстві.

Мовна політика є найвагомішою частиною державних реформ кінця ХХ – початку ХХІ століття, сутність яких складає сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на врегулювання мовних відносин у державі або ж на розвиток мови в певному напрямку. Державна мовна політика має суттєвий етнополітичний вимір через своє прагнення утвердити українську мову як державну та основну, розширюючи сфери її функціонування шляхом збільшення числа національних шкіл, розвитку культур національних меншин, які не достатньо володіють українською мовою й із цих причин не завжди бажать її вивчати, а також ширше застосовуючи її в державному управлінні.

Специфічною особливістю етнонаціональної ситуації в Україні є розбіжність етнічної й етнолінгвістичної структур її населення. Тобто самовизначення етнічної приналежності не завжди збігається з ідентифікацією за мовною ознакою. За даними перепису 2001 року, із загального числа етнічних українців (тих, хто ідентифікував себе в такий

спосіб у процесі перепису) 85,2 % вказали на українську мову в якості рідної мови своєї національності. 14,8 % (понад 5,5 млн. осіб) такою вважають російську мову. Серед етнічних росіян 3,9 % вважають рідною українську мову, а 95,9 % - російську. Представники інших національностей, що проживають в Україні, указали, що для 11,8 % рідною є українська мова, для 31,1 % – російська, а 57,1 % визначили в якості рідної мову своєї етнічної групи. У цілому ж серед усього населення України визначили як свою рідну мову титульної національності (українську) 67,5%, російську – 29,6%. [1, с. 266].

Виникає закономірне питання про те, що мали на увазі громадяни, відповідаючи на питання стосовно рідної мови, адже поняття рідної мови досить багатозначне й може по-різному інтерпретуватися. Можна припустити, що люди, відповідаючи на запитання стосовно їхньої рідної мови, у більшості своїй мали на увазі саме мову етносу, до якого вони належать. В той же час, його багатозначність дозволяє трактувати отримані в процесі переписів дані в усьому діапазоні його змістів. Це, на наш погляд, деформує уявлення щодо реального стану етномовної ситуації в Україні.

Вважається, що найбільш наближене до реальності уявлення щодо існуючих мовних практик надає з'ясування мови, яка застосовується в повсякденному спілкуванні в родинному оточенні. Адже в даній ситуації особистість обирає ту мову спілкування, яка є найбільш зручною й звичною. Тому саме мова родинного спілкування має вагомі підстави претендувати на статус «рідної мови». Відповідь на питання про те, яку мову переважно використовують громадяни України в повсякденному житті, допоможуть знайти дані моніторингу, який здійснює Інститут соціології НАН України.

	Мова родинного (домашнього) спілкування											
	Р о к и											
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
Переважно українська	36,9	38,2	37,6	36,3	39,1	36,9	38,2	38,1	38,4	41,8	38,0	
Переважно російська	33,1	34,5	33,4	33,6	36,0	36,7	33,2	36,0	34,3	36,4	39,2	
І українська, і російська (залежно від обставин)	29,6	26,8	28,4	29,0	24,8	25,8	28,8	25,2	26,3	21,6	22,6	
Інша	0,4	0,6	0,6	1,1	0,2	0,6	0,5	0,7	0,9	0,2	0,3	

Наведені результати моніторингу свідчать, що Україна є фактично двомовною країною. Адже іншими мовами, крім української та російської, у родинному спілкуванні користується менше одного відсотка населення. Поширеним є білінгвізм, коли використання тієї чи іншої (української або російської) мови залежить від конкретної ситуації [1, с. 267].

Відмітимо, що з'ясування мови домашнього спілкування дозволяє уточнити статистичні показники щодо «рідної мови» різних етнічних груп, але все ж таки не дає повного уявлення щодо існуючої мовної практики населення України. Більше того, застосування різних методів її вивчення дає різні результати. Зокрема, за даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, проведеного в 2005 році, визначили як рідну українську мову 64,3 % опитуваних, однак як мову спілкування в сім'ї її назвали лише 41,8 %. При цьому, анкету українською мовою (в умовах вільного вибору) використали 47,8 % тих, хто брав участь в опитуванні [6, с. 526–527].

Досить цікавою є методологія дослідження лінгво-етнічної структури населення України, запропонована В. Є. Хмелько. Суть даного методу полягає у встановленні зручнішої для людей мови спілкування. Крім надання можливості обрати ту мову, якою респондент може краще сформулювати і висловити свої думки, методологія дослідження передбачала використання таких показників, як: самовизначення своєї етнічної приналежності та рідної мови; вибір зручнішої для спілкування із двомовним учасником опитування мови (або вибір мови анкети); фактична мовна поведінка респондентів.

Застосування цієї системи показників дозволило, на основі аналізу значного масиву загальноукраїнських соціологічних опитувань (близько 173 тисяч інтерв'ю), що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології в 1991–2003 роках, виокремити в складі населення України п'ять лінгво-етнічних груп: україномовні українці – 38,5 % ; двомовні українці (ті, хто вживає суміш української та російської мов) – 10,7 %; російськомовні українці – 28,0 %; російськомовні росіяни – 16,9 %; інші лінгво-етнічні групи – 6% .

Наведені цифри більш реально відображають етнічну ситуацію в Україні й суттєво відрізняються від тієї спрощеної картини, що вимальовується за результатами останнього (2001 року) Всеукраїнського перепису населення. Згідно з його даними, 85,2 % тих, хто ідентифікував себе як українці, визначили в якості рідної мову своєї національності. Ці дані були покладені в основу діяльності всіх офіційних інститутів суспільства, на них базується культурно-мовна політика держави. У той же час, як ми бачимо, етномовна структура населення виявляється набагато складнішою й потребує врахування при розробці мовної політики [1, с. 268–269].

Уже багато років обговорюються три можливі моделі взаємодії української та російської мов в офіційній сфері: утвердження на всій території України української мови як єдиної державної мови; офіційне утвердження українсько-російської двомовності на території всієї України; збереження за українською мовою статусу єдиної державної мови при визнанні й інших мов як офіційних у окремих областях і містах.

Моніторингові дослідження, що проводилися серед населення з метою виявлення громадської думки щодо доцільності надання російській мові статусу офіційної, свідчать, що ця ідея, при певних коливаннях в окремі роки, постійно одержує підтримку – 52% опитаних у 1995 році; 48,6% опитаних – у 2005 році [6, с. 527]. У той же час позиції з цього питання по регіонах дуже різняться, є навіть протилежними. Якщо на Сході й Півдні України цю вимогу підтримує переважна більшість населення (73,3% та 64,1% відповідно), то на заході майже 80% людей є категоричними супротивниками цього. Проміжну позицію займає центральний регіон, де голоси «за» і «проти» розподілились в співвідношенні 48% до 39%.

Зазначимо, що різна мовна практика й різні позиції в мовному питанні виступають сьогодні одним із важливих чинників, що утруднюють процес консолідації української нації, розриваючи її в основному за лінгвістичними лініями. Тому, за думкою дослідників, консенсус у цьому питанні може бути досягнутий трьома варіантами: індивідуальною українською одномовністю всіх громадян; індивідуальною двомовністю, коли кожний громадянин вільно володіє й українською, і російською мовами; закріпленням у регіонах офіційного статусу тієї мови, яка домінує в них історично [2, с. 80].

Без сумніву, ситуація вимагає якнайшвидшого ухвалення Верховною Радою нового Закону про мови, тому що попередній Закон 1989 року вже не відповідає реаліям часу. Необхідно також забезпечити законодавчу базу для розвитку мови, щоб місцеві органи влади не могли порушити закон.

Список літератури. 1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: Навч. посіб.- Вид. друге, доп.і перероб. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 316 с.; 2. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи/ В. А. Ребкало, М. І. Обушний, О. М. Майборода. – К.: Вид-во УАДУ, 1996. – 340 с. 3. Карлова В. В. Державна мова як засіб консолідації українського суспільства, зміцнення національної свідомості // Державне управління та місцеве самоврядування: Тези УШ Міжнар. наук. Конгресу, 27–28 березня 2008 р. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2008. – С. 254–255.; 4. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 270 с. 5. Масенко Л. Мова і політика. – К., 1999. – 354 с. 6. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг/ За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 285 с.

УДК 930.2(430)

I. В. МУСІЄНКО, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ “ХПІ”

УКРАЇНІСТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ГУМАНІТАРНОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НІМЕЧЧИНА)

У статті досліджені проблеми історії та науково-дослідницької й організаційної роботи Гуманітарного наукового центру історії та культури Центрально-Східної Європи, його структура, науковий кадровий потенціал, напрямки наукової діяльності, внесок учених Центру в розвиток українсько-німецьких наукових зв'язків і сучасної україністики.

In article have been analysed problems of history, research and organizational work of the Humanitarian centre of science of history and culture of central-east Europe, its structure, scientific personnel potential, the area of scientific activity, the contribution of scientists of the Center to development of Ukrainian-German scientific relations, modern Ukrainistik.

Всебічний розвиток фундаментальної україністики за кордонами України є сьогодні однією з нагальних потреб і першочерговим завданням, що стоїть перед українськими дослідниками та їхніми закордонними колегами, наукові інтереси яких зосереджені в Східній Європі. Реалізація цього масштабного завдання засвідчила б про створення гуманітарної аури України, довела б її присутність у світі – як країни з тисячолітньою історією, ліквідувала б деякі історичні упередження щодо української держави, яка нарешті перестала б сприйматися лише через призму Росії, – тобто сприяла би вирішенню найгостріших проблем західноєвропейських рецепцій України, на наявність яких неодноразово вказували українські науковці та діячі культури [1, 2].

Сьогодні наукові зв'язки істориків Німеччини та України через фінансові проблеми, мовні бар'єри та деяку інертність, є, на жаль, досить фрагментарними, обміни науковцями, публікаціями абсолютно недостатні. Тому так важливо підтримувати й вивчати досвід тих наукових закладів, які плідно розвивають такі зв'язки. Прикладом може слугувати діяльність у цьому напрямку Гуманітарного наукового центру історії та культури Центрально-Східної Європи (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, далі – GWZO).

Аналізу внеску GWZO в розвиток славістики присвячені статті німецьких авторів В. Ебергарда [7], Ф. Хадлера [9], М. Бека [5], Р. Лінднера [19]. У них акцентовано увагу на інноваційному характері організації роботи науковців Центру, широкі можливості, які вона надає для міжнародних інтердисциплінарних досліджень. У той же час у цих працях не знайшли відображення питання розвитку в межах Центру україністики як однієї з важливих складових славістики. З іншого боку, історія та науково-дослідницька й організаторська робота Центру мало відомі в Україні, вони

досі не висвітлені в жодній із вітчизняних історіографічних праць. Українські історики не достатньо обізнані як зі змістом діяльності GWZO, його публікаціями, так і з можливістю співпраці із Центром. Виходячи з надзвичайно вагомого внеску Центру в розвиток сучасної україністики, вважаємо за потрібне й важливе заповнити цю лакуну. Отже, метою даного дослідження є вивчення історії виникнення Гуманітарного наукового центру історії та культури Центрально-Східної Європи, його структури, наукового кадрового потенціалу, основних напрямків наукової діяльності, налагодження в межах роботи Центру українсько-німецьких наукових зв'язків, внеску вчених Центру в розвиток як україністики в цілому, так і історіографії історії України зокрема.

Історія Центру починається в переломний для Німеччини час – добу складних процесів об'єднання країни після падіння Берлінської стіни. На початку 90-х років ХХ ст. німецькими науковцями був проведений ґрунтовний аналіз стану гуманітарних наук і зроблено висновок, що існує нагальна потреба розвитку міждисциплінарних, кооперативних міжнародних інноваційних досліджень. З іншого боку, перед західнонімецькими гуманітарними академічними структурами постали проблеми інтеграції кращих кадрових сил і напрямків досліджень, використання наукових досягнень східнонімецької історичної науки.

У 1992 р. було засновано сім нових напрямків дослідження, котрі курирувало Товариство Макса Планка, яке для цього створило «Дослідницьке товариство наукових проєктів». При формуванні штату товариства активно використовувався кадровий науковий потенціал інституту Академії Наук колишньої НДР. Серед нових дослідницьких напрямків був також представлений напрямок, у центрі уваги якого перебували проблеми історії та культури Східної та Центральної Європи („Forschungsschwerpunkt Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas“, FSP Ostmitteleuropa) [9, s. 108]. У 1995 р. опубліковано «Пропозиції до підтримки гуманітарних центрів», які передбачали на перші 12 років їхньої діяльності міжнародні й міждисциплінарні наукові розвідки, котрі ліквідували б роздрібненість гуманітарної науки. В основі діяльності гуманітарних центрів були покладені принципи компоравістики, інтердисциплінарності та міжнародної співпраці.

Гуманітарний науковий центр історії та культури Центрально-Східної Європи (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas) зареєстровано 30 жовтня 1995 р. у Лейпцигу в присутності міністра з питань науки Саксонії. Його першим директором було обрано професора доктора Вінфріда Ебергарда (перебував на цій посаді до 2007 р.) [5]. Членами Центру стали Німецький історичний інститут Варшави, Інститут Гердера в Марбурзі, Академія наук Саксонії, Міністерство науки й культури землі Саксонії, Societas Jablonoviana та Лейпцігський університет. У

1995 р. Центр переїхав із Берліна до Лейпцигу, де із січня 1996 р. розпочав свою роботу.

GWZO має статус позауніверситетського дослідницького інституту. Центр тісно співпрацює передусім із Лейпцизьким університетом, що передбачено трьома відповідними угодами. У 2003 р. GWZO отримав від проректора університету професора М. Шлегеля посвідчення про надання йому статусу Інституту при Лейпцизькому університеті.

Головними керівними органами GWZO є загальні збори членів товариства, кураторіум (опікунська рада), правління та наукова рада. У загальних зборах беруть участь представники Лейпцизького університету, Німецького історичного інституту (Варшава), Інституту Гердера (Марбург), Саксонської Академії наук, Товариства Jablonoviana та федеральної землі Саксонії, представленої Міністерством науки та мистецтва. Загальні збори приймають звіт правління та обирають зі свого середовища членів кураторіума. Кураторіум складається із чотирьох осіб, що мають право голосу. Директор GWZO та представник наукової ради також запрошуються на засідання кураторіума, але мають лише дорадчий голос. Головою кураторіума є представник Саксонського державного міністерства науки й культури. Правління відповідає за планування та організацію наукової роботи. Наукова рада складається з 5, рідко 9 науковців із Німеччини та інших країн (Німеччини, Чехії, Франції, Швейцарії, Австрії), які обираються на 4 роки. Міжнародна наукова рада (з 2003 р. – очолює професор Х. Альтріхтер) бере участь у вирішенні найбільш важливих проблем, у тому числі керівництві та плануванні наукової роботи й кадрових питаннях, дає фахову оцінку кожні чотири роки науковим досягненням товариства.

У GWZO працює 55 співробітників, з них 47 науковців, багато з яких є іноземцями [9, s. 109]. Усі наукові працівники Центру мають учені ступені, 4 – габілітовані. У Центрі дбайливо ставляться також і до підтримки наступного покоління науковців. Так, сьогодні тут готують свої дослідження 9 докторантів. Термін перебування науковців на посаді обмежений Законом про загальні принципи організації вищої освіти Німеччини. У Центрі діють дві програми з організації роботи так званих «запрошених науковців», які концептуально корегуються з напрямками досліджень центру. У 2001 р. тут перебувало 20 науковців-гостей, у 2002 р. – уже 52.

Щодо матеріального забезпечення, то Центр має у своєму розпорядженні приміщення загальною площею 1600 квадратних метрів, у тому числі конференц-залу, залу для семінарів, бібліотеку, приміщення для гостей-науковців з 6-ма персональними комп'ютерами. Бібліотека Центру, яка налічує понад 85 тис. одиниць, перетворилася на провідну сучасну спеціальну бібліотеку з дослідження Східно-Центральної Європи.

Річний бюджет Центру складає понад 3 млн. євро. Витрати на третину (це понад 1 млн. євро) забезпечуються за рахунок коштів федеральної землі Саксонія. Робота над проєктами додатково фінансується також Німецьким

дослідницьким товариством, Федеральним міністерством освіти та науки, Фондом Фольксвагена, Фондом Фрітца Тіссена, Фондом ZEIT та іншими фондами й організаціями. Так, лише за 2001–2003 рр. Центр отримав 7054082 євро додаткових коштів [6].

Щорічно Центр проводить понад 10 різноманітних наукових заходів – конференцій, з'їздів, засідань, відкритих лекцій. З 2001 р. конференції проходять не лише в Німеччині, але й за кордоном. З 2001 по 2004 рр. працівники Центру виступили з 551-ю доповіддю на наукових конференціях, з них з 269 – за кордоном. Відкриті лекції та конференції є важливою стороною наукової діяльності Центру. Доповідачами запрошуються найбільш авторитетні й шановані європейські спеціалісти з історії та культури Східної та Центральної Європи.

Цікавими науковими форумами з участю GWZO є Академічне Свято Книжкового ярмарку, яке Лейпцизький університет улаштовує на щорічному Лейпцизькому книжковому ярмарку та Лейпцизький Університетський ярмарок „Campus“.

Досить багатогранною є видавнича діяльність Центру – він публікує 5 власних збірок та інших періодичних видань. Лише в 2003 р. вийшли із друку 18 монографій, 40 статей до збірок, 104 доповіді його працівників.

Центр налагодив велику пропагандистську роботу, беручи участь у різних Інтернет-проектах та інформаційних союзах. GWZO має й свою надзвичайно інформаційно насичену й цікаву сторінку в Інтернеті [8]. За участю Центру реалізовано проект створення нового порталу «Об'єднаний каталог Східної Європи» („Verbundkatalog östliches Europa“), де були використані також і ресурси онлайн-каталогу бібліотеки Центру. GWZO ініціював створення Товариства напрямків розвитку інфраструктури суспільних наук (Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen e.V. (GESIS)), у рамках якого науковці різних країн проводять спільні багатофункціональні презентації та дослідження ресурсів Internet із проблем історії та культури Східної та Центральної Європи.

Діяльність центру присвячена порівняльному культурологічному вивченню культури та історії країн Центрально-Східної Європи з раннього Середньовіччя до XX ст. Географічні межі дослідження охоплюють територію від Балтійського моря до Адріатики, особливо історію чеського, угорського та польського народів. Дослідницькими пріоритетами вчених є міждисциплінарні проблеми, у тому числі співвідношення й розвиток відносин Східної та Центральної Європи як регіону в цілому із Західною Європою.

GWZO розглядає Центрально-Східну Європу не тільки як географічне, а й політичне утворення – тобто як історичний та культурний регіон, що впродовж X–XX ст. визначався специфічними факторами, котрі роблять його відмінним як від Сходу, так і від Заходу. Вивчення та реконструкція цих факторів у перспективі їхнього розвитку та із застосуванням інструментарію різних

дисциплін і складає першочергові завдання Лейпцизького центру. Для аналізу феномену цього історичного регіону проводяться порівняльні внутрішньорегіональні дослідження, що виявляють його прояви на національно-історичному рівні, а також міжрегіональні порівняльні дослідження, які сприяють структуризації європейської історії. У цілому йдеться про німецько-слов'янські та німецько-угорські регіональні сусідські відносини. Тематика проекту вимагає масштабної та кропіткої мультидисциплінарної спільної роботи як у Центрі, так і з кооперативними партнерами поза Центром. Центр, за оцінками фахівців, у відповідності до власних науково-методичних настанов, будує сьогодні надзвичайно вдалу інноваційну модель, яка пропонує рідкісні можливості для розвитку інтердисциплінарних проблем гуманітарних наук.

Слід підкреслити, що за висновками науковців, GWZO є єдиною на сьогодні науковою організацією Німеччини, яка проводить комплексні інтердисциплінарні дослідження Центрально-Східній Європі як цілого регіону [6, s. 4]. Крім Центру, ті чи інші етносоціальні аспекти розвитку історії та культури вказаного регіону вивчають також Інститут Гердера в Марбурзі, з яким укладений договір про співпрацю; Федеральний інститут культури й історії німців у Східній Європі (Ольденбург); Колегіум Кароліnum, дослідницький центр історії богемських країн (Мюнхен); Південно-Східний інститут (Мюнхен); Північно-Східний інститут (Люнебург); Дослідницький центр Східної Європи університету Бремена.

Проекти GWZO визначаються наступними дослідницькими перспективами: національні організації та формування регіональних та етнічних ідентичностей; культурний плюралізм Східної та Центральної Європи як єдність слов'янських, угорських, єврейських та німецьких культурних факторів – від середньовічних поселень до XX ст.; значення та кордони модернізації у зв'язку із загальноєвропейськими культурними рухами. Розвиток цього регіону розглядається науковцями GWZO як зміна й розвиток процесів культурного обміну. Лейтмотивом роботи Центру є проблеми «європеїзації» Центрально-Східної Європи як процесу повернення, повторного відкриття її європейськості.

Діяльність GWZO поділяється на п'ять так званих робочих сфер, що окреслюють наступні головні напрямки: „Germania Slavica“, як західний край Центрально-Східної Європи; національна література та суспільні зміни в цьому регіоні в XIX–XX ст.; метрополії Східної та Центральної Європи: регіональні культури – національні культури – європейська культура; історичний досвід та перспективи регіону: державні системи – нації – демократія; історія слов'янської рецепції та досліджень Східної та Центральної Європи в Німеччині; історія славістики в Німеччині.

Незважаючи на те, що в центрі уваги науковців GWZO із часу його заснування перебували питання історії Польщі, Чехії та Угорщини, однак поступово розширюється також інтерес і до проблем історії України. Усе

частіше на сторінках видань Центру, у його доповідях, на конференціях, з'являється українська тематика. Українськими партнерами GWZO є Інститут історії України та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету.

Однією з форм роботи GWZO є організація публічних доповідей, зокрема так звані «Доповіді по середях GWZO». Темою цих публічних лекцій часто-густо обираються й ґрунтовні проблеми історії України. Так, К. Мік представив слухачам дослідницький проект «Досвід війни у Львові», В. Їльге розглянув у своїй доповіді тему «Конкуренція жертв? Геноцид, Голокост і Друга світова війна в спогадах пострадянської України».

У Центрі з 2002 р. за підтримки Фонду Фольксвагена проводяться дослідження в межах проекту «Мова та ідентифікація в умовах багатомовності: мовна ідентифікація в мультиетнічних регіонах Східної Європи (Молдова й Буковина)», до яких, окрім учених низки європейських університетів, залучено також і науковців Львівського університету. 20 березня 2003 р. у Лейпцигу була проведена виставка «Історія культури України в дзеркалі мистецтва екслібриса ХХ століття» [14].

Українські вчені, представники різних навчальних та наукових закладів України, мають сьогодні реальну можливість працювати як «запрошені науковці», «гості» в межах кожного з оголошених проектів GWZO. Серед них зустрічаємо імена таких відомих науковців, як Г. Касьянова (Інститут історії України НАН України), С. Стельмаха (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Д. Горбачова (Інститут театрального мистецтва), І. Жука (Українська теологічна Академія), О. Лагутенка (Національна Академія мистецтва та архітектури) та інших.

У рамках співробітництва із Центром в Україні було проведено кілька представницьких наукових конференцій, що стали важливим явищем міжнародного наукового життя. Так, у Львівській Богословській Академії 15–19 травня 2002 р. відбувся науковий форум "Конфесійна ідентичність і національна заангажованість: Греко-католицькі Церкви Центрально-Східної Європи в ХІХ–ХХ століттях", організований разом з GWZO (керівник – доктор Ханс-Крістіан Манер) Інститутом Історії Церкви Богословської Академії (виконавчий директор Інституту Історії Церкви д-р О. Турій). У конференції взяли участь представники 9 країн. Питання національної ідентичності греко-католиків вивчалися в Центрі протягом кількох років у рамках проекту «Проміжні організації та демократична стабільність у Східно-Центральній та Південній Європі в міжвоєнний період (1918–1939/40)». У центрі обговорення, що відбувалося як у історичній, так і в богословській площинах – проблеми участі греко-католиків у націєтворчих процесах у ХІХ – ХХ ст. передусім в Україні, а також у Білорусі, Росії, Румунії, Словаччині, Угорщині та Югославії; взаємовідносини греко-католицької церкви та інших конфесій; збереження східних традицій та приналежність до католицької

церкви; проблеми лояльності греко-католиків щодо окремої держави та залежність від Ватикану; проблеми визначення засад ідентичності греко-католиків – а саме церковні чи національні поняття (повідь проф. д-ра Крістофера Ханна (Галле), директора Інституту етнологічних досліджень Макса Планка та члена наукової ради GWZO); діяльність А. Шептицького та проблематика Унії в Росії (виступ доктора Георгія Авакумова, Мюнхен); питання сучасної еклезіальної ідентичності греко-католиків Центрально-Східної Європи (так, професор Крістоф Суттнер (Відень), відомий дослідник української та румунської гілок християнства, зупинився у своїй доповіді на з'ясуванні богословських підстав національно-політичної заангажованості греко-католиків; д-р Рудольф Прокші (Вюрцбург) висвітлив взаємини греко- та римо-католиків, а д-р Йоханес Оельдемманн (Падеборн) розглянув проблеми унії та "уніатизму" в сучасному екуменічному діалозі) [31].

Друга Міжнародна конференція «Розділені історичні культури? Значення Другої світової війни для становлення національної державної символіки й колективної культурної пам'яті в Східно-Центральній Європі», організована GWZO (відповідальний професор д-р Стефан Трьобст) спільно з Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, Гете-Інститутом та редакцією львівського журналу "І", відбулася 30 травня – 1 червня 2003 р. у Львові. Зі вступною доповіддю "Львів у Другій світовій війні" виступив Крістоф Мік, науковець Інституту Східноєвропейської історії та країнознавства Університету Тюбінген (Німеччина). Вільфрід Їльге та Стефан Трьобст представили учасникам конференції проект GWZO „Візуальні та історичні культури в Східно-Центральній Європі в процесі державної та суспільної модернізації від 1918 року». Загальну зацікавленість викликали змістовні доповіді німецьких учених Вільфріда Їльге (GWZO) "Державна символіка в "національному дискурсі" України 1991 року й спадщина Другої світової війни" та Франка Гольчевського з Інституту Східноєвропейської історії Гамбурзького університету (Німеччина) "Несумісне минуле. Дискурс про Другу світову війну в Україні та Польщі" [30].

8–9 червня 2005 р. у Києві під патронатом Академії наук України та Інституту історії України відбулася наступна німецько-українська конференція «Історична культура та Друга світова війна в Україні й Німеччині». Організаторами цього представницького наукового форуму з боку GWZO були професор доктор Стефан Трьобст та Вільфрід Їльге. Німецькі вчені оголосили п'ять змістовних доповідей, що були присвячені актуальним проблемам Другої світової війни: «Радянські примусові робітники в німецьких спогадах та дебатах після 1989 р.» (А. Хойслер, Мюнхен); «Знищення євреїв в Україні – білі плями в історичному розгляді» (Д. Поль, Мюнхен); «Український націоналізм і німецька армія – конгруентність цілей та реальність (Ф. Гольчевський, Берлін); «Західноукраїнський національний рух і Німецький Рейх 1938–1944 –

асиметрична бойова співдружність» (Ф. Грелка, Берлін); «Друга світова війна в спогадах німців» (Н. Фрай, Йена); «Значення Другої світової війни й суспільна історична політика та політика в галузі символіки посткомуністичної України (1991–2004)» (В. Їльге, Лейпциг) [32].

Науковці GWZO опублікували низку фундаментальних праць із проблем україністики. У центрі розгляду українознавчих студій – питання як середньовічної та нової історії України, так і новітньої доби. Дітлінд Хюхткер розробив питання історіографії, соціальної історії, становлення національної ідентичності в умовах багатомовного прикордонного регіону австрійської провінції Галичини [10, 11]. Історія столиці української Галичини, Львова, у період із початку ХХ ст. до початку Другої світової війни, стала об'єктом дослідження Анни Вероніки Вендланд. Особливу увагу дослідниця приділила проблемам історії міської громади; урбаністичним процесам; розгляду міста як пункту перетину різних культур; міжетнічним стосункам; національній ідентичності й творенню національного міфу українців і поляків; цивілізуючим впливам Заходу на Східну Європу [28, 29].

Дітмар Шорковитц присвятив свої роботи аналізу етнічних процесів у Східній Європі з особливим акцентом на етнополітичних конфліктах у Північному Причорномор'ї [21, 22]. Стефан Трьобст акцентував увагу на історії виникнення та проблемах такої квазідержави, як так звана Придністровська республіка, а також вивченню історичної пам'яті посткомуністичних культур Східної Європи [23]. У 2003 р. вийшла книга С. Трьобста та В. Їльге «Державна символіка та історична культура в новій Східній Європі», у якій досліджено також і питання державного будівництва та впровадження державної символіки в Україні [27]. В. Їльге опублікував у колективній монографії „Знищення голодом. Голодомор в Україні та СРСР» фундаментальну статтю «Голодомор та нація. Голод в українському розумінні історії» [12]. З під пера цього талановитого дослідника вийшли й такі ґрунтовні дослідження, як «Національне розуміння історії в українських історичних книгах», «Історична культура та творення національної ідентичності в Україні», «Державна й нація: Україна» та інші [13–17].

Однак останнім часом через низку політичних процесів, які мали наслідком нестабільність ринку праці для фахівців-славістів, у Німеччині почали проявлятися й надзвичайно негативні тенденції, пов'язані зі згортанням досліджень славістики й україністики. Плани керівництва вищої школи Німеччини на період до 2009 р. передбачають скорочення кафедр, курсів, кількості професорів, що працюють у цій галузі.

У «Меморандумі» щодо стану славістики (у тому числі й україністики) у Німеччині (2005 р.) підкреслювалося, що сучасний стан славістики, яку зарахували до складу так званих «малих фахів», постійне скорочення обсягів її вивчення, не відповідає новим політичним реаліям: розбудові Європейського Союзу та входженням до нього нових слов'янських країн.

Славістика сьогодні потребує всебічної підтримки, захисту й лобювання [4, 20].

Відома українська дослідниця О. Пахльовська звертає увагу на той факт, що західна україністика перебуває в драматичному становищі, тому що вона й досі не перетворилася на модерну інституціоналізовану дисципліну, у західних університетах сьогодні абсолютна недостатня кількість самостійних центрів та кафедр україністики. Якщо україністикою будуть займатися лише українці, підкреслює професорка, вона не стане наукою, цікавою світу. Важливим є, робить висновок Пахльовська, побудувати комплексну перспективу праці над поглибленням присутності української культури у світі [3]. Тому досвід роботи Лейпцизького центру є вкрай вагомим, він потребує подальшого детального вивчення, популяризації й використання для розробки перспективних програм розвитку українсько-німецьких наукових зв'язків.

Отже, Гуманітарний науковий центр історії та культури Центрально-Східної Європи зробив неочінуваний внесок у організаційний та науково-методичний розвиток сучасної західноєвропейської німецькомовної україністики й має у своєму активі ґрунтовні праці з багатьох проблем історії України. Однак ці традиції Центру вимагають збереження й подальшого значно більш динамічного розвитку на підставі комплексних довгострокових двосторонніх українсько-німецьких програм. Адже німецькомовна україністика є сьогодні надзвичайно важливим чинником створення позитивного міжнародного іміджу України, утвердження її як повноправного члена європейського співтовариства.

Список літератури: 1. *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала // http://ukrlife.org/main/minerva/1_kosten.htm. 2. *Костенко Л.* Україна як жертва й чинник глобалізації катастроф // *День*. – №76 – 2003. – 25 квіт. 3. *Пахльовська О.* Гуманітарна освіта й розвиток україністики <http://www.uvkr.com.ua/ua/visnyk/uvkr-2002/november/binom11.html>. 4. *Auswertung der Reaktionen auf das Memorandum über den Zustand der Slavistik in Deutschland vom Mai 2005 (Prof. Dr. Herta Schmid, Dr. Katrin Berwanger; Universität Potsdam, August 2005)* // http://www.uni-potsdam.de/u/slavistik/aktuell/auswertung_memorandum.pdf. 5. *Beck M.* Enge Bande zur Universität. Neues Zentrum erforscht Historie Ostmitteleuropas // *Leipziger Volkszeitung*. – 1996 – 4 Juni – S. 11. 6. *Bewertungsbericht zum „Geisteswissenschaftlichen Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas“ (GWZO), Leipzig* // <http://www.wissenschaftsrat.de/texte/6815-05.pdf>. 7. *Eberhard W.* Das Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas in Leipzig // *Bohemia*. – 1996. – № 37 – S. 431–435. 8. *Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* // <http://www.uni-leipzig.de/gwzo/>. 9. *Hadler F.* Das Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas in Leipzig // *Berliner Osteuropa Info. Osteuropa-Institut der FU Berlin*. – 2000. – № 14 – S. 107–111. 10. *Hüchtker D.* Der "Mythos Galizien". Versuch einer Historisierung // *Die Nationalisierung von Grenzen. Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlich gemischten Grenzregionen (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 16)*. – Marburg, 2002. – S. 81–107. 11. *Hüchtker D.* Geschichte(n) über Raum und Zeit. Die habsburgische Provinz Galizien in der Historiographie und in Zeugnissen politisch aktiver Intellektueller (Ende 19./Anfang 20. Jh.) // *Comparativ*. – 2003. – № 1. – 13 H. – S. 73–84. 12. *Jilge W.* Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild // *Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR*. – Berlin, 2004. – S. 147–163. 13. *Jilge W.* Nationale Geschichtspolitik in der Perestrojka in der

Ukraine (1985–1989/91) // Gegen Erinnerung. Geschichte im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas. – München, 2005 (Veröffentlichungen des Historischen Kollegs München, 61). – S. 17–21. **14.** *Jilge W.* Geschichtskultur der Ukraine im Spiegel der ukrainischen Exlibris-Kunst des 20. Jahrhunderts. Katalog zur Ausstellung. – Leipzig, 2003. – 139 S. **15.** *Jilge W.* Geschichtskultur im Sozialismus und danach (II). Literatur, Bildende Kunst, Architektur, Film und Theater in der Herausbildung Sozialistischer Geschichtsbilder // *Bohemia*. 2002 — № 43. – S. 204–211. **16.** *Jilge W.* Nationale Geschichtsbilder in ukrainischen Geschichtslehrbüchern. Am Beispiel der Darstellung der Kiever Rus' // *Osteuropa*. – 2000. – H. 11. – № 50 – S. 1233–1253. **17.** *Jilge W.* Staat und Nation: Ukraine // *Der Weltkrieg 1914-1918. Ereignis und Erinnerung*. – Berlin, 2004 – S. 251–253. **18.** *Jilge W.* Staatssymbolik und Nationsbildung in der Ukraine (1991–2001) // *Ost-West. Europäische Perspektiven*. – 2002. – H. 2. – № 2 – S. 131–140. **19.** *Lindner R.* Im Reich der Zeichen. Osteuropäische Geschichte als Kulturgeschichte. // *Osteuropa*. – 2003. – № 53. – H. 12 (Dezember). – S. 1757–1771. **20.** Memorandum über den Zustand der Slawistik in Deutschland // <http://www.uni-potsdam.de/u/slavistik/aktuell/memorandum.pdf> **21.** Schorkowitz D. Osteuropäische Geschichte und Ethnologie. Panorama und Horizonte // *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. – Stuttgart, 2005. – S. 237–256. **22.** Schorkowitz D. Clio und Natio im östlichen Europa. // *Historische Zeitschrift*. – 2004–2005. – № 279 – H. 1 – S. 1–33. **23.** *Troebst S.* „Wir sind Transnistrier!“ Geschichtspolitik im Ostteil Moldovas // *Gegen Erinnerung. Geschichte als politisches Argument im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas*. – München, 2006. – S. 277–302. **24.** *Troebst S.* Jalta versus Stalingrad, Gulag versus Holocaust. Konfligierende Erinnerungskulturen im größeren Europa // *Berliner Journal für Soziologie*. – 2005. – № 15 – H. 3. – S. 381–400. **25.** *Troebst S.* „Was für ein Teppich?“ Postkommunistische Erinnerungskulturen in Ost(mittel)europa // *Der Kommunismus im Museum. Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa*. – Köln, Weimar, Wien, 2005. – S. 31–54. **26.** *Troebst S.* „Intermarium“ und „Vermählung mit dem Meer“: Kognitive Karten und Geschichtspolitik in Ostmitteleuropa // *Geschichte und Gesellschaft*. – 2002. – № 28 – H. 3. – S. 435–469. **27.** *Troebst S., Jilge W.* Staatssymbolik und Geschichtskultur im neuen Osteuropa. – Stuttgart, 2003. – 109 S. **28.** *Wendland A. V.* Galizien: Westen des Ostens, Osten des Westens. Annäherung an eine ukrainische Grenzlandschaft // *Österreichische Osthefte* – 2000. – 42.3/4. – S. 389–421. **29.** *Wendland A. V.* Nachbarn als Verräter: Nationalisierungsprozesse, Erinnerungspolitik und städtische Öffentlichkeiten in Lemberg (1914–1939) // *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest*. – Stuttgart: Steiner, 2002 (Forschungen zur Geschichte und Kultur im östlichen Mitteleuropa; 14). – S. 149–169. **30.** <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/termine/id=1883>; <http://www.ji-magazine.lviv.ua/conf-may2003/progr-ukr.htm> **31.** <http://www.uni-leipzig.de/gwzo/konferenzen/bericht/lemberg.htm> **32.** http://www.uni-leipzig.de/gwzo/konferenzen/Programme/UkrDt_05.htm

ЗМІСТ

Ніколаєнко В. І., Савченко Л. П. Заснування Харківського практичного технологічного і Київського політехнічного інститутів: спільне й особливе	3
Драч О. О. Вища жіноча освіта: особливості ставлення суспільства й влади в Російській імперії (1860–1870 рр.)	9
Морозов В. В., Дворкін І. В. Музейництво в Київському університеті (1834–1915 рр.)	17
Потоцький В. П. Особливості розвитку секти христів на Слобожанщині в другій половині ХІХ століття	25
Рогоза О. М. Земське шкільництво й діяльність земств України з формування позитивного ставлення селян до освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	32
Кір'янова О. А. Язичництво та його залишки в сучасному житті українського народу	45
Харченко А. В. Основні демографічні характеристики купецьких родин Харкова ХІХ ст.	50
Телуха С. С. Участь православного духовенства Харківської єпархії в організації заходів щодо ввічнення пам'яті загиблих воїнів під час Першої світової війни	59
Шшикіна Є. К. Джерелознавчий аналіз БОН київського натурально-розрахункового союзу «Розум і совість»	63
Мотенко Я. В. Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.)	70
Кабачек В. В., Олійник М. М. Діяльність місцевих державних органів УСРР із розвитку промисловості на початку НЕПу в сучасній українській історіографії	75
Мешкова С. І. Б. В. Тіплінов – історик Російської православної церкви ..	87
Склянтєв В. І., Олійник М. М. Модернізація політико-правових і організаційних засад державно-церковних відносин в Україні за часів революційних подій і соціалістичних перетворень 1917–1930 рр.	91
Озерський Ю. І. Народні формування на території України в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.)	99
Морозов В. В. Зрів планів економічного використання ресурсів окупованих районів України німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944 рр.)	106
Пономаренко Р. О. Дивізія «Галичина» в військах СС	115
Подольський М. К. Мовна політика в сучасній Україні: історико-соціологічні аспекти проблеми	126
Мусієнко І. В. Україністика в дослідженнях учених Гуманітарного наукового центру історії та культури Центрально-Східної Європи (Німеччина)	131

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»**

Тематичний випуск
«Актуальні проблеми історії України»

Збірник наукових праць

Випуск № 37

Науковий редактор	проф. Ніколаєнко В.І.
Технічний редактор	доц. Мусієнко І.В.
Відповідальний за випуск	к.т.н. Обухова І.Б.

Обл. вид. № 169-08

Підп. до друку 4.11.2008 р. 2008 р. Формат 60x84 1/16. Папір Сору Paper.
Друк, різнографія. Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 8,1. Обл. вид. арк. 10,1.
Наклад 100 прим. Зам. № Ціна договірна.

НТУ «ХПІ», 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Видавничий центр НТУ «ХПІ». Свідоцтво ДК № 116 від 10.07.2000 р.
Друкарня «Рейтинг», вул. Сумська 37, м. Харків
